

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
68
2021

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Samsun ve Civarında Ermeni ve
Rumların Faaliyetleri (1880-1920)

Nevzat SAĞLAM

Mihitar Goş'un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni
Toplumunda 'Ötekiler' Üzerine Bir İnceleme

Erdi ÖZTÜRK

Ermeni Terör Örgütlerinin Güney Kafkasya'da
Gerçekleştirdikleri Faaliyetler: 1905-1906

Burçin Hafize TARCAN

KİTAP TAHLİLİ

Mir Möhsün Nevvab'ın Kaleminden 1905-1906
Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması

İlahe MEMMEDLİ

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2021, Sayı 68

EDİTÖR

Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tutku DİLAVER

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına
Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN / DANIŞMA KURULU

Soyadı Sırası İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN
(ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(21. YY. Enstitüsü)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward J. ERICKSON
(Marine Corps University)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER
(Tennessee Tech University)

Prof. Dr. Birsen KARACA
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA
(Azerbaycan İlimler Akademisi,
İnsan Hakları Enstitüsü)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Beykent Üniversitesi)

Dr. Bilal N. ŞİMŞİR
(E. Büyükelçi)

Dr. Pulat TACAR
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ
(University of Utah)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yaygın Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 28 Nisan 2021

E-ISSN: 2687-3214

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 341 36 67

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 135 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007

Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER

(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar	5
(Contributors)	
Editörün Notu	7
(Editorial Note)	
BAŞYAZI	9
(EDITORIAL)	
Olaylar ve Yorumlar.....	9
(Facts and Comments)	
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ	57
(RESEARCH ARTICLES)	
Samsun ve Civarında Ermeni ve Rumların Faaliyetleri (1880-1920).....	57
(The Activities of Armenians and Greeks Around Samsun (1880-1920))	
Nevzat SAĞLAM	
Mihitar Goş'un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda 'Ötekiler' Üzerine Bir İnceleme	107
(The Law Code by Mkhitar Gosh and Analysis on the "Others" in the Medieval Armenian Community)	
Erdi ÖZTÜRK	
Ermeni Terör Örgütlerinin Güney Kafkasya'da Gerçekleştirdikleri Faaliyetler: 1905-1906.....	129
(Activities of Armenian Terrorist Organizations in South Caucasus: 1905-1906)	
Burçin Hafize TARCAN	
KİTAP TAHLİLİ	159
(BOOK REVIEW)	
Mir Möhsün Nevvab'ın Kaleminden 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması	159
(Armenian-Muslim Conflict Between 1905 and 1906 Written by Mir Mohsun Nevvab)	
İlahe MEMMEDLİ	
YAZIM KURALLARI	166
(STYLE SHEET)	

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Doç. Dr. Nevzat SAĞLAM

Doç. Dr. Nevzat Sağlam 1987 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olmuştur. Sağlam, lisans eğitimini tamamladıktan sonra Dolmabahçe Sarayı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünde çeşitli görevlerde bulunmuştur. 2014 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları bölümünden doktorasını alan Sağlam, 2015 yılından itibaren Karabük Üniversitesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaya başlamıştır.

Erdi ÖZTÜRK

25 Haziran 1991 yılında Bursa'da doğdu. 2014 yılında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nden "şeref öğrencisi" derecesiyle mezun oldu. 2018 yılında Doç. Dr. Resul Ay'ın danışmanlığında hazırladığı "Etnik ve Dinsel Dönüşüm Çağında Anadolu: Halklar, İnanışlar ve Kültürel Etkileşim (XII-XIII. Yüzyıllar)" adlı tez çalışmasıyla Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesini aldı. Aynı yıl Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda doktora eğitimi almaya hak kazandı. 2019 yılında doktora çalışmasına yardımcı olması amacıyla Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda ikinci lisans öğrenimine başladı. "Doğu Anadolu'da Ermeniler: Siyaset, Sosyo-Ekonomik Yaşam ve Kültürel Etkileşim (XI-XV. Yüzyıllar)" adlı doktora tez çalışmasına devam etmektedir.

Burçin Hafize TARCAN

Burçin Hafize Tarcan 8 Mart 1994 tarihinde İstanbul'da doğdu. İlköğretim, orta öğretim ve lise eğitimlerini İstanbul'da tamamladı. 2017 yılında Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler lisans bölümünden mezun oldu. Aynı yıl içerisinde Karabük Üniversitesi Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında Yüksek Lisans öğrenimine başladı. 2020 yılında "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde İstanbul'a Gelen Göçmenlerin Uyum ve Entegrasyon Süreci" isimli teziyle yüksek lisans eğitimini tamamladı.

EDİTÖRÜN NOTU

(EDITORIAL NOTE)

Dergimizin 2021 yılındaki ilk sayısı olan 68. sayısında; 1 başyazı, 3 araştırma makalesi ve 1 kitap incelemesi yer almaktadır. Diğer sayılarda olduğu gibi Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Aralık 2020-Nisan 2021 tarihleri arasındaki gelişmeler, Alev Kılıç'ın kaleme aldığı **“Olaylar ve Yorumlar”** başlıklı başyazıda ele alınmaktadır. Ele alınan dönemde Ermenistan'ın Karabağ yenilgisinin ardından içine girdiği kriz ortamı değerlendirilmektedir.

67. sayıda yer alan ilk araştırma makalesi, Nevzat Sağlam tarafından kaleme alınan **“Samsun ve Civarında Ermeni ve Rumların Faaliyetleri (1880-1920)”** başlıklı makaledir. Sağlam, arşiv belgelerinden yola çıkarak Samsun ve çevresinde Ermeni çeteleri tarafından gerçekleştirilen eylemleri değerlendirmektedir. Sağlam'ın ulaştığı bilgilere bakılarak Osmanlı Devletinin Sevk ve İskân Kanunu kararını hangi çerçevede aldığı daha rahat anlaşılabilir.

Dergide yer alan ikinci araştırma makalesi, Erdi Öztürk tarafından yazılan **“Mihitar Goş'un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda ‘Ötekiler’ Üzerine Bir İnceleme”** başlıklı makaledir. Öztürk, literatürde pek fazla incelenmeyen Mihitar Goş'un Kanunnamesinden yola çıkarak, Ermeni toplumunun ortaçağ dönemindeki yaşantısına ışık tutmaktadır.

“Ermeni Terör Örgütlerinin Güney Kafkasya'da Gerçekleştirdikleri Faaliyetler: 1905-1906” başlıklı üçüncü araştırma makalesi Burçin Hafize Tarcan tarafından yazılmıştır. Tarcan, çalışmasında hem Azerbaycanlı yazarların hem de Ermeni yazarların görüşlerine yer vererek, karşılaştırmalı bir tahlil ile 1905-1906 yılları arasında Kafkasya'da gerçekleşen olaylara genel bir çerçeve çizmeye çalışmaktadır.

Son olarak, 68. sayımızda İlahe Memmedli tarafından incelemesi yapılan bir kitap tahlili bulunmaktadır. Memmedli, Mir Möhsün Nevvab'ın **“1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması”** başlıklı kitabının 2020 yılında Ali Asker ve Serap Bozpolat Ayan tarafından yapılan Türkiye Türkçesindeki çevirisini değerlendirmektedir.

Tüm okurlarımıza keyifli okumalar dileriz.

Yayın Geliş Tarihi: 24.04.2021

Yayına Kabul Tarihi: 26.04.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 68 (2021): 9-55.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR (FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Ocak-Nisan 2021 ayları arasındaki gelişmeler ele alınmaktadır. İncelediğimiz dönem, 1992 yılında tarihinde ikinci kez (Ermeni siyasetçilere göre, Sovyet dönemi de hesaba katılarak üçüncü kez) bağımsız olan Ermenistan devletinin bir savaş yürüttüğü, bir yenilgi katlandığı ve ciddi bir iç karışıklık ile istikrarsızlık maruz bir zaman dilimi olarak tarihe geçmiştir. Bu dönemde Ermenistan yönetimi; bölgesel işbirliğini esas alan, gerçekçi ve barışçı bir politika ile diasporanın, Apostolik Kilisenin ve Batılı yandaşlarının baskısı ve teşvikiyle, hayalperest ve rövanşist bir strateji benimseme arasında yalpalamıştır. Karabağ yenilgisi Rusya'ya olan bağımlılığını daha da arttırmış, Ermenistan'ın Batı ile Rusya arasında ikili oynama marjını daraltmıştır. Savaş ve ateşkes anlaşmasının Karabağ'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü içinde yer aldığını kanıtlanmasına, statü konusunun münhasıran Karabağ'da yaşayan Ermeni azınlığa tanınacak haklara inhisar ettiğini göstermesine rağmen, Ermenistan Batı ile temaslarında Karabağ üzerinde hak iddia etme girişimlerini sürdürmüştür. Türkiye ile ilişkiler konusunda da stratejik ikilem ve yalpalama devam etmiş, Türkiye bir yandan düşman olarak tanımlanırken, diğer taraftan bölgesel işbirliği ve komşuluk ilişkilerinin nasıl geliştirilebileceği arayışı gündeme gelmiştir.*

Anahtar Sözcükler: *Paşinyan, Ayvazyan, Putin, Lavrov, ateşkes anlaşması, ulaşım koridorları*

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Abstract: *This article covers Turkey-Armenia relations as well as domestic and international developments of Armenia in the period of January-April 2021. The period under review has already been registered in the historical annals as one where the second independent Republic of Armenia (third according to Armenian sources, which also count the Soviet era republic), has waged a war; endured defeat and gone through serious internal havoc and instability. During these uncertain times, Armenia's government has vacillated between adopting a realist and peaceful policy based on regional cooperation and a surrealist and revanchist one encouraged by the Diaspora, the Apostolic Church and Western Armenophiles. The defeat in the Karabakh War against Azerbaijan and its consequences have further increased its dependence on Russia, narrowing Armenia's margin of double play between Russia and the West. Although the war and the following cease-fire agreement testified to the fact that Karabagh is part of the territory of Azerbaijan and that the question of status is confined solely to the question of what rights are be accorded to the Armenian minority living in Karabagh, Armenia has nevertheless continued in its contacts with the West to plea for sovereignty over Karabagh. The strategic dilemma and vacillation have kept on as well with regards relations with Turkey, as on the one hand, Turkey is seen as an enemy, while on the other hand, the search for regional cooperation and neighborly relations has gained prominence in the agenda.*

Keywords: *Pashinyan, Ayvazyan, Putin, Lavrov, Cease-fire agreement, Transport corridors*

1. Ermenistan'daki Yerel Gelişmeler

Karabağ meselesi sebebiyle Azerbaycan ile 2020 yılında 44 gün süren savaşta uğranılan ağır yenilgi ve Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını, Dağlık Karabağ'ın yaklaşık üçte ikisi hariç, geri alması Ermenistan'da ve özellikle Diasporada büyük hayal kırıklığı, üzüntü ve tepki yaratmıştır. Arazideki gerçekleri bilen Ermenistan yönetimi nispeten daha gerçekçi bir tutum takınırken, Diasporanın ABD'de ve Fransa'da Ermeni Devrimci Federasyonu-EDF (Taşnaksutyun/Taşnak Partisi) çatısı altında ön plana çıkan radikaller ve militanlar intikamcı, yenilgiyi kabul etmek istemeyen, sonucu değiştirme arayışlarına giren, yeni bir askeri maceraya hazırlanmayı öngören bir yaklaşım benimsemiş ve Ermenistan'da iç muhalefeti bu yönde kışkırtma yoluna gitmişlerdir.

Diğer taraftan, Ermeni basınında, örtülü bir şekilde de olsa, “kendimiz ettik-kendimiz bulduk” anlayışını yansıtan öz eleştirilere de yer verilmiş, yüz yıl önce yapılan hatalarla paralellikler kuranlar olmuştur.¹ Kaydedilen başlıca hatalar arasında şunlar dikkat çekmektedir:

- 25 yıldır sürdürdüğümüz işgali 50 yıl daha sürdürebileceğimize ve kalıcı hale getirebileceğimize kendimizi inandırdık.
- Ordumuzun gücünü ve yenilemeyeceği inancını abarttık.
- Yeni bir savaş ve yeni toprak kazanımları hayali kurduk.
- Azerbaycan'ın savaşa cesaret edemeyeceğini düşündük.
- Türkiye'nin Azerbaycan'a desteğini hesaplayamadık.
- Komşularıyla sınırlarının kapalı olmasının Ermenistan'ın gelişmesini engelleyemeyeceğini zannettik.
- Ermeni Diasporasının gücünü ve desteğini ve ona olan beklentilerimizi abarttık.
- Batılı yandaş ülkelerden yardım geleceği konusunda yüz yıl önce yaşadığımız yanlışını unuttuk.

¹ “What Happened and Why: Six Theses,” *Mirror Spectator*; 24 Kasım 2020, <https://mirrorspectator.com/2020/11/24/what-happened-and-why-six-theses/>.

- İşgal ettiğimiz yedi Azerbaycan vilayetinden zamanında çekilmemekle, açgözlülüğümüzün bedelini ödedik.
- Yönetimi vatan hainliği, satılmışlık ve ihanetle suçlama kolaycılığına kaçtık.

Ancak yaşanan acıların sıcak, duygu sömürsünün yoğun olduğu bu dönemde, yapılan hataların üstü örtülmüş, azınlıkta da olsa, muhalefetin sesi gerçekleri bastırabilecek güçte olmuş, yönetim baskı altında kalmıştır. Muhalefeti Ermenistan meclisinde temsil eden “Müreffeh Ermenistan Partisi’nin” (BHK) yanı sıra meclis dışı çeşitli gruplardan oluşan 17 “partinin” ortak hareket etme kararıyla, genellikle Taşnaksutyun mensuplarının ön almasıyla, Başbakan Nikol Paşinyan’ın derhal istifa etmesi, teknokrat geçici bir hükümet kurulması ve erken seçimlere gidilmesi talebiyle gösterilere ve taşkınlıklara başlanmıştır.²

3 Aralık’ta muhalefet geçici Başbakan adayı olarak, 1990-1991 yıllarında, bağımsızlıktan sonra ilk başbakan olan kıdemli politikacı Vazgen Manukyan üzerinde mutabık kalmıştır.³ Muhalif güçler yayınladıkları ortak bildiriyle, ateşkes anlaşmasını “ulusal felaket ve ihanet” olarak tanımlayarak tekrar reddetmiştir.⁴ Paşinyan ise 27 Kasım’da televizyonda yayınlanan ulusa hitap konuşmasında, Ermenistan halkının kendisini desteklediği ve muhalif güçlerin halkın bildiği “dış güçler” tarafından kargaşalık yaratmak için hareket ettiği söylemini yinelemiştir.⁵

Muhalif güçlere arka çıkan bir tutum içinde olan Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan, 7 Aralık’ta bu kez ABD ve Fransa’dan savaş sırasında Hayastan Ermeni Fonu tarafından gönderilen 170 milyon dolarlık yardım parasının kullanılmasını sorgulamış ve hükümetten ayrıntılı bir rapor istemiştir.⁶ Başbakanlık ve Fon Yönetimi bu girişime doğrudan bir yanıt vermemiş,

2 “17 Armenian Political Parties Demand Resignation Of Nikol Pashinyan and His Team,” Arminfo, 9 Kasım 2020, https://arminfo.info/full_news.php?id=57905&lang=3&_cf_chl_jschl_tk_=a3fdb9a5a0a5d732a6360fa9f706fa2711ab6a2-1605031842-0-.

3 “Opposition Names Vazgen Manukyan Candidate for Prime Minister,” *The Armenian Mirror-Spectator*, 3 Aralık 2020, <https://mirrorspectator.com/2020/12/03/opposition-names-vazgen-manukyan-candidate-for-prime-minister/>.

4 Gayane Saribekian, “Opposition Leaders Insist on Pashinian’s Resignation,” *Azatutyun*, 29 Aralık 2020, <https://www.azatutyun.am/a/31025195.html>.

5 “What Happened and Why: Six Theses,” *ArmenPress*, 27 Kasım 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1036087/>.

6 “Armenian President Wants Government To Return \$100 Million Donation,” *Azatutyun*, 7 Aralık 2020, <https://www.azatutyun.am/a/30988085.html>.

sağlanan gelirin büyük kısmının Los Angeles kaynaklı olduğu ve 1992 yılında kuruluşundan bu yana Ermenistan'a 370 milyon dolar yardımda bulunduğu kaydedilmiştir.

Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı, bir dönem Paşinyan'ın hamiliğini yapan, Levon Ter-Petrosyan da 20 yıldır bir araya gelmediği ikinci Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan ve bir önceki Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan ile görüşükten sonra muhalefetin taleplerine destek vermiş, Paşinyan'ın istifasını istemiş, ancak aynı zamanda muhalif güçlerin şiddete başvurma ve hükümeti darbeyle devirme tehditlerini kınamıştır. Ayrıca muhalefetin Başbakan adayının bazı beyanlarını, örneğin “Büyük devletler Türkiye'ye karşı harekete geçecek, Türkiye'nin yaptığını cezasız bırakmayacaktır. Türkiye karşıtı bir ittifak kurulursa biz de o ittifakta yer alacağız” sözlerinin Ermenistan için yıkıcı sonuçlar doğurabileceğini, çok tehlikeli olduğunu, Manukyan'ın mevcut olmayan bir Türkiye karşıtı ittifak hayalinin mevcut bir Türk-Rus mutabakatına ve sadece Türkiye'ye değil Rusya'ya da karşı bir hareket olacağını kavrayamadığını ifade etmiştir. Ter-Petrosyan yönetim karşıtı söylemini giderek daha da sertleştirmiş, Mart ayında Paşinyan'ın “halkın iyiliği için” istifa etmesi gerektiğini yinelemiş, meclisin kendisine hukuki garanti ve muafiyet tanınmasını ve hiç değilse geçici olarak ülkeyi terk etmesini önermiştir.⁷

“Ulusal Kurtuluş Hareketi” adı altında ortak hareket kararı alan muhalefet 5 Aralık'ta ülke çapında gösteri çağrısında bulunmuş, hareketin eşgüdümünü üstlenen Taşnaksutyun temsilcisi Paşinyan'a 8 Aralık'a kadar istifa etmesi hususunda ultimatoom vermiştir.⁸ Koçaryan da taraftarlarına hükümet karşıtı gösterilere katılma çağrısında bulunmuş, bu vesileyle siyasi emelleri olduğunu da açıklamıştır.⁹ Koçaryan televizyonda yayınlanan konuşmasında, Paşinyan yönetiminin AGİT Minsk Grubu eş-başkanları ile görüşme sürecinde ne istediğini bilmeyen ve uzlaşmaz izlenimi yaratan tutumu ile Azerbaycan'ın hareketini meşrulaştırdığını, “Dağlık Karabağ Ermenistan'dır” söylemi ile toprak bütünlüğü ilkesini ön plana çıkardığını, Haziran ayında kuzeyde Tavus'ta çatışmayı tahrik ederek saldırgan damgasını hak ettiğini, bu çatışma sonrası 70 askere Azerbaycan'ı ve Türkiye'yi mağlup ettik söylemi ile savaş madalyası verdiğini, bunun savaş tahrikçiliği olduğunu, savunma bakanının

7 “Ter-Petrosian Calls For Armenian PM's 'Immediate Resignation',” *Mirror Spectator*, 18 Mart 2021, <https://mirrorspectator.com/2021/03/18/ter-petrosian-calls-for-armenian-pms-immediate-resignation/>.

8 “Hundreds Protest in Armenia after PM ignores the Deadline to Resign,” *Al Jazeera*, 8 Aralık 2020, <https://www.aljazeera.com/news/2020/12/8/hundreds-protest-in-armenia-after-pm-ignores-deadline-to-resign>.

9 “Robert Kocharian: The Current Authorities Consciously or Unconsciously did Everything to Make This War Inevitable,” *Arminfo*, 5 Aralık 2020, https://arminfo.info/full_news.php?id=58982&lang=3.

“yeni topraklar için yeni savaş” söyleminin Azerbaycan’a karşılık verme dışında bir alternatif bırakmadığını ifade etmekten de kaçınmamıştır. Sözlerini, “Eğer ben yönetimde olsaydım, savaşa girmezdim. [Rus Dışişleri Bakanı Sergey] Lavrov planını kabul eder, işgal ettiğimiz vilayetlerden çıkar, ama Karabağ’ı tutardım” diyerek tamamlamıştır.

Ermeni Apostolik Kilisesi de aktif biçimde siyasette yerini almış ve açıkça muhalif güçlerden yana bir tutum içinde olmuştur. 8 Aralık’ta Ermeni halkına ve Diasporaya hitap eden mesajında Eçmiadzin Katolikosu II. Karekin, Paşinyan’ı diktatör bir yönetimle suçlamış ve ülkenin selameti için derhal istifaya çağırmıştır.¹⁰ Katolikos, ulusal meclisi de sorumlu davranmaya ve yeni bir başbakan seçmeye davet etmiştir. Lübnan/Antelias’ta bulunan Kilikya Katolikosu I. Aram da geri kalmamış, Ermeni halkına yayınladığı bir mesajda, “kahraman ordumuzun Türk-Azerbaycan ordusuna karşı kahramanca direnmesine rağmen, ulusal haysiyetimizi ve gururumuzu yitirdik”, bu şartlar altında Paşinyan’ın istifa etmesi, yeni bir başbakanın yönetiminde bir uzlaşma geçici hükümeti oluşturulması gerekmektedir demiştir. I. Aram ayrıca 2021 yılını Karabağ yılı olarak ilan etmiştir. En üst düzey bu beyanlar bir kez daha din ile siyasetin ne kadar iç içe olduğunu ve din unsurunun Ermenistan siyasetinde oynadığı rolü gözler önüne sermiştir.

Başta ABD ve Fransa olmak üzere diaspora Ermenileri de Ermenistan’a destek bildirileri yayınlamış, bir yandan birlik ve beraberlik çağrısı yaparken, büyük ölçüde muhalif güçleri desteklemiştir. Ermeni davasına dünyada en büyük desteği veren Ermeni Genel Hayırsever Birliği (AGBU) adına ayrıca, Los Angeles’te ABD yasama ve adalet makamlarında görev yaptığını kaydeden bir Ermeni asıllı ABD vatandaşı tarafından Paşinyan yönetimini hedef alan açıklamalar yayınlanmıştır. Paşinyan yönetimini Amerika’dan kötüleyen, Türk düşmanlığını gizlemeyen bu diaspora açıklamasında ilginç görülen bazı iddialar aşağıdadır:¹¹

“Paşinyan, Diaspora bakanlığını lağvettikten sonra Başbakanlığa bağlı yeni bir yüksek Komiserlik kurdu ve başına da ABD vatandaşı, eski Glendale Belediye Başkanı, daha sonra Park ve Eğlence Alanları Komiseri, hukukçu Zareh Sinanyan’ı getirdi. O da gene bir Ermeni asıllı ABD vatandaşı hukukçu Sara Anjargolian’ı başyardımcısı olarak atadı. Bu ikili işe yarar hiçbir etkinlik gösteremedi.”

10 “Catholico Karekin II Urges Pashinyan to Step Down,” *Asbarez*, 8 Aralık 2020, <https://asbarez.com/199029/karekin-ii-urges-pashinyan-to-step-down/>.

11 Sarig Armenian, “The Pashinyan Amateur Hour in Armenia,” *California Courier*, 15 Aralık 2020, <https://www.armenianclub.com/2020/12/15/the-california-courier-online-december-17-2020-2/>.

“Dışişleri Bakanlığı etkisizleştirildi. Yönetimin en parlak siması olan eski dışişleri bakanının ayrılmasından sonra buraya atanacak bakan bulunamadı. Sonunda bilinen hiçbir parlak niteliği olmayan Ara Ayvazyan bulundu.”

“Gene önemli bir bakanlığa getirilen, bu göreve ehliyetine ilişkin hiçbir kayıt bulunmayan, geçmişte bir süpermarket zincirinin yöneticisi olan, Ekonomi Bakanı Tigran Khacatryan olmuştur. Bu bakan ateşkes kapitülasyonundan sonra verdiği bir mülakatta, Ermenistan’ın saldırgan komşularına yaranmak üzere, ‘Türk limanları açılacak ve büyük imkanlar ortaya çıkacak. Belki bizim pazarımız Azerbaycan’a, onların pazarı bize açılacak’ demek gafletinde bulunmuştur. Bu yaklaşımın Ermenistan’ın ulusal güvenliğine getireceği tehdidin yanı sıra, Ermenistan’ın ucuz Türk ve Azerbaycan malları ile dolup, Ermenistan ekonomisinin çökeceğini hiç düşünmemiştir.

“Bu amatörler arasında birincilik; saçları yapılmış, turnakları boyanmış, ütülü asker üniforması ile cephede resim çektiren, Başbakanın eşi Anna Hakobyan’a aittir.”

Erken seçim baskıları üzerine Paşinyan 25 Aralık’ta, gelecek yıl içinde erken seçim yapılmasına hazır olduğunu duyurmuştur.¹² Muhalefet cephesi Paşinyan’ın erken seçim önerisini 28 Aralık’ta reddetmiştir. Muhalefet önce Paşinyan’ın istifa etmesi, görevi bırakması, bir geçiş dönemi yönetimi kurulması ve ondan sonra seçimlere gidilmesi taleplerinde ısrarcı olmuştur. Meclisteki çoğunluk partisi sözcüsü bunun üzerine, muhalefetin erken seçim önerisine karşı olması nedeniyle, Paşinyan’dan erken seçim önerisini geri çekmesini istemiştir.

Yılbaşı tatilini İngiltere’de çocuklarının ve torunlarının yanında geçiren Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan’ın Covid-19’a yakalandığı ve karantinaya alındığı 5 Ocak’ta duyurulmuş, 13 Ocak’ta tedavi için hastaneye kaldırıldığı bildirilmiştir.¹³ 11 Ocak’ta Cumhurbaşkanlığı resmi sitesinde yayınlanan “Dördüncü Cumhuriyete Doğru¹⁴” başlıklı bir makalesinde, geçmiş otuz yılın

12 Avet Demourian, “Armenia’s prime minister offers to discuss early election,” *AP*, 25 Aralık 2020, <https://news.yahoo.com/armenias-prime-minister-offers-discuss-200155575.html>.

13 “Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan hastaneye kaldırıldı,” *Sputnik Türkiye*, 12 Mart 2021, <https://tr.sputniknews.com/dunya/202103121044017473-ermenistan-cumhurbaşkanı-sarkisyan-hastaneye-kaldirildi/>.

14 Armen Sarkisyan, “Towards the Fourth Republic,” *Ermenistan Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 11 Ocak 2021, <https://www.president.am/en/press-release/item/2021/01/11/President-Armen-Sarkissians-article/+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr&client=opera>.

bir öz eleştirisini ve değerlendirmesini yapmış, başarısızlığı baştan belli taktikler ve politikaların uygulanmasına bağlamış, “içte ve dışta tanıtım savaşının kaybedildiğini, kendi kendilerini kandırdıklarını” ifade etmiştir. Yapılan yorumlarda, Sovyet döneminde 1984-85 yıllarında Londra’da öğretim görevlisi olan, 1992’de İngiltere, AB, Belçika ve Vatikan’a Büyükelçi olarak atanan, 1998-2000 yıllarında gene İngiltere’ye özel Büyükelçi olarak atanan, İngiliz vatandaşlığına rağmen, eski Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan’ın himayesiyle, başbakanlık sisteminin ilk cumhurbaşkanı olarak seçilen Armen Sarkisyan’ın bu eleştirileri yaparken birçok soruyu kendisinin yanıtlaması gerektiği kaydedilmiştir.

6 Ocak Ortodoks Noel’i dini ayinlerine mutad dışı katılmayan Başbakan’ın da salgın nedeniyle kendisini tecrit ettiği gerekçe olarak gösterilmiştir. Yapılan yorumlarda ise Kilise ile ihtilafının ve istifa taleplerinin asıl gerekçeyi oluşturduğu ileri sürülmüştür. Muhalefetin Paşinyan’a yönelik istifa çağrıları ve tepkileri artan düzeyde devam etmiştir. Eski Cumhurbaşkanı Koçaryan da eleştiri dozunu artırmış, 28 Ocak’ta yaptığı bir açıklamada, “Eğer Ermenistan Başbakanı Türkiye’nin bir ajanı olsaydı, bugüne kadar yapmış olduklarını yapardı¹⁵” ithamında bulunmuştur.

Terör söylemleri de böyle bir ortamda su üstüne çıkma cesaretini bulmuştur. Kanlı terör örgütü ASALA’nın (Ermenistan’ın Kurtuluşu için Gizli Ordu) “Basın Bölümü”, terör örgütünün “Siyasi Büro” temsilcisi ile yapılan uzun bir mülakatı yayınlamıştır. Türkiye karşıtı iddia ve bilinen söylemlerin tekrarlandığı mülakatta, ASALA’nın aynı mantıkla karşılık verme hakkını saklı tuttuğu tehdidinde bulunmuştur. Ermenistan’ın bağımsızlığının ve güvenliğinin tek garantisinin Türkiye’nin bölünmesinin ve Ermenistan’ın denize ulaşımının sağlanması olacağı ifade edilmiştir. Bu gelişmede Diasporanın önemi vurgulanmıştır. Ayrıca 20 Ocak’ta, ASALA’nın kuruluşunun 46’ncı yılını kutlamak üzere, örgütün siyasi liderliği tarafından bir bildiri yayınlanmıştır.¹⁶ Bu bildiri de “ASALA Ermenistan hükümetinin resmi uygulamalarını dikkate alarak, ulusal bağımsızlık için silahlı mücadelesini ‘taktik icabı durdurma’ kararı almıştı... Ancak Ermenistan Cumhuriyetinin bağımsız rolündeki gerileme ve egemenliğinin kısıtlı hale gelmesi üzerine, makul bir yeni eylem stratejisi geliştirmek için bu ‘taktik durgunluk’ kararını yeniden gözden geçirme durumundadır” denmiştir.

15 “Robert Kocharyan: ‘We will win Armenia’s next election’ ,” *OC Media*, 28 Ocak 2021, <https://oc-media.org/robert-kocharyan-we-will-win-armenias-next-election/>.

16 Barçın Yinanç, “Turkey warns its foreign missions against ‘ASALA threat’ ,” *Yetkin Report*, 28 Ocak 2021, <https://yetkinreport.com/en/2021/01/28/turkey-warns-its-foreign-missions-against-asala-threat/>.

11 Eylül 2020’de Covid-19 salgını nedeniyle Ermenistan’da ilan edilen olağanüstü hal, salgının önünün alınamaması nedeniyle, 11 Ocak’ta altı ay daha uzatılmıştır.

2020 Karabağ Savaşında hatalar yaptığı ve savaşın kaybedilmesinden sorumlu olduğu suçlamalarına ve eski Cumhurbaşkanı S. Sarkisyan’ın neden Rusya’dan alınan balistik İskender füzelerinin kullanılmadığı sorusuna maruz kalan Paşinyan, bu füzelerin “patlamadığı veya sadece yüzde onunun işe yaradığını” beyan edince konu Rusya’nın tepkisine ve protestosuna yol açan uluslararası bir tartışmaya dönüşmüş, Paşinyan çareyi, kendisine yanlış bilgi verildiği savunmasıyla geri adım atmakta bulmuştur.¹⁷ Bir süre sonra Azerbaycan da konuyu gündeme getirmiş ve bu füzelerin sivil can kayıplarına neden olacak şekilde Şuşa’da kullanıldığını kayıtlara geçirmiştir.

25 Ocak’ta Paşinyan’ın istifasını isteyen gruplara hiç beklenmedik şekilde Genel Kurmay Başkanı ve Ermenistan ordusu üst düzey yaklaşık 45 komutanın yayınladığı bir bildiri ile askeri kesim de katılmıştır.¹⁸ Paşinyan bunun üzerine olayı bir darbe girişimi olarak nitelendirmiş ve Genelkurmay Başkanını da azletmiştir. Paşinyan, Genelkurmay Başkanının eski Cumhurbaşkanı S. Sarkisyan’ın ve diğer muhalefet liderlerinin teşvikiyle “halkın gücünü” askeri yoldan sona erdirmek girişiminde bulunmakla suçlamıştır. Eylemi tetikleyen olayın, bir gün önce basının İskender füzeleriyle ilgili Paşinyan’ın beyanına ilişkin sorusunu Genelkurmay İkinci Başkanının müstehzi bir edayla yalanlaması, bunun üzerine Paşinyan’ın kendisini azletmesi olduğu anlaşılmaktadır. İşlemin hukuken sonuçlanması Cumhurbaşkanını onayına tabidir. Cumhurbaşkanı, İkinci Başkanın azlini vakit geçirmeksizin onaylamıştır. Ancak Genelkurmay Başkanının azli talebini onaylamaktan kaçınmış, bu kararı yanlış bulduğunu açıklamış, tekrar görevine iadesini sağlayabilmek üzere, Ermenistan Anayasa Mahkemesi kararına giden uzun bir hukuki sürecin başlamasına neden olmuştur.

Tüm muhalefet, eski Cumhurbaşkanı Koçaryan ön planda olmak üzere, bu azil kararına karşı çıkmış ve orduya destek ifade etmiştir. Paşinyan ise hukuki sürecin tamamlanmasını beklemeden, daha önce de 2018-2020 yıllarında bu görevi yapan emekli Korgeneral Davtian’ı Genelkurmay Başkanı olarak atadığını 10 Mart’ta duyurmuştur. Cumhurbaşkanı bu atamayı da

17 Pavel Felgenhauer, “Russia’s Iskander Missiles Fail in Karabakh but Cause Crisis in Armenia,” *Jamestown Foundation*, 25 Şubat 2021, <https://jamestown.org/program/russias-iskander-missiles-fail-in-karabakh-but-cause-crisis-in-armenia/>.

18 “Ermenistan ordusu muhtıra verdi... Paşinyan: darbe girişimi var,” *Gazete Duvar*, 25 Şubat 2021, <https://www.gazeteduvar.com.tr/ermenistan-ordusu-muhtira-verdi-pasinyan-darbe-girisimi-var-haber-1514391>.

onaylamamış ancak itirazını Anayasa Mahkemesine göndermeyerek, fiilen göreve başlamasını engellemiştir. Paşinyan 22 Mart'ta Savunma Bakanlığında, görevine başlayan yeni Genelkurmay Başkanını ordunun üst kademelerine tanıtmak üzere bir toplantı yapmış ve konuşmasında ordunun siyaset dışı kalmasını vurgulamıştır. 24 Mart'ta, Ermenistan'da Karabağ savaşı nedeniyle 27 Eylül'den beri yürürlükte olan olağanüstü hal durumunun meclis kararıyla sona erdiği ilan edilmiştir.

İç karışıklığın ve belirsizliğin iyice arttığı, Cumhurbaşkanının 27 Şubat'ta Paşinyan'ın istifa etmesi çağrısını tekrarladığı bu günlerde Paşinyan, 28 Şubat'ta, halkı 1 Mart'ta geniş katılımlı bir mitinge davet etmiştir.¹⁹ Mitingin amacının, Ermenistan'da demokratik anayasal düzenin ve halkın gücünün savunulması olduğunu beyan etmiştir. 1 Mart 2008 yılında Cumhurbaşkanlığı seçimi ardından ülkede çıkan karışıklık ve Erivan'da on kişiyi ölmesiyle sonuçlanan çatışmalara atıfla, "artık Ermenistan'da yeni çatışmalar olmayacaktır" demiş, mitingde 2008 olayları ile ilgili, eski Cumhurbaşkanı Koçaryan'ın da zanlı olduğu, hukuk süreci, son "askeri darbe girişimi" ve Cumhurbaşkanının beyanları ve Genelkurmay Başkanının azlini anlaşılabilir şekilde onaylamama kararı hakkında açıklamalar yapacağını duyurmuştur.

1 Mart mitinginde, bir saat süren konuşmasında Paşinyan sözlerine, hatalarından dolayı Ermeni halkından özür dilemekle başlamış, 2015 yılında kabul edilen ve 2018 yılında yürürlüğe giren yeni anayasanın ihtiyaçları karşılamadığını ve çok eksik yönü bulunduğunu ifade ederek, Ekim ayında yeni bir anayasa oluşturmak veya mevcut anayasada değişikliklerde bulunmak üzere ulusal bir referandum yapılmasını önermiştir.²⁰ Keza Paşinyan eğer parlamentoda temsil edilen partiler anlaşırsa, erken seçim önerisini de yinemiştir. Aynı gün Ermenistan Güvenlik Konseyi de bir açıklama yaparak "orduyu siyasi sürece çekmek isteyen tüm girişimleri kuvvetle kınamış", Cumhurbaşkanını, Genelkurmay Başkanının görevden alınma kararını onaylamaya davet etmiştir.

Cumhurbaşkanının da içinde yer aldığı siyasi gerginliği ve istikrarsızlığı gidermek üzere Paşinyan 13 Mart'ta Cumhurbaşkanı ile görüşmüş ve erken seçim önerisini ele almıştır. Paşinyan 18 Mart'ta meclisteki muhalefet partileriyle de görüştüğünden sonra, 20 Haziran'da erken seçim yapma kararını

19 "Ermenistan'da Darbe Girişimi: Paşinyan Halkı Sokağa Çağırıldı," *TRT Haber*, 25 Şubat 2021, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistanda-darbe-girisimi-pasinyan-halki-sokaga-cagirdi-559515.html>.

20 "Ermenistan Başbakanı Paşinyan: Erken Seçime Hazırım, Darbe Girişiminin Sorumlusu Eski Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan," *BBC Türkçe*, 1 Mart 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56237502>.

resmen açıklamıştır. Böylece Ermenistan’da dört yıl içinde üçüncü kez seçime gidilmektedir. Erken seçime gidebilmek için Anayasada öngörülen usule uymak üzere, Paşinyan istifa edeceğini 28 Mart’ta duyurmuş, ancak yerine yeni birisinin seçilmeyeceğini, dolayısıyla görevi tam yetkiyle vekâleten yürüteceğini açıklamıştır. Erken seçimin kesinleşmesi üzerine 31 Mart’ta yapılan güvenilir bir kamuoyu anketinde, Paşinyan’ın partisinin %31,7, Meclisteki diğer iki partinin %2,7 ve %2,4, meclis dışından eski Cumhurbaşkanı Koçaryan’ın %4,4, ve diğer grupların daha marjinal oy alabileceği görülmüştür. Ankete katılanların %24,6’sı hiç kimseye oy vermeyeceğini, %20’sinin ise kararsız olduğu kaydedilmiştir.²¹ Meclisteki muhalefet partisi lideri yaptığı açıklamada, seçim sonrası bir koalisyon gerekmesi halinde Paşinyan’a destek vermeyeceğini, ne Paşinyan’ın ne de Koçaryan’ın başbakanlığını istediklerini bildirmiştir.

31 Mart’ta Sanayi ve Yüksek Teknoloji Bakanı, lokantada bir gazeteciyi tokatlamasının yarattığı tepki üzerine, istifa etmek zorunda kalmıştır. Yerine 2 Nisan’da Tavush Valisi Hayk Çobanyan atanmıştır.²²

Ermenistan Meclisi Nisan başında seçim kanununda bazı değişiklikler yapılmasını onaylamıştır. Muhalefet erken seçim öncesi öngörülen bu değişikliklerin iktidar partisinin lehine değişiklikler öngördüğünü ve yasalaşması halinde şimdiden seçimlerin meşruiyetine gölge düşüreceğini iddia etmiştir.

Anayasal düzeni yıkmak suçlamasıyla yargılanan eski Cumhurbaşkanı Koçaryan, Paşinyan’ın mahkûmiyetin kesinleşmesi yönündeki bütün çaba ve girişimlerine ve hâkimlere yönelttiği “eski rejimin yandaşları” olma suçlamalarına rağmen, beraat etmiş ve vakit geçirmeden 8 Nisan’da Paşinyan aleyhine hakaret ve kişiliğine yönelik aşağılama iddiasıyla manevi tazminat davası açmıştır.²³ Bu kapsamda, Ermenistan Cumhurbaşkanı A. Sarkiyan da, hükümetin desteğiyle meclisten geçen, muhalefetin yargı bağımsızlığına tehdit olarak değerlendirdiği bir yasayı, anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle imzalamayı reddetmiş ve incelenmesi için Anayasa Mahkemesine göndermiştir.²⁴

21 “2021 Armenian Parliamentary Election,” *Wikipedia*, erişim 24 Nisan 2021, https://en.wikipedia.org/wiki/2021_Armenian_parliamentary_election.

22 “Hayk Chobanyan appointed Minister of High Technological Industry,” *ArmenPress*, 2 Nisan 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1047905.html>.

23 “Armenia ex-President Kocharyan sues PM Pashinyan,” *APA.AZ*, 8 Nisan 2021, <https://apa.az/en/cis-countries-news/Armenia-ex-President-Kocharyan-sues-PM-Pashinyan-346343>.

24 “Armenian President Objects to ‘Unconstitutional’ Bill on Court,” *Azatutyun*, 12 Nisan 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31199835.html>.

Dönem içinde ekonomi de ciddi bir sarsıntı geçirmiştir. Esasen kırılğan olan yapı, pandemi ve savaş nedeniyle dibe vurmuştur. Uluslararası Para Fonu (IMF) Mayıs 2020’de kabul ettiği toplam 443 milyon dolarlık destek yardımının (*stand-by*) 37 milyon dolarlık bir bölümünü Aralık ayı ilk yarısında göndermiş, böylece alınan toplam destek borç 332 milyon dolar olmuştur. Ekonomi Bakanı 14 Ocak’ta yaptığı açıklamada, Ermenistan ekonomisinin 2020 yılında %8,5 küçüldüğünü belirtmiştir. Bakan, ihracat, ithalat ve iç tüketimde de toplam %20 gerileme olduğunu ifade etmiştir. Merkez Bankası Başkanı ise, 2 Şubat’ta yaptığı açıklamada, ekonominin 2020 yılında %7,8 küçüleceğinin öngörüldüğünü söylemiştir. Merkez Bankası Başkanı ayrıca, 750 milyon dolarlık *eurobond* çıkardıklarını, on yıllık senedin getirisinin %3,875 olacağını açıklamıştır. 2021 yılı büyüme öngörüsü de %2’den %1,4’e geri çekilmiştir.²⁵

Ermenistan İstatistik Komitesi de 5 Şubat’ta yaptığı açıklamada, Ermenistan’ın dış ticaret hacminin 2019 yılına göre %13,2 düşüşle 7,1 milyon dolara indiğini bildirmiştir.²⁶ Rusya dış ticarete ilk sırayı almaktadır. Karşılıklı ticaret 2019 yılına göre %3,5 azalarak 2 milyar 155 milyon dolar olmuştur. İkinci sırada Çin gelmiş, ticaret hacmi 2019’a göre %2 artarak 964 milyon dolar olmuştur. Daha sonra İsviçre 485 milyon dolar, Avrupa Birliği 276 milyon dolar ve ABD 152 milyon dolar olmuştur.

2. 2020 Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler

27 Eylül 2020’de başlayan, 44 gün süren ve 9 Kasım’da Rusya’nın önderliğinde, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın imzaladığı ateşkes anlaşması ile sona eren Karabağ Savaşı sonrası ateşkes hükümleri öngörüldüğü şekilde uygulanmaya başlamış, silahlı çatışmalar fiilen durmuştur. 20 Kasım’da Ağdam, 25 Kasım’da Kelbecer ve 1 Aralık’ta Laçın Azerbaycan’a iade edilmiştir. Ermenistan yönetimi bir yandan mağlubiyetin yaralarını sarmak, içeride oluşan sayıca az ancak militan ve etkili muhalefetin neden olduğu istikrarsızlığı ve kargaşayı önlemek için çaba sarf ederken, diğer yandan bir barış stratejisi hazırlamak durumunda kalmıştır.

25 IMF, “IMF Staff Concludes Visit to Republic of Armenia,” *International Monetary Fund*, 21 Nisan 2021, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2021/04/21/pr21111-armenia-imf-staff-concludes-visit-to-republic-of-armenia>.

26 Karine Melikyan, “Armenia’s Foreign Trade Turnover Decreased in 2020 by 13.2% per annum,” *Finport*, 9 Şubat 2021, https://finport.am/full_news.php?id=43617&lang=3.

Ermenistan yönetiminin attığı ilk adımlardan, yanlış ve hukuk dışı Karabağ politikasının sonuçlarından ve gelişmelerden alınması gereken dersi çıkarmadığı, bölgesel işbirliği ve iyi komşuluk ilişkileri kurmak yerine hala nasıl bir garnizon ülke olma ve askeri güçle yayılmacı emellere ulaşabileme arayışında olduğu anlaşılmaktadır. Ermenistan yönetimi bu radikal yaklaşımında yalnız değildir; diasporadan, başta Antelias'ta bulunan Kilikya Katolikosu olmak üzere Apostolik Kiliseden, yoğun baskı, Batılı yandaşlarından ise açık destek görmektedir.

Fransa Senatosu 25 Kasım'da Dağlık Karabağ'ı bağımsız bir cumhuriyet olarak tanıma kararı almıştır.²⁷ Meclisin diğer kanadı, Fransa Ulusal Meclisi de 3 Aralık'ta aynı doğrultuda bir kararı 188'e karşı 3 oyla kabul etmiştir. Fransa Dışişleri Bakanı milletvekillerine yaptığı hitapta, "kızgınlığınızı, korkularınızı ve sorularınızı anlıyorum, ancak bu kararın amacını, yani tanımayı anlamıyorum. Zira Ermeni dostlarımız bizden tanıma istemiyorlar. Kendileri de böyle bir tanımada bulunmadı" diyerek tanımın ilkesel, hukuki yanlışlığına değil şekli nedenine itiraz etmiştir. Dışişleri Bakanlığı Devlet Sekreteri aynı tarihlerde, Fransız yetkililer, yardım kuruluşları ve Fransa'daki Ermeni toplumu eylemcileri ile Karabağlı Ermenilere yardımın ikinci bölümünü bizzat ulaştırmak üzere Ermenistan'a gitmiş, Türkiye'yi suçlayıcı beyanlarda bulunmuştur.

Karabağ Savaşının hemen başında Azerbaycan'ı suçlayan, Türkiye'yi de Azerbaycan'a güçlü siyasi ve askeri desteği için eleştiren Fransa Devlet Başkanı Emmanuel Macron 26 Aralık'ta Fransa'daki Ermeni toplumu temsilcileri ile bir akşam yemeğinde buluşmuş ve Paşinyan'ı eleştirmiştir. Macron, 9 Kasım ateşkes anlaşmasını imzalamadan önce veya hemen sonra Paşinyan'ın kendisini aramadığını, böyle bir anlaşma imzalamaya zorlandığını haber vermediğini veya böyle bir anlaşmanın sonuçlarının hafifletilebilmesi için neler yapılabileceği konusunda danışmadığını söylemiştir. "Ne de olsa ben AGİT Minsk Grubu eş-başkanlığını yürüten bir ülkenin başkanayım. Bana neden bilgi vermedi veya anlaşmayı imzalamadan önce veya sonra yardımımı istemedi" diyen Macron, yemekte hazır bulunan Ermeni toplumu temsilcilerinden, Fransa'nın bundan sonra nasıl hareket etmesini bekleediklerini -Minsk Grubu içinde kalıp müzakere sürecine devam etmesini mi, yoksa Minsk Grubundan ayrılıp Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanıma sürecini desteklemesini mi- sormuştur.²⁸

27 "Turkey: France's resolution recognizing Nagorno-Karabakh as independent republic 'biased, unrealistic'," *Daily Sabah*, 26 Kasım 2020, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkey-frances-resolution-recognizing-nagorno-karabakh-as-independent-republic-biased-unrealistic>.

28 "Newspaper: France's Macron expresses bewilderment over Armenia's Pashinyan," *News.am*, 26 Aralık 2020, <https://news.am/eng/news/621007.html>.

Minsk Grubu eş-başkanı diğer ülke ABD de rengini kısa süre içinde ortaya koymuştur. ABD Temsilciler Meclisine 1 Ekim 2020'de sunulan ve dönem içinde Dışişleri Komisyonuna gönderilen 1165 sayılı karar tasarısı yeterince ışık tutucu olmuştur. Metinde yer alan maddelerin bazıları aşağıdadır:²⁹

“Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’a karşı askeri harekâtını kınar ve Türkiye’nin çatışmaya müdahalesini reddeder.”

“Çeşitli haberlere göre, Azerbaycan’ın askeri harekâtından önce Türkiye Suriye’den paralı askerler bulmuş ve 29 Eylül’den itibaren bunların Azerbaycan’a gönderilmesini kolaylaştırmıştır.”

“Ermenistan Dışişleri kaynaklı gazete haberlerine göre, bölgede Ermenistan hava sahası içinde bir Ermeni Su-25 jetini düşürmüş, pilot da ölmüştür. Bu itibarla Temsilciler Meclisi:

1. Azerbaycan’ın dağlık Karabağ’da devam eden saldırgan askeri hareketini ve ateş-kes anlaşması ihlalini kınar,

2. Türkiye’nin Recep Tayyip Erdoğan yönetiminde katıldığı bildirilen çatışmaya taraf olmasını reddeder,

3. Derhal Dağlık Karabağ ile Azerbaycan arasında ateşkes anlaşmasıyla tespit edilen sınıra geri dönülmesini ve barışçı bir çözüm bulunmasını destekler,

4. Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’a ve Ermenistan’a karşı saldırgan askeri harekâtını durdurması ve temas hattında bağımsız bir üçüncü tarafın kontrolünü kabul etmesi için AGİT Minsk Grubu’nun çabalarına ABD’nin desteğini teyit eder.”

ABD’de Ermeni Diasporasının Kongre’deki yandaşları ve lobi etkinliği savaş sonrası bir kere daha, bu kez Azerbaycan aleyhtarı bir kararla görülmüştür. 2021 mali yılı Ulusal Savunma Yetki yasasında yer alan, yerinden edilen insanlar için rapor hazırlanması ve yardım edilmesi listesinde Ukrayna, Gürcistan, Moldova’nın yanı sıra yer alan Azerbaycan, bunun Ermenistan aleyhtarı bir tutum olduğu gerekçesiyle listeden çıkartılmıştır.

ABD Dışişleri Bakanlığı Avrupa ve Avrasya işleri yetkilisi Philip Reeker 8 Aralık’ta ABD Kongresinin Helsinki Komisyonu önünde şu beyanlarda

²⁹ “H.Res.1165 - Condemning Azerbaijan’s military operation in Nagorno-Karabakh and denouncing Turkish interference in the conflict,” *U.S. Congress*, 1 Ekim 2020, <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-resolution/1165/actions?r=1&s=1>.

bulunmuştur: “Türkiye’nin rolü, yabancı militanların getirilmesi, silah temini konusunda endişelerimizi belirttik. Bu konular endişe vermeye devam etmektedir. [Bu,] Türkiye ve Rusya ile diyalogumuzun bir parçasıdır.”³⁰ Yetkili bu vesileyle, AGİT Minsk Grubu eş-başkanlarının Azerbaycan ve Ermenistan’a gideceklerini de belirtmiştir.

Minsk Grubu eş-başkanlığının özellikle iki üyesinin taraflılığının ve işlevsizliğinin bu kadar ortaya çıkmasına rağmen, rol sahibi olma arzu ve hırslarında bir eksilme olmamıştır. 3 Aralık’ta Tiran’da yapılan AGİT Bakanlar Konseyi toplantısı vesilesiyle üç eş-başkan bakan düzeyinde sürecin devamını teyit eden bir açıklama yapmıştır. AGİT sitesinde yayınlanan açıklamada eş-başkanlar 9 Kasım ateşkesi ile sağlanan çatışmaların sona ermesini memnuniyetle karşıladıklarını belirtmiş, tarafsız görüntü vermeye özen gösteren bir söylemle Ermenistan yanlısı endişe ve hissiyatlarını örtülü biçimde ifade etmişlerdir. Eş-başkan ülkeleri, sağlanan ateşkes ortamında, eş-başkanların gözetimi altında, tarafları kalıcı ve sürdürülebilir bir barış anlaşması müzakerelerine acilen başlamaya davet etmiştir. Bu kapsamda tarafları en kısa zamanda eş-başkanları ülkelerinde kabul etmeye çağırıştır.³¹

Nitekim iki eş-başkan 12-13 Aralık’ta Bakü’yü, 13-14 Aralık’ta Erivan’ı ziyaret etmiştir.³² Bu ziyaretlerde üçüncü eş-başkan Rusya’yı bu başkentlerdeki Büyükelçileri temsil etmiştir. Bu zorlama ziyaret sonrası eş-başkanlarca yapılan açıklama somut bir sonuç alınmadığının ve etkili olunmadığının da göstergesi olmuştur.

Diaspora Ermenileri ve Kilise de yenilgiyi hazmedememiş, dönem içinde rövanşist, militan bir tutumun öncülüğünü yapmıştır. Ermenistan’da parlamento dışında kalan ve radikal muhalefetin başını çeken, desteğini ve gücünü esas olarak ABD’deki ve Fransa’daki yapılanmalarından alan Ermeni Taşnaksutyun 11 Aralıkta yayınladığı bir bildiriyle uluslararası toplumu harekete geçmeye çağırıştır. Bildiri Azerbaycan’ı ve Türkiye’yi hedef almıştır. Metindeki bazı ifadeler aşağıdadır:

“Baku’da 10 Aralık’ta düzenlenen bir askeri törende, Türkiye’nin ve Azerbaycan’ın liderleri nefret söylemi teşkil eden, Ermeni topraklarında yaşayan Ermenilerin fiziki varlığını tehdit eden,

30 “U.S. is Concerned with Turkey’s Role in Karabakh,” *Asbarez*, 8 Aralık 2020, <https://asbarez.com/199036/u-s-is-concerned-with-turkeys-role-in-karabakh/>.

31 AGİT “Joint Statement by the Heads of Delegation of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries,” *AGİT Resmi İnternet Sitesi*, 3 Aralık 2020, <https://www.osce.org/minsk-group/472419>.

32 AGİT, “Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs,” *AGİT Resmi İnternet Sitesi*, 14 Aralık 2020, <https://www.osce.org/minsk-group/473649>.

Ermenistan'ın ve Karabağ cumhuriyetinin toprak bütünlüğünü sorgulayan beyanlarda bulunma cüretini göstermişlerdir.

Azerbaycan lideri bir kez daha Syunik (Zengezur), Gegharkunik (Sevan) ve başkent Erivan'ı Azerbaycan toprağı olarak tanımlamaktan çekinmemiştir. Türkiye lideri de Enver Paşa'yı anarak kendisinin Ermeni halkını katleden birinin halefi olduğunu ortaya koymuştur. (...)

"Bu durum Türkiye bölgeleri, özellikle güney Kafkasları, istikrarlaştırma politikasını artan bir güçle sürdürdüğünün, açıkça Türkçe konuşan halkları birleştirmek üzere, Ermenistan'ın güneyinden Azerbaycan yoluyla Orta Asya'ya uzanmaya çalıştığının kanıtıdır. (...)

(...) Ermeni Devrimci Federasyonu uluslararası toplumu, Minsk Grubu eş-başkanları ülkelerini ve yandaş uluslararası kuruluşları Türkiye'nin yayılmacı politikalarını izlemeye ve önlemeye davet eder(...)"³³

Ermeni Diasporasının en büyük ve güçlü kuruluşu olan, merkezi ABD'de bulunan Ermeni Genel Hayırsever Birliği (AGBU) da keza 11 Aralık'ta bir bildiri yayınlarak Ermeni halkını birlik ve beraberliğe davet etmiştir. Başbakanı istifaya davet etmiş ve tarafsız bir geçiş dönemi yönetimi istemiştir. Bu süreçte, 1700 yıllık tarihinde milletin umut ışığı olan Kiliseye ve Eçmiadzin'e de rol düştüğü kaydedilmiştir. İçinden geçilen dönemin Ermenistan tarihinde "belirleyici bir an" teşkil ettiği ifade edilerek, "kurulduğu 1906 yılından beri milletimizin zorlu serüveninde, hem Osmanlı, hem Sovyet yönetiminde hem de bağımsızlığında yanında duran bir kuruluş olarak, Ermenistan'ın parlak geleceğini, yıkıma uğrayan Dağlık Karabağ'ımızı yeniden onarmak andımızı yineliyoruz" denmiştir.³⁴

Kuşkusuz bu söylemlerin de etkisi altında, Ermenistan yönetimi barışçı, gerçekçi bir yaklaşımla, radikal hayallerinin peşinden gitmek seçenekleri arasında yalpalamaya başlamıştır. Ermenistan'ın barış stratejisini dış dünyaya anlatmakta birinci derecede sorumluluk taşıyan yeni Dışişleri Bakanı selefinin bağınaz yanlılarından ders almak bir yana, aynı hataları daha acemice tekrarlamaya devam etmiştir. AGİT Bakanlar Konseyinin 27'nci Toplantısında konuşan Bakanın bazı ifadeleri aşağıdadır:

33 "ARF Bureau strongly condemns statements by Azeri and Turkish leaders," *Armenian Weekly*, 12 Aralık 2020, <https://armenianweekly.com/2020/12/12/arf-bureau-strongly-condemns-statements-by-azeri-and-turkish-leaders/>.

34 AGBU, "AGBU Statement on Transition Government," *Armenian General Benevolent Union*, 11 Aralık 2020, <https://agbu.org/news-item/agbu-statement-on-transition-government/?fbclid=IwAR2D1Tv7z2yoJ9S567Frz17C0byrBK158JvtzbNawlmh8EzVGet-P5rP7Bg>.

“44 günlük savaş boyunca, Azerbaycan ve Türkiye, uluslararası yükümlülüklerini açıkça ihlal ederek, sivil halkı bilerek hedef alarak, kafa kesmek, cesetleri parçalamak gibi insanlık dışı uygulamalar da yaparak, ‘Ermeni nüfusunu ata yurtlarından etnik temizliğe tabi tutmak nihai amacıyla, saldırıda bulunmuştur.’ ‘‘Azerbaycan ve Türkiye şu üç noktada AGİT sorumluluklarını ihlal etmiştir: Türkiye Suriye ve Libya’dan cihatçı yabancı terörist savaşçıları Dağlık Karabağ’a getirmiştir. İkinci olarak, Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ cumhuriyetine saldırısı güney Kafkasya’da ve ötesinde yayılmacı güç göstermek isteyen Türk liderliğinin teşviki, askeri ve siyasi desteği ile gerçekleşmiştir. Üçüncü olarak, Azerbaycan ve Türkiye Dağlık Karabağ cumhuriyetine karşı güç kullanılmasının meşru olduğunu iddia etmekle, uluslararası hukukun ihlalinin, savaş suçlarını ve etnik temizliği de meşru sonuç saymaktadır.³⁵”

Bakan bölgede kalıcı ve sürdürülebilir çözümün unsurlarını şöyle sıralamıştır:

“- Dağlık Karabağ cumhuriyetinin statüsünün halkın kendi kaderini tayin etme ilkesi ve halkın güvenliği çerçevesinde tespiti,

-Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’da işgal ettiği yerlerden çekilmesi,

-Dağlık Karabağ’da son dönemde yerinden edilmiş nüfusun dönmesi,

-Azerbaycan’ın kontrolüne geçen topraklardaki Ermeni kültürel ve dini varlıklarının korunması.³⁶”

Bakan sözlerini, kalıcı ve sürdürülebilir çözümün ancak Minsk Grubu eş-başkanlarının gözetiminde yapılacak müzakerelerle sağlanabileceğini vurgulayarak tamamlamış, bu arada tekrar Türkiye’nin Ermenilere karşı “iyi bilinen soykırım sicilinden” bahsetmeyi de ihmal etmemiştir. Bu sürrealist beklenti ve ifadeler için yapılabilecek yorum herhalde “yorum yok” olacaktır.

9 Kasım ateşkes anlaşmasından sonra en önemli gelişme, Rusya Devlet Başkanının daveti üzerine, Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan

35 Ara Aivazian, “Statement by Ara Aivazian, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia at the 27th Meeting of the OSCE Ministerial Council,” *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, https://www.mfa.am/en/speeches/2020/12/03/OSCE_Ministerial/10688#:~:text=Information%20inquiry-.Statement%20by%20Ara%20Aivazian%2C%20Minister%20of%20Foreign%20Affairs%20of%20the,of%20the%20OSCE%20Ministerial%20Council.

36 Aivazian, “Statement by Ara Aivazian, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia at the 27th Meeting of the OSCE Ministerial Council.”

Başbakanının 10 Ocak'ta Moskova'da yeniden bir araya gelerek, ateşkes anlaşmasının uygulanmasına yönelik, metni aşağıda verilen dört maddelik bir mutabakatı 11 Ocak'ta imzalamaları olmuştur.

“1. Bölgedeki bütün ekonomi ve ulaşım hatlarının açılmasını öngören 9 Kasım 2020 mutabakatının 9. Paragrafının uygulanması amacıyla, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in kurduğu, Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Başbakan yardımcılarının ortak başkanlığındaki üçlü bir Çalışma Grubu oluşturulmasını destekliyoruz.

2. Çalışma Grubu ilk toplantısını 30 Ocak 2021 tarihinde gerçekleştirecek ve sonuçlarına göre söz konusu 9. Maddenin uygulanmasından ileri gelen temel görevlerinin bir listesini çıkartacaktır. Öncelikler, bundan böyle taraflar olarak anılacak olan Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Federasyonunun mutabık kaldığı diğer talimatları tanımlamanın yanı sıra, kara ve demir yollarını içerecektir.

3. Öncelikli talimatları uygulamayı sağlamak üzere Çalışma Grubu eş-başkanları tarafların bölgeye özgü uzmanlarından oluşacak alt gruplar oluşturulmasını onaylayacaktır. Alt gruplarda tarafların yetkili kurumlarının temsilcileri ve kuruluşlardan yetkililer yer alabilecektir. Çalışma Grubu toplantısını takiben bir ay içinde, uygulanmasına taraflardan en üst düzeyde onay alabilmek için, uzman alt gruplar, gerekli kaynakları ve önlemleri de kapsayan projelerin bir listesini sunacaktır.

4. Çalışma Grubu 1 Mart 2021'e kadar en üst düzeyde onay için taraflara bir zaman çizelgesi ve gerek Ermenistan ve Azerbaycan içinden geçen, gerek bu iki ülke topraklarından birbirine bağlanan uluslararası ulaşımın güvenliğini sağlamak için gerekli yeni ulaşım alt yapı tesislerinin inşası, yenilenmesi, uygulanması ve organizasyonu için alınması gereken önlemlerin bir listesini sunacaktır.³⁷”

Çalışma Grupları öngörülen şekilde ve süreler içinde toplanmış ve çalışmalarına başlamıştır. 12 Mart'ta Azerbaycan ve Ermenistan'daki mevkidaşlarını arayan Rus Devlet Başkanı Vladimir Putin, muhataplarıyla Karabağ'daki gelişmeleri ele almıştır. Yapılan açıklama olumlu gelişmelere

37 “Joint statement issued following meeting between Nikol Pashinyan, Vladimir Putin and Ilham Aliyev,” Ermenistan Başbakanlığı Resmi İnternet Sitesi, 11 Ocak 2021, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2021/01/11/Nikol-Pashinyan-Moscow-meeting-Announcement/>.

işaret etmiş, Ocak ayında oluşturulması kararlaştırılan çalışma gruplarının faaliyetinin memnuniyet verici olduğu kaydedilmiştir.

10 Ocak Moskova toplantısı Rusya'nın ağırlığını bölgesel ekonomik işbirliğinden yana koyduğunu göstermiş, Minsk Grubunun da soyutlanmakta olduğunun yeni bir göstergesini teşkil etmiştir. Toplantı sonrası Paşinyan yaptığı açıklamada, bu görüşmelerden sonra bazı sonuçlar elde etmekten memnun olduğunu ancak savaş esirleri konusunda bir gelişme sağlayamamaktan dolayı üzgün olduğunu belirtmiştir. Paşinyan'ın toplantı sonrası Putin ile yaptığı görüşmede basına yansıyan ifadeleri aşağıdadır:

“Ortak bildirimizde ifade edilen anlaşmaların bölgemizde ekonomiyi ciddi biçimde değiştirmeye yardımcı olacağı ve yatırım potansiyelini ciddi olarak artıracacağı konusunda eminim. Ancak kanaatimce, eğer daha önce söylediğim gibi, savaş esirlerinin değişimi, kayıp kişiler ve ölenlerin naaşları gibi biz Ermeniler için son derece duyarlı ve acı veren insani konular çözülmezse, ekonomik konuları çözmek zorlaşacaktır.

Bu tutumumuza desteğiniz için size teşekkür ederim. Sizin barış sürecine kişisel katkınız, özellikle şimdi bilinen olaylardan sona, elbette çok esastır. Ermenistan ile Rusya arasındaki ilişkilerin daha derinleşeceğinden eminim. Rusya her zaman Ermenistan'ın, güvenlik alanı da dâhil, temel stratejik müttefiki olmuştur ve bu devam etmektedir. Bizim sadece bölgemizin geleceğine ilişkin değil, ikili ilişkilerimizin gündemi üzerinde de konuşmamız gerekir.”

Moskova'da varılan mutabakat ve imzalanan yeni belge Ermenistan'da yoğun tepkilere yol açmış, Paşinyan'ın “ikinci teslimiyeti” olarak nitelendirilmiştir. Eleştirilerde Türkiye de öne çıkan bir konu olmuş, Türkiye'nin güney koridoruna ilgisi, Türk yatırımlarının Ermenistan ekonomisini nüfuz altına alacağı iddiaları dile getirilmiştir. Paşinyan dönüşünde yaptığı açıklamada şunları ifade etmiştir:

“Bir toplantıda maalesef bütün sorunlara çözüm getirilmiyor. Uygulamanın en önemli konularından birisi insani konulardır. 9 Kasım anlaşmasının 8. Maddesinde öngörülen savaş esirlerinin iadesi konusunda gelişme sağlayacağımızı ümit ediyorum. Dağlık Karabağ'ın statüsü konusu da sonuca bağlanmamıştır. Ermenistan AGİT Minsk Grubu gazetinde görüşmelere devam etmeye hazırdır.”

Rusya Dışişleri Bakanının 18 Ocak'ta yaptığı bir beyan ise konuya açıklık getirecek niteliktedir. Lavrov, "Dağlık Karabağ'ın statüsü henüz çözümlenmemiştir. Bu ileride Ermenistan-Azerbaycan arasındaki müzakerelerin konusu olmalıdır" demiştir. Rusya ayrıca 8 Şubat'tan itibaren Karabağ'ın kendi denetimindeki bölümüne gidecek yabancılar için önceden izin alma zorunluğunu getirmiştir.

12 Ocak'ta Ermenistan Dışişleri Bakanı Ayvazyan BM Genel Sekreterine savaş sonrası Dağlık Karabağ'daki durum hakkında Azerbaycan'ı çok yönlü suçlayan ve eleştiren kapsamlı bir mektup göndermiştir.³⁸ Bir gün önce Moskova'da bizzat Başbakanın imzaladığı bir belge ile ateş-kes anlaşması hükümlerinin uygulanmasında ilerleme ve işbirliği kaydedilirken, bu mektup Dışişleri ile Başbakanlığın ne kadar kopuk, Hükümet içinde uyumsuzluğun hangi boyutlarda olduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan, dönem içinde birkaç kez yapılan ters söylemler, bilinçli ve danişıklı olarak Rusya'ya farklı, üçüncü taraflara farklı söylem kullanılmaya çalışıldığı, yeni dönemin "çok vektörlü" dış politikasının bu şekilde uygulanmaya çalışıldığı izlenimini de yaratmıştır.

Ocak ayı sonunda, Dağlık Karabağ'da ateşkes anlaşmasının uygulanmasını denetlemek üzere oluşturulan Türk-Rus ortak gözlem merkezi fiilen göreve başlamıştır.³⁹

Dağlık Karabağ'daki gayrimeşru ayrılıkçı Ermeni yönetimi 12 Mart'ta aldığı kararla, Rusçanın ikinci resmi dil olmasını kabul etmiştir.⁴⁰ Rusya'yı yanlarına çekebilmek için atılan bir adım olduğu açıkça görülen bu karar herhalde birçok çevrede değerlendirilecektir.

Rusya Dışişleri Bakanı 1 Nisan'da Moskova'da Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarıyla ayrı ayrı Dağlık Karabağ'daki gelişmeleri görüşmüş ve son durumu değerlendirmiştir. Rus Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamada, üç bakanın insani konuları ve bölgedeki ekonomik ve ulaşım koridorlarının ele alındığı belirtilmiştir.

13 Nisan'da AGİT Minsk Grubu eş-başkanları yeni bir ortak bildiri yayınlamıştır. Bildirinin özü, eş-başkanların ve AGİT dönem başkanının özel

38 "The letter of Foreign Minister Ara Aivazian to the UN Secretary General," *Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 13 Ocak 2021, https://www.mfa.am/en/press-releases/2021/01/13/UN_SG_letter/10751.

39 "Türk-Rus Ortak Merkezi'nin İlk Görüntüleri Ortaya Çıktı," *Sözcü*, 30 Ocak 2021, <https://www.sozcu.com.tr/2021/dunya/turk-rus-ortak-merkezinin-ilk-goruntuleri-ortaya-cikti-6235796/>.

40 "Russian Language To Get Official Status In Nagorno-Karabakh," *RFL/RL*, 25 Mart 2021, <https://www.rferl.org/a/russian-language-official-status-nagorno-karabakh/31169752.html>.

temsilcisinin bundan sonraki gelişmelerde başrol oynamak arzusunun ifade edilmesidir. Bunun ne kadar gerçekçi ve uygulanabilir olduğu önümüzdeki dönemde görülecektir.

3. Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Dönem içinde Ermenistan'ın dış ilişkilerinde ve temaslarında, 2020 Karabağ Savaşı yenilgisinin sonuçlarının diplomatik girişimlerle nasıl hafifletilebileceği arayışları belirleyici olmuştur. Diğer taraftan, savaş sonrası Rusya'ya daha da artan bağımlılığı, daha önce “çok vektörlü” dış politika tanımı ile yürütmeye çalıştığı bir yandan Rusya'ya, diğer yandan Batı'ya ikili söylem ve oyununa sınırlamalar getirmiştir.

2 Aralık 2020'de çevrim içi olarak toplanan, Ermenistan'ın da üyesi olduğu, Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü (CSTO) toplantısında konuşan Rusya Devlet Başkanı, acı verici bir ateşkesi kabul ettiği için Paşinyan'ı övgüyle teselli etmiştir. “Ermenistan yönetimi, Başbakan, Ermeni halkı için çok zor, ama gerekli bir karar almak zorunda kalmıştır. Rusya ve müttefikleri bu anlaşmayı uygulamasında yardımcı olmalıdır⁴¹” demiştir.

Ermenistan'ın yeni Dışişleri Bakanı Ayvazyan iki gün süren ilk resmi dış ziyaretini 7 Aralık'ta Moskova'ya yapmış, Lavrov ile görüşmüş ve daha sonra iki bakan basın toplantısı düzenlemiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamada, iki bakanın bölgesel konuları ve ateşkes anlaşmasının uygulanmasını ele aldıkları kaydedilmiştir. Bu kapsamda bakanlar, insani yardım, alt yapının yeniden inşası ve bölgedeki ulaşım koridorlarının açılmasını görüşmüştür. Karabağ'ın yanı sıra bakanlar; ikili ilişkileri, CSTO, Avrasya Ekonomik Birliği ve diğer çok taraflı örgütlerde işbirliğini konuşmuştur. Ermenistan basınında çıkan haberlere göre Ayvazyan Moskova'da, “Azerbaycan saldırısını tahrik eden ve destekleyen başlıca ülke olan Türkiye bölgedeki yıkıcı politikasını sürdürmektedir” demiş, Türkiye'nin Karabağ'da bulunduğu iddia ettiği askerlerini ve paralı yabancı askerleri çekmesini istemiştir.

Dışişleri Bakanı Ayvazyan Moskova'dan ikinci resmi ziyareti için Paris'e geçmiş, 8 Aralık'ta Fransız mevkidaşıyla görüşmüştür. Düzenlenen basın toplantısında Ermeni Bakan şunları demiştir:

41 “Putin Calls On Leaders Of CSTO Member States To Support Armenia's Prime Minister,” *RFL/RL*, 2 Aralık 2020, <https://www.rferl.org/a/putin-calls-on-leaders-of-csto-member-states-to-support-armenia-s-prime-minister/30980306.html>.

“Ateşkes bir antlaşma değildir, bir savaşın sona erdirilmesidir. Bu soruna kalıcı bir çözümün, özellikle Karabağ’ın gelecekteki statüsü, sınırlarının tespit edilmesi, yönetim biçimi gibi hususların Minsk Grubu eş-başkanlarının gözetimi altında görüşülmesi gerektiğini düşünüyoruz. Fransa bunun için sorumluluk üstlenecektir⁴²”.

Fransız Bakan da “Ermenistan’ın bu çizgisinde yanında olmak için Fransa Ermenistan’ı destekleyecektir” beyanında bulunmuştur. Ayvazyan Fransa’ya “savaşın başından beri takındığı cesur ve tarafsız tutum” için teşekkür etmiştir. Ermeni Bakan 9 Aralık’ta da Senato Başkanı ile görüşmüş ve Senatonun 25 Kasım Karabağ kararı için teşekkür etmiştir. Dengeyi korumak üzere, 10 Aralık’ta *Le Monde* gazetesinde yayınlanan mülakatında da Rusya Devlet Başkanına ve Dışişleri Bakanına ateşkesi sağlamadaki gayretleri için teşekkür etmiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanı, AB Ortaklık Konseyinin üçüncü toplantısı için 17 Aralık’ta Brüksel’e gitmiştir. Bakan bu toplantıda Ermeni tarafının Karabağ ve bölgesel konular üzerinde odaklanacağını toplantı öncesi açıklamıştır. Bakan bu vesileyle aynı gün Belçika Dışişleri Bakanı ile de görüşmüş ve tekrarlaya geldiği iddialarda bulunmuştur. Keza bu vesileyle AB Dış İşleri Yetkilisi Josep Borell ile de görüşmüştür.⁴³ Borell, AB’nin Minsk Grubu eş-başkanları ile yakın işbirliği içinde Dağlık Karabağ’da kalıcı bir çözümün şekillenmesinde ve desteklenmesinde AB’nin rol üstlenmeye hazır ve istekli olduğunu beyan etmiştir. Borell, Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları ile temas ederek AB ile üçlü bir toplantı düzenlemeye çalıştığını ancak başaramadığını, bu itibarla iki ülke bakanları ile ayrı ayrı görüşmeyi öngördüğünü söylemiştir.

Rusya Devlet Başkanı Putin yeni yıl konuşmasında Ermenistan ile daha sıkı bağlar kurmak dilek ve ümidini ifade etmiştir. Paşinyan’dan yanıt gecikmemiş, 1 Ocak 2021’de Ermenistan’ın Rusya ile ilişkilerini daha derinleştirmeyi planladığını açıklamış, ülkesinin “son savaştan sonra yeni güvenlik garantilerine ihtiyaç duyduğunu” söylemiştir. Bu söylem Ermeni yönetimince dönem içinde sık sık tekrarlanmış ve vurgulanmıştır.

Fransa’dan uçakla yeni bir insani yardım sevkiyatının ulaşmasının ardından Paşinyan 7 Ocak’ta Fransa Devlet Başkanı ile telefon görüşmesi yapmıştır.⁴⁴

42 “Self-determination is a key point in the negotiations on Karabakh” – Armenian FM,” *Jam News*, 10 Aralık 2020, <https://jam-news.net/armenian-foreign-minister-in-france-ara-ayvazyan-settlement-of-the-karabakh-conflict/>.

43 “EU-Armenia Partnership Council Discusses Karabakh, Covid-19 Issues,” *Hetq*, 18 Aralık 2020, <https://hetq.am/en/article/125534>.

44 “Pashinyan and Macron Discuss Situation in Nagorno-Karabakh,” *Massis Post*, 7 Ocak 2021, <https://massispost.com/2021/01/pashinyan-and-macron-discuss-situation-in-nagorno-karabakh/>.

Fransa tarafından yapılan açıklamada Fransa Cumhurbaşkanı Macron “9 Kasım ateş-kes anlaşmasından sonra kalıcı bir siyasi çözüm bulabilmek için dengeli bir siyasi süreç için gayret gösterme kararlılığını” ifade etmiştir.

Ermenistan-Azerbaycan uyuşmazlığına, çıkan savaşa, sonuçlarına ve bölgeye etkisine yakın ilgi duyan İran’ın Dışişleri Bakanı bölge ülkelerini, Rusya ve Türkiye’yi kapsayan bir temas turu çerçevesinde, 27 Ocak’ta Ermenistan’ı ziyaret etmiştir.⁴⁵ Ermenistan’a gelmeden önce ziyaret ettiği Azerbaycan’da “İran Azerbaycan’ın işgal altındaki topraklarını kurtarmasından, buraların artık Azerbaycan halkının kontrolü altında olmasından memnundur” demesinden rahatsız olmuş, basında “İran tarafsızlığını yitirdi” manşetleri atılmış ziyarete başlamadan gölge düşmüştür. İran’lı Bakan Ermeni mevkidaşının yanı sıra Başbakan Paşinyan ile de baş başa görüşmüş, bu kez “Ermenistan’ın toprak bütünlüğü kırmızıçizgimizdir⁴⁶” ifadesini kullanmış, ev sahiplerinin daha da suyuna gidecek şekilde “Birçok ortak endişemiz var. Bunların içinde, bölgede teröristlerin ve yabancı askerlerin varlığı bulunmaktadır” demiştir. Bu bağlamda, Ermenistan Dışişleri Bakanı 27 Şubat’ta bir Rus gazetesine verdiği mülakatta, “Azerbaycan ve Türkiye yabancı silahlı teröristleri Karabağ çatışma bölgesine sevk etmiştir. Bu durum uluslararası alanda ortaklarımız tarafından da teyit edilmiştir” iddiasında bulunmuştur. Daha sonra 8 Mart’ta iki ülke bakanları yaptıkları telefon görüşmesinde, bölge güvenliği ve istikrarı konusunda görüş alışverişinde bulunmuş, bölgenin içinde bulunduğu sıkıntılı dönemde eşgüdüm içinde ortak hareketin önemini vurgulamıştır.

Avrupa Birliği 10 Şubat’ta Ermenistan’a resmi bir duyuruda bulunarak, 24 Kasım 2017 yılında Brüksel’de Doğu Ortaklığı Zirvesi vesilesiyle imzalanan “Avrupa Birliği-Ermenistan Kapsamlı ve Genişletilmiş Ortaklık Anlaşması’nın” (CEPA) AB ve üye ülkeleri tarafından onay sürecinin tamamlandığını, anlaşmanın 1 Mart 2021 tarihi itibarıyla yürürlüğe gireceğini bildirmiştir. AB Dış İlişkiler Yetkilisi Borrell 1 Mart günü yaptığı yazılı beyanda, anlaşmanın “AB’nin ve Ermenistan’ın demokratik ilkelere, hukukun üstünlüğüne daha geniş bir reform gündemine bağlılığı konusunda güçlü bir işaret verdiğini” ifade etmiştir. AB’nin Ermenistan’daki temsilcisi 9 Mart’ta, “AB güvenilir bir ortaktır ve Ermenistan’ı desteklemektedir. Çatışmanın çözülmesinde de daha fazla rol üstlenmeye hazırız” demiştir. Diğer taraftan, Mart ayı başında AB Konseyi Başkanının Ukrayna, Gürcistan ve

45 “Foreign Minister Zarif to Visit Baku, Moscow, Yerevan, Tbilisi, Ankara,” *İran Dışişleri Bakanlığı*, 23 Ocak 2021, <https://en.mfa.ir/portal/newsview/625455/Foreign-Minister-Zarif-to-Visit-Baku-Moscow-Yerevan-Tbilisi-Ankara>.

46 “Armenia’s territorial integrity is our red line” – Iranian FM says in Yerevan, ” *Armen Press*, 27 Ocak 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1041595.html>.

Moldova'yı ziyaret ettiğine, Ermenistan'a gelmediğine basında dikkat çekilmiş, bunun Ermenistan'ın farklı bir kategoriye atıldığına işaret ettiği iddia edilmiştir.

İngiltere'nin Dışişlerinde Avrupa Çevre Ülkeleri ve Kalkınma İle İlgili Bakanı 16 Şubat'ta Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur.⁴⁷ İki günlük ziyarette bakan İngiltere Büyükelçiliğinin yeni binasının açılışını da yapmıştır.

24 Şubat'ta Irak Kürt Bölgesel Yönetiminde, Ermenistan'ın Erbil Başkonsolosluğu törenle açılmıştır.⁴⁸ Törende konuşan Başkonsolos, son aylarda muhataplarıyla aktif temasları sonucu esasen ortak çıkarları belirleyen bir gündemin oluştuğunu, bunu geliştirmek için gayret sarf etmeye hazır olduğunu ifade etmiştir. Kısa bir süre sonra Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle Başkonsolosa Büyükelçi rütbesi verilmiştir. Bu dönemde Ermenistan basınında çıkan bazı makale ve yorumlarda, Kürtçülük faaliyetlerinin Türkiye'de bölünmeye yol açması halinde Ermenistan için de fırsat doğabileceği yolunda değerlendirmelere rastlanmıştır.

26 Şubat Ermeni basınında, Hollanda Parlamentosunun Ermeni yanlısı iki karar aldığı, bunlardan birisinin Hollanda Hükümetinin soykırımı tanımaması talebi, diğerinin Azerbaycan'ın tutuklu Ermeni askerleri iade etmesi talebi olduğu kaydedilmiştir. Daha sonra Türkiye Dışişleri Bakanlığının Hollanda Parlamentosunun kararına karşı yaptığı açıklama duyurulmuştur.

ABD Dışişleri Bakanı Antony Blinken 5 Mart'ta Başbakan Paşinyan ile telefon görüşmesi yapmıştır.⁴⁹ ABD Dışişleri Sözcüsü görüşmeye ilişkin açıklamasında, tarafların ABD-Ermenistan ikili ilişkilerinin önemini vurguladığını, Bakanın hukukun üstünlüğüne ve demokratik kurumlara saygının altını çizdiğini, ABD'nin Ermenistan'da demokratik sürecin ve kurumların gelişmesi için desteğinin devam edeceğini belirttiğini kaydetmiştir. Bakan, Dağlık Karabağ çatışmasında bölge halkına yarar sağlayacak kalıcı siyasi çözüm sağlama gayretlerini memnuniyetle karşıladığını da ifade etmiştir.

ABD Dışişleri Bakanı'nın 20 Ocak'ta Senatoda bağınaz Ermeni yanlısı olduğu tescilli Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanının bayraktarlığını yaptığı

47 "UK Minister for European Neighborhood to visit Armenia," *MediaMax*, 16 Şubat 2021, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/41937/>.

48 "Armenia opens consulate in the Kurdistan Region," *Kurdistan 24*, 25 Şubat 2021, <https://www.kurdistan24.net/en/story/24001-Armenia-opens-consulate-in-the-Kurdistan-Region>.

49 "Secretary Blinken's Call with Armenian Prime Minister Pashinyan," ABD Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi, 5 Mart 2021, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan/>.

sorular, yorumlar ve beyanlara Blinken'in verdiği yanıtlar ABD'deki Ermeni örgütlerinin beğeni ve övgüsünü kazanmış, Ermenistan basınında da geniş yer verilmiştir. Bakan bir soruya yazılı olarak verdiği yanıtta, "Ermenistan'a güvenlik yardımı yapılmasını, demokratik yönetim ve ekonomik büyümeyi teşvik için de yardım yapılmasını destekliyorum. Karabağ'daki son çatışmaların ışığında [ABD Başkanı Joe Biden-Başkan Yardımcısı Kamala Harris] yönetimi Azerbaycan'a yardımı ise gözden geçirecektir" demiştir.

ABD'de basında yer alan bir ilginç gelişme de, Eylül ayında San Francisco'da bir Ermeni kilisesinin müstemilatında çıkartılan yangının sorumlularının bulunması için Federal Araştırma Bürosunun (FBI) para ödülü ilanı olmuştur. Benzer bir saldırının gene aynı yörede Temmuz ayında cereyan ettiği hatırlandığında, bir tahrik çabası olduğu kuşku götürmeyen bu olayların faillerinin ortaya çıkartılması önem taşımaktadır. Bulunup bulunmayacağı veya açıklanıp açıklanmayacağı ilgiyle izlenecektir.

Ermenistan Hükümeti 9 Mart'ta Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Teşkilatı (UNICEF) temsilcisini istenmeyen kişi ilan etmiş ve ülkeyi terk etmesini istemiştir. Dışişleri Bakanlığı sözcüsüne bu kararın gerekçesi sorulduğunda, "görevini yerine getirmede gösterdiği kifayetsizlik" ve "işbirliğine yanaşmayan çalışma tarzı" yanıtını vermiştir.

Dışişleri Bakanı Ayvazyan 31 Mart'ta Vatikan'daki mevkidaşı ile telefon görüşmesi yapmış ve son gelişmelere ilişkin Papa'nın desteğini istemiştir.⁵⁰ Ayvazyan 1 Nisan'da Bağımsız Ülkeler Birliği (CIS) Bakanlar toplantısına katılmak üzere Moskova'ya gitmiştir. Bu vesileyle 2 Nisan'da Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov ayrı ayrı Azerbaycan ve Ermenistan bakanlarıyla bölgedeki son gelişmeleri ele almıştır.

Ermenistan hükümeti 1 Nisan'da, Çin'in 100 milyon Yuan (yaklaşık 15 milyon dolar) hibede bulunacağı bir işbirliği anlaşmasının imzalanmasını onaylamıştır.⁵¹

Başbakan Paşinyan 7 Nisan'da bir çalışma ziyareti için Moskova'ya gitmiş ve Rusya Devlet Başkanı Putin ile görüşmüştür. Paşinyan görüşmenin çok verimli geçtiğini, sonuçlarından çok memnun olduğunu, Ermenistan'ın Rusya ile ilişkilerini daha da derinleştirmeyi arzu ettiğini belirtmiştir. Paşinyan şunları eklemiştir:

50 "Foreign Minister Ara Aivazian's phone conversation with Archbishop Paul Richard Gallagher, the Secretary for Relations with States of the Holy See," *Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 31 Mart 2021, https://www.mfa.am/en/press-releases/2021/03/31/fm_vatican/10874.

51 "China to donate 100,000,000 yuan to Armenia," *ArmenPress*, 1 Nisan 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1047783.html>.

“Hiçbir belge imzalamadık ancak, güvenlik de dâhil, geçmişte imzaladığımız birçok belgenin daha ileri uygulanmasını görüştük. Konuştuğumuz en önemli konulardan birisi Rusya’nın son savaştan sonra Ermenistan silahlı kuvvetlerinin reformuna yardımcı olmasıdır. Bir husus açıktır. Rusya-Ermenistan ilişkilerinin niteliği stratejiktir. Bu stratejik işbirliği, karşı karşıya olduğumuz mevcut durum ve zorluklar muvacehesinde daha derinleştirilmelidir⁵²”.

Putin de görüşmenin başında, ilişkilerin “stratejik” niteliğini vurgulamıştır. Paşinyan ayrıca Putin’e Rusya’nın Ermenistan’da yeni bir nükleer santral inşa etmesini teklif etmiştir.

Paşinyan dönüşünde mecliste 14 Nisan’da Moskova görüşmeleri hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Rusya ile askeri ittifak Ermenistan’ın dış güvenliğinin temel eksenidir. Bu ittifak stratejik nitelikte ve karşılıklı müttefik sorumluluklarını belirleyen düzinelerce uluslararası anlaşmaya dayanmaktadır.”

“Ermeni-Rus ortak askeri grubu ve ortak Ermeni-Rus hava savunma sistemi Kafkaslar Kolektif Güvenlik Bölgesinde Ermenistan’ın güvenliği için pratik öneme sahiptir. Bu iki sistem, Ermenistan’a saldırı Rusya’ya saldırı anlamına gelir. İki ülke dış tehdide birlikte karşılık vermek durumundadır.”

“Stratejik bakış açısından, profesyonel bir orduya geçişi ciddi olarak tartışmayı öngörüyoruz. Askerlik hizmetinin ve askere alınmanın yapısını önemli ölçüde değiştirmeliyiz.⁵³”

Paşinyan bu kapsamda, Rusya’nın Gümrü’de konuşlu askeri üs karargahının genişletilmesine de ilgi duyduğunu, Rus ve Ermeni yetkililerin güneydoğuda Zengezur (Syunik) vilayetinde daha çok Rus askerinin konuşlandırılması için “gayet verimli görüşmelerin” yapıldığını söylemiştir.

4. Türkiye ile İlişkiler

2020 Karabağ Savaşının yenilgisinin sorumluluğunu yükleyebilecek bir “günah keçisi” bulma çabalarında Türkiye ön plana çıkartılmış, hatta birinci sırada

52 “Putin, Pashinyan meet in Moscow,” *Anadolu Ajansı*, 7 Nisan 2021, <https://www.aa.com.tr/en/europe/putin-pashinyan-meet-in-moscow/2201463>.

53 “Putin, Pashinyan meet in Moscow,” *Anadolu Ajansı*.

düşman olarak görülmüştür. Çeşitli çevrelerden yapılan beyanlarda, Türkiye'nin desteği olmasa Azerbaycan'ın bu savaşa kalkışamayacağı, Ermenistan'ın Azerbaycan'a değil, NATO'nun en güçlü ikinci ordusu Türkiye'ye yenildiği iddiaları ileri sürülebilmektedir. 4 Aralık 2020'de basında yayınlanan bir kamuoyu araştırma anketinin sonuçlarına göre, hangi ülke veya ülkeler Ermenistan'a en büyük tehdidi oluşturuyor sorusuna cevaben %86,5'in Türkiye, % 70,9'un Azerbaycan dediği, başka ülkelerin adının fazla geçmediği bildirilmiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanı 7 Aralık'ta yaptığı ilk dış ziyarette Moskova'da düzenlenen basın toplantısında, Türkiye'nin Karabağ'daki askerlerini ve kullandığı paralı askerleri geri çekmesini istemiştir. Ayvazyan "Karabağ cumhuriyetinin halkına karşı Azerbaycan saldırısının esas kışkırtıcısı ve destekçisi olan Türkiye bugün de bölgede yıkıcı politikasını ilerletmeye devam ediyor" diyebilmiştir. Lavrov ile yaptığı görüşmede, Türkiye ile ilişkiler konusunda, Ermenistan ilişkilerin normalleştirilmesi yönünde adım attığında, Türkiye'nin ön şartlar koyduğunu ileri sürmüş, "Komşularımızla barış ve komşuluk ilişkileri içinde yaşamak istiyoruz ama bunu gerçekleştirmek için Ankara kaybettiğimiz güveni kazanmalıdır. Ankara'nın güveni sağlamak için ne gibi adımlar atacağına bakacağız ve ancak ondan sonra değerlendireceğiz" demiştir. Ayvazyan benzeri iddiaları ve fazlasını daha sonra ziyaret ettiği Fransa'da, Belçika'da, AB nezdinde ve AGİT Bakanlar Konseyi toplantısında da tekrarlamıştır.

Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının Karabağ zaferi sonrası 10 Aralık'ta Bakü'de yapılan törendeki konuşmaları Paşinyan'ın sözcüsü tarafından eleştirilmiş ve kınanmıştır.

10 Aralık Bakü askeri töreni Taşnaksutyun tarafından yayınlanan 11 Aralık tarihli bir bildiri ile de kınanmıştır. Taşnakların bildirisinde, iki ülke liderinin konuşmalarının nefret söylemi oluşturduğu, Ermeni topraklarında yaşayan Ermenilerin fiziki varlıklarını tehdit ettiği, Ermenistan cumhuriyetinin ve Karabağ cumhuriyetinin toprak bütünlüğünü sorguladığı iddia edilmiştir. Bildiride Türkiye'nin bölgede siyasi-askeri gücünü artırdığı, cihatçı aşırıları bölgeye getirerek güney Kafkasya'nın bazı kesimlerinin demografik ve dini çehresini değiştirdiği ileri sürülmüş, AGİT Minsk Grubu eş-başkanı ülkelere ve yandaş uluslararası kuruluşlara, Türkiye'yi yakından izlemeleri ve yayılcı politikalarını önlemeleri çağrısında bulunulmuştur. Taşnak bildirisinde ayrıca, bu kadar utanç verici yenilgiye neden olan Ermenistan hükümeti kınanmış, Taşnaksutyun'nun her şeye rağmen Ermenistan'ın ve halkın çıkarlarına, Azerbaycan ve Türkiye'nin ortak lobi ağının girişimlerine karşı hizmete devam edeceği belirtilmiştir.⁵⁴

54 "ARF Bureau strongly condemns statements by Azeri and Turkish leaders," *Armenian Weekly*.

Ermenistan İnsan Hakları Temsilcisi (Ombudsman) da aynı konuda iki ülkeyi eleştiren, ancak Türkiye’yi hedef alan uzun bir açıklama yapmış, Türkiye Cumhurbaşkanını konuşmasında Kafkas İslam Ordusunu ve Enver Paşayı anmasının “açık bir soykırımcı niyet” taşıdığını, konuşmanın amacının kuşkusuz daha çok nefret yaratmak olduğunu iddia etmiştir.

ABD’de konuşlu AGBU da 11 Aralıkta, eş zamanlı yayınladığı bildiriye, Bakü törenine veya herhangi bir ülkeye atıfta bulunmadan, “tarihimizin bu belirleyici döneminde” birlik ve beraberliğe davet etmiştir.

Ermenistan’ın 20 Ekim’de aldığı Türkiye’den ithalat yasağı kararının 31 Aralık’ta yürürlüğe gireceği, gerekirse uzatılmak üzere süresinin altı ay olacağı gümrük yetkililerince 25 Aralık’ta bildirilmiştir. Ermenistan istatistiklerine göre, Türkiye ile ticaret, İran’ın önünde, dördüncü sırada gelmektedir. Yıllara göre Ermenistan’ın Türkiye’den ithalatı milyon dolar olarak, 2015 yılında 137, 2016’da 164, 2017’de 223, 2018’de 253, 2019’da 2008 yılında ulaşılan rekor tekrarlanarak 268 milyon dolar olmuştur. Türkiye’ye ihracatın da benzer bir artış gösterdiği, 2017 yılında 914 bin dolarlık ihracat yapıldığı kaydedilmiştir. Türkiye’nin Ermenistan’ın dış ticaretindeki yeri 2018 yılında %9,8, 2019’da %9,2 olmuştur.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı sözcüsü tarafından 28 Aralık’ta, ateşkes anlaşmasının Ermenistan tarafından ihlaline ilişkin yapılan bir beyan metni aşağıdadır:

“Yukarı Karabağ’da silah bırakmayı ve geri çekilmeyi reddeden Ermeni unsurların Azerbaycan silahlı kuvvetlerine karşı gerçekleştirdikleri saldırılar 9 Kasım 2020 tarihli Üçlü Bildiri ile tesis edilen ateşkes rejiminin açık ihlalidir.

Daha önce 26 Kasım, 8 ve 11 Aralık tarihlerinde, son olarak da 27 Aralık günü yaşanan Ermeni silahlı unsurların saldırıları sonucunda askeri ve sivil kayıp ve yaralanmalar meydana gelmiştir.

Üçlü Bildirinin imzacısı olarak, tüm silahlı Ermeni unsurların çekilmesinin ve ateşkes rejimine uyulmasının asli sorumluluğu Ermenistan’dadır.

Azerbaycan tarafı, Ermeni silahlı unsurlarının söz konusu provokasyonlarına karşı meşru müdafaa hakkını kullanarak gerekli yanıtı vermiştir.

Bölgede tesis edilmeye çalışılan kalıcı barışın paydaşı olabilmesi için Ermenistan'ın sahadaki gerçekleri kabullenmesi ve Üçlü Bildiriyle üstlendiği taahhütleri yerine getirmesi gerekmektedir.

Bu vesileyle, saldırılarda hayatını kaybeden Azerbaycanlı kardeşlerimize Allah'tan rahmet, yaralılara acil şifalar, tüm Azerbaycan halkına başsağlığı diliyoruz.⁵⁵

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsüne 22 Ocak'ta yöneltilen soru ve verdiği yanıt aşağıdadır:

Soru: Kısa bir süre önce Türkiye Dışişleri Bakanı eğer barış kalıcı olursa, Türkiye ve Azerbaycan Ermenistan ile ilişkileri normalleştirme adımları atmaya hazır olduğunu söyledi. Ermenistan da ilişkileri normalleştirmeye hazır mıdır? Bu beyan ne anlama gelmektedir? Türkiye tarafından bu yönde herhangi bir girişimde bulunulmuş mudur?

Yanıt: Türk-Azerbaycan liderliğinin her hangi bir eylemle dayanmayan beyanları hakkında bir yorumda bulunmak istemem. Hatta tersi geçerlidir. Ermenistan sınırları yakınında yapılan, ilgili AGİT yükümlülüklerini de ihlal eden askeri manevralar Türk-Azerbaycan liderliğinin Ermenistan'a yönelik barışçı niyetleri olduğunu kanıtlamamaktadır. Ermenistan'a karşı düşmanca eylemlerin sona erdirilmesi bölgede güvenin sağlanması koşullarını yaratabilir.”

3 Şubat'ta da, Türk basınında çıkan, bazı Ermeni kiliselerinin satışa çıkarıldığı haberlerine ve Türk Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun “Ermenistan tarihten ders almalıdır” sözlerine yorumu sorulmuştur. Yanıt olarak, Türk basınında çıkan kilise satış haberlerinden bilgileri olduğunu, Ermeni kültür varlığının imhasını ve kötüye kullanılmasını şiddetle kınadıklarını, “tarihten ders alma tavsiyesine” gelince, hiç kimsenin bir “soykırım geçirmiş bir millete tehditkar bir dil kullanma” ve tarih dersi verme hakkının olmadığını söylemiştir.

Ermenistan basınında 5 Şubat'ta yayınlanan, Türkiye İstatistik Kurumunu kaynak gösteren bir haberde, Türkiye'de yaşayan Ermenistan vatandaşlarının sayısının 2019 yılına göre %30 azalarak 1257'ye indiği bildirilmiştir.

55 “SC-124, 28 Aralık 2020, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy'un Azerbaycan'ın Hocavend Rayonunda Silah Bırakmayan Ermeni Gruplar Tarafından Azerbaycan Ordusuna Yönelik Saldırıları Hakkındaki Soruya Cevabı,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 28 Aralık 2020, https://www.mfa.gov.tr/sc-124_hocavend-rayonunda-silah-birakmayan-ermeni-gruplarin-azerbaycan-ordusuna-yonelik-saldirilar-h-k-sc.tr.mfa.

Ermenistan Dışişleri Bakanı 10 Şubat'ta Mecliste bir soruya cevaben, "Bildığınız gibi, Türkiye sınırının kapatılması Karabağ'ın statükosundan kaynaklanmıştı. Bu durum kuvvet kullanma yoluyla değişmiştir. Bu itibarla Türkiye'nin Ermenistan ile sınırını kapalı tutmasının gerekçesi kalmamıştır" yanıtını vermiştir. Bu ifadeler Ermeni Diasporasında fırtınalar yaratmıştır. ABD konulu Uluslararası Ermeni Ulusal Komitesi (ANC) vakit geçirmeksizin yayınladığı "zehir zemberek" bir bildiriyle, militan, fanatik iddiaları ve Ermenistan halkı ve hükümeti üzerinde baskı ve tehditlerini bir kez daha açıkça ortaya koymuştur. Bildirinin ana hatları aşağıdadır:

"Bakanın son derece sorunlu ifadelerinden aşağıdaki çıkarımları yapabiliriz:

- 1. Ermenistan Hükümeti Türk-Azerbaycan eksenini tarafından Karabağ'a karşı kuvvet kullanılmak suretiyle gerçekleşen, Karabağ'ın büyük kısmının işgali, etnik temizlik ve yurdundan etme ile sonuçlanan statükoyu kabul etme yaklaşımındadır. Bu durumda, Ermenistan hükümeti esas itibarıyla, Karabağ'ın güvenliğinin garantörlüğü sorumluluğundan vazgeçmektedir.*
- 2. Ermenistan hükümeti fiilen Ermenistan-Türkiye ilişkilerinde Karabağ sorunu dışında başka ağırlıklı konular olmadığına inanmaktadır. Özellikle, Ermenistan hükümetinin Ermeni soykırımının uluslararası tanınması ve bunun için tazminat, ayrıca Ermenistan-Türkiye devlet sınırına ilişkin diğer konulardaki politikaları unutulacağına dair makul kuşku bulunmaktadır.*

Daha birkaç ay önce, Türkiye'nin tam ve açık desteğiyle ülkemizin bir kısmı savaş suçlarının işlendiği saldırıya uğramışken Ermenistan hükümetinin Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleşmesini nasıl öngördüğü açık değildir. Ermenistan hükümetinin temsilcisi Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesini tam da Ermenistan sınırı yakınlarında büyük çaplı Türk-Azerbaycan askeri manevraları yapılırken ve yüksek dereceli Türk ve Azerbaycan yetkilileri Ermenistan'ın egemenliği hakkında beyanlarda bulunurken dile getirmektedir.

Ermeni yetkililerle temel anlaşmazlıklarımızın olduğu zamanda bile, ANC küresel şebekesi ile Ermenistan Cumhuriyetinin ve Karabağ'ın çıkarlarını savunmaktan geri durmadığı gibi, çeşitli ülkelerdeki büyükelçilikleri ve uluslararası kuruluşlardaki temsilcilikleri ile yakın işbirliğini sürdürmüştür.

Ancak Bakanın dünkü beyanı, düzinelerce ülkede Ermenistan diplomasisi ve Ermenistan'ın Dışişleri Bakanlığı için köprü vazifesi gören şebekelerimiz arasında ciddi bir ideolojik bölünme tehdidi yaratmaktadır.

Gerçek şudur ki, Türkiye Ermenistan Cumhuriyeti ile diplomatik ilişki kurmak ve sınır ambargosunu kaldırmak için 30 yıldır ileri sürdüğü önkoşullardan, Ermeni soykırımının uluslararası tanınması süreci ve Ermenistan-Türkiye yasal sınırında taviz verilmesi hususlarından vaz geçmemiştir. Türkiye, Azerbaycan'ın Karabağ'saldırısında açıkça taraf olmasıyla ve Türk yetkililerin Türkiye içinde ve dışında sürekli Ermeni karşıtı önlemler almasıyla görüldüğü gibi, Ermenistan'a ve Ermeni halkına karşı düşmanca tutumunu muhafaza etmektedir. Türkiye Ermenistan karşıtı politikasını temelden değiştirmedeği sürece, Ermenistan tarafından bir diyalog başlatma girişimi Türkiye tarafından yukarıda bahsedilen hedeflerini gerçekleştirmek için kullanılacaktır. Özellikle Ermeni soykırımı yıldönümü öncesi, bu Türkiye'nin avantaj sağlayacağı bir fırsat olacaktır.

Ermenistan hükümetinin cinai yeteneksizliği ve Ermenistan'ın hayati çıkarlarına hizmet etmekteki kabiliyetsizliği bizim için yeni bir şey değildir. Ancak bekliyoruz ki, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı -tamamen yıkılmamış hükümet kurumlarından birisi- Türkiye'nin kandırıcı politikalarına pes etmeme kararlılığını gösterecektir. Ermenistan'ın ve Karabağ'ın güvenliğini kuvvetlendirmenin temel önkoşulu Ermenistan içinde temel bir değişikliktir. Bu da ancak ülkeyi yenilgiye sürükleyen ve Başbakanlık koltuğuna yapışan kişiyi değiştirmekle başlayabilir. Ancak bundan sonra Ermenistan'ın güvenliğini kuvvetlendirecek olumlu bir hava yaratmak için hesaplama, planlama ve harekete geçme mümkün olabilecektir.⁵⁶

Ermenistan yönetimi bu ağır tahrik, tehdit ve hakaretleri sineye çekmiş, geri adım atmak zorunda kalmış, bağımsızlığının ve egemenliğinin sınırları bu kez de Diaspora cephesinde ortaya çıkmıştır. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü ANC bildirisine ilişkin aynı gün yaptığı açıklamada şunları ifade etmiştir:

“Dışişleri Bakanlığı ile ANC arasındaki, daima ulusal Ermeni gündemimizi geliştirmeyi öngören işbirliğine büyük değer veriyoruz”.

56 “Disturbing Contradictions by Armenia's Top Officials on Ties with Ankara,” *Asbarez*, 29 Mart 2021, <http://asbarez.com/201477/disturbing-contradictions-by-armenias-top-officials-on-ties-with-ankara/?fbclid=IwAR3p44dbNcjok4TYGbwK8M6JntyGsnF-9V0SkrAGQB1qPTIIZFM7MEqtUWU>.

“Bildirideki endişeler tam metin dikkate alınmadan belirtilmiştir ve Ermenistan’ın Türkiye’nin bölgedeki rolüne ilişkin değerlendirmelerini ve yaklaşımını yansıtmamaktadır”.

“Ermenistan Türkiye’nin bölgedeki yıkıcı rolünü yeni bir değerlendirmeye tabi tutmamıştır ve bu endişeler, özellikle Ermenistan sınırı yakınındaki Türk-Azerbaycan askeri manevraları soru-cevap kısmında açıkça ifade edilmiştir. Dışişleri Bakanı Türkiye’nin Ermenistan’a uyguladığı yasa dışı ambargoya işaret etmiş, Türkiye’nin on yıllardır süren sınır kapatmasının artık mazereti de kalmadığını ifade etmiştir”.

“Türkiye’nin Azerbaycan’ın Karabağ saldırısına, Karabağ halkına karşı işlenen savaş suçlarına ve diğer kitlesel cinayetlere doğrudan dâhil olması Ermeni soykırımının uluslararası tanınmasını ve kınanmasını, bu suçların ileride yeniden işlenmesini önlemek için daha da acil hale getirmiştir.⁵⁷”.

Başbakan Paşinyan tarafından askeri darbe girişimi olarak nitelendirilen eylemin Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu tarafından da kınanması dahi Ermenistan’da Türkiye karşıtı bakış açısını ortaya koymuş, basında “Türkiye’yi endişelendiren bir gelişme, Ermeni yanlısı olamaz, Ermeni karşıtı olabilir” yorumlarına yol açmıştır.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı 26 Şubat’ta Hocalı katliamının 29. Yıldönümünde aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“26 Şubat 1992 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti birlikleri tarafından, Azerbaycan’ın Yukarı Karabağ bölgesinde bulunan Hocalı şehrine yönelik saldırılarda, aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu 613 Azerbaycanlı masum sivil katledilmiş ve yüzlerce Azerbaycan vatandaşı yaralanmıştır. Bu saldırılarda, binden fazla insan da esir düşmüştür. Kayıpların akıbeti ise maalesef öğrenilememiştir.

Dünyanın gözü önünde yaşanan Hocalı Katliamının sebep olduğu yaraların hala taze olduğunu biliyor, can Azerbaycan’ın acısını kalbimizin en derinlerinde hissediyor ve paylaşıyoruz.

Hocalı’daki insanlık dışı katliamda hayatını kaybeden Azerbaycanlı kardeşlerimize Allah’tan rahmet diliyor, can Azerbaycan halkına en

57 “Foreign Ministry Responds to ANC International’s Concerns,” *Asbarez*, 11 Şubat 2021, <https://asbarez.com/200487/foreign-ministry-responds-to-anc-internationals-concerns/>.

samimi başsağlığı dilekelerimizi sunuyoruz ve hayatını kaybedenlerin aziz hatıraları önünde saygıyla eğiliyoruz.

Bu vesileyle, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını azat ettiği ve yerlerinden edilmiş yaklaşık 1 milyon Azerbaycanlıya eve dönüş yolunu açan Vatan Muharebesinde hayatını kaybeden şehitleri bir kez daha rahmet ve saygıyla anıyoruz.⁵⁸

ABD Kaliforniya eyaleti valisinin mahkeme kararına uyarak Ermeni terörist Sasunyan'ın şartlı tahliyesini kabul edeceğini bildirmesi üzerine 11 Mart'ta Türkiye Dışişleri Bakanlığında bu kararı kınayan aşağıdaki açıklama yapılmıştır:

“Los Angeles Country Yüksek Mahkemesi şehit Başkonsolosumuz Kemal Arıkan'ı katleden Ermeni terörist Hampig Sasunyan'ın salıverilmesinin önünü açan bir karar almış, Kaliforniya Valisi Gavin Newsom ise bu kararı temyiz etmeyeceğini açıklamıştır. Türk milletinin vicdanını derinden yaralayan bu yaklaşımı şiddetle kınıyoruz.

ABD Yönetimi'nin tüm aksi yöndeki girişimlerine rağmen değiştirilmeyen bu vahim karar evrensel hukuk ilkeleri ve adalet anlayışıyla bağdaşmamaktadır.

Türkiye, Ermeni terör örgütlerinin saldırılarında 31'i diplomat 58 vatandaşını şehit vermiştir. Nefret suçlarının tırmanışa geçtiği, uluslararası dayanışmaya en çok ihtiyaç duyulan bir dönemde siyasi saiklerle vahşi bir katilin salıverilmesi terörizmle mücadelede işbirliği ruhuna da zarar vermektedir.

Terörist Sasunyan'ın alçakça işlediği ve 38 yıllık mahkumiyeti süresince hiçbir pişmanlık emaresi göstermediği bu cinayet, hastalıklı ve çarpık bir ideolojiyi temsil eden bir suç olarak asla unutulmayacaktır.

Bu vesileyle, şehit diplomatımız Kemal Arıkan'ı ve Ermeni terör örgütlerinin saldırılarında hayatlarını kaybeden tüm şehitlerimizi saygı ve rahmetle anıyoruz.⁵⁹

58 “No: 74, 26 Şubat 2021, Hocalı Katliamının 29. Yıldönümü Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 26 Şubat 2021, https://www.mfa.gov.tr/no_-74_-hocali-katliaminin-29-yildonumu-hk.tr.mfa.

59 “No: 92, 11 Mart 2021, Şehit Los Angeles Başkonsolosumuz Kemal Arıkan'ın Katili Terörist Hampig Sasunyan'ın Salıverilmesi Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 11 Mart 2021, https://www.mfa.gov.tr/no_-92_-sehit-los-angeles-bk-kemal-arikan-in-katili-teroristin-saliverilmesi-hk.tr.mfa.

Başlıca desteğini ABD'deki örgütlenmelerinden alan Taşnaksutyun, 16 Mart 1921 Moskova Anlaşmasının 100. Yılı nedeniyle, Türkiye'nin doğu sınırlarını belirleyen bu anlaşmayı kınayan, tanımayan ve hukuk dışı olduğunu iddia eden bir bildiri yayınlamıştır. Taşnaklar, "ülke topraklarının büyük bir kısmını düşmana teslim eden ve meşruiyetini yitirmiş bulunan" Ermenistan yönetimine de çağrıda bulunarak, Moskova ve Kars anlaşmalarını tanıma anlamına gelebileceği için Türkiye ile müzakerelere girişilmemesi hususunda uyarılmışlardır.

Mart ayı sonlarında Türkiye ile ilişkiler konusu Ermenistan'da yeniden gündeme gelmiştir. Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreterinin bir TV programında kendisine sorulan "Türkiye Ermenistan'a düşman bir devlet midir yoksa değil midir?" sorusuna cevaben, "eğer bölgede açılımlar yapmak tercihindeyse, yaklaşımlarımızda bazı düzeltmeler yapılmalıdır" demiş, sorunun üstüne gidilince, "kayıtsız şartsız Türkiye'den tehdit yoktur demek doğru olmayacaktır ancak bölgedeki gelişmeler başka imkanlar da yaratmaktadır" yanıtı Türkiye'yi düşman olarak tanımlamayı reddetti şeklinde yorumlanmış ve tartışmalara yol açmıştır. Bu yanıtın ne anlama geldiği Dışişleri Bakanına sorulmuş, Ayvazyan "Bunu lütfen Güvenlik Konseyi Sekreterine sorun. Ben yorumda bulunmam" demiştir. Sorular devam edince Dışişleri Bakanı 29 Mart'ta, Ermenistan'ın ilişkilerin normalleşmesi için Türkiye ile müzakere etmediğini söylemiş, "Bugün için Türkiye ile herhangi bir görüşme yoktur" yanıtını vermiştir. Bu çerçevede, bir süreçten bahsetmeden önce, esirler sorununun çözülmesinin gerektiğini vurgulamıştır.

Konu Mecliste de gündeme gelmiş, Dışişleri Bakanı Ermenistan'ın dış politikaya ilişkin resmi tutumunun Başbakan ve Dışişleri Bakanı tarafından ifade edildiğini belirtmiş, Ermenistan önceliklerinden birisinin soykırımın uluslararası tanınması ve kınanması olduğunu tekrarlamıştır. Ayrıca, bağımsızlıktan sonra Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkileri normalleştirmek için çeşitli girişimleri olduğunu, 2009 Zürih Protokollerine atıfla, hatırlatmış, ilişkilerin önkoşulsuz normalleştirilmesi girişimlerinin Türkiye'den karşılık bulmadığını iddia etmiştir.

Ermenistan basınında 29 Mart'ta İstanbul'da yayınlanan *Agos* gazetesinin Ermenice bölümünün editörü Pakrat Estukyan ile bir mülakat yayınlanmıştır. Ermeni radikal söylemine yakın görüşlerin ifade edildiği bu mülakat, Ermenistan'da olanak tanınmayan, Türkiye'deki düşünce ve ifade özgürlüğünün de örneği olmuştur.

Ermenistan Ulusal Komitesi (ANC) 11 Mart'ta yayınladığı bildirisinin ardından 29 Mart'ta aynı doğrultuda ikinci bir uyarı bildirisini yayınlamıştır. Taşnaksutyun'un 16 Mart tarihli, yönetimi "kuvvetle uyarın" bildirisine de atıfta bulunarak, son gelişmelerin, özellikle başbakanın, Güvenlik Konseyi Sekreterinin ve Meclis başkan yardımcısının beyanlarının, teslimiyetçi Ermenistan yöneticilerinin, Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi ve ambargolara son verilmesi perdesi arkasında "halkımızın tarihi geçmişini unutmak, soykırımın uluslararası tanınmasından vazgeçmek, Ermenistan-Türkiye 'de facto' devlet sınırını hukuken tanımak, Karabağ konusundan ve bununla ilgili olarak Karabağ cumhuriyetinin toprak bütünlüğünden ve statüsünden vazgeçmek, Ermenistan topraklarını iki Türk devletini bağlayan bir koridor haline getirmek üzere bilinçli bir politika" izledikleri iddia edilmektedir. İlkinden daha uzun ve tehditkar olan ikinci bildiri de, Türkiye ile hiçbir şekilde müzakereye oturulmaması uyarısının yanı sıra, yönetimin derhal istifa etmesi çağrısı da vurgulanarak yinelenmektedir.

Tek kaleminden çıktığı anlaşılan bu bildiriye Taşnaksutyun da kendi adlarına aynı tarihte aynen yayınlamıştır.

Halen aktif olarak muhalefet yapan ve seçimlere katılacağını bildiren Ermenistan'ın ikinci Cumhurbaşkanı Koçaryan 6 Nisan'da basına verdiği demeçte Ermenistan'a en büyük tehdidi Türkiye'nin oluşturduğunu iddia etmiştir.

Nisan ayında Türkiye ile ilişkiler konusuna 24 Nisan'da ABD Başkanının mesajında kullanacağı terminolojinin spekülasyonu ve beklentisi damgasını vurmuş, bu kapsamda, bu dönemde ilişkiler iyiye gidiyor görüntüsü yaratılmamasının, mesajın dili bakımından önem taşıdığı yorumlarına yer verilmiştir. 23 Nisan akşamı, ABD seçimlerinden bu yana Türkiye Cumhurbaşkanı ile ABD arasında ilk görüşme yapılmış, ABD Başkanının "soykırım" ibaresini kullanacağını Türkiye'ye iletildiği haberleri basına yansımıştır.

24 Nisan'da açıklanan metin, ABD Başkanının bir Devlet adamı yaklaşımı sergilemek yerine popülist politikacı gibi davranmayı tercih ettiğini göstermiştir. ABD'deki Ermeni lobilerinin baskısıyla açıklanan bu metinle beraber yalnız Türkiye-ABD ilişkileri yara almamış, aynı zamanda Güney Kafkasya bölgesinde kalıcı barışın tesisi de engellenmeye çalışılmıştır. Biden'ın açıklaması ABD'nin yeni yönetiminin Dağlık Karabağ savaşı sonrasında sürecin dışında kalmayı ve Türkiye'nin izlediği aktif politikayı hazmedemediğini göstermiştir.

Açıklama metni aşağıdadır:

“Her yıl bu gün, Osmanlı döneminde Ermeni soykırımında hayatını kaybedenleri anıyor ve böyle bir zulmün bir daha yaşanmaması için taahhüdümüzü yeniliyoruz. 24 Nisan 1915’te Ermeni entelektüelleri ve kanaat önderlerinin Osmanlı otoritelerinin Constantinople (Konstantiniyye)’de tutuklanmasından başlayarak, bir yok etme kampanyasıyla bir buçuk milyon Ermeni’yi sürmüş, katletmiş ve ölümlerine yürütmüştür. Meds Yeghern’in kurbanlarını onurlandırıyoruz ki bir daha böyle bir dehşet tarihte kaybolmasın. Ve nefretin tüm biçimlerindeki ypraticı etkisine karşı daima tetikte olabilmek için hatırlıyoruz.

Hayatta kalanların çoğu kendilerine, Birleşik Devletler de dahil dünyanın pek çok yerinde, yeni yuvalar ve yeni hayatlar kurmak zorunda kaldı. Ermeni halkı, dirayet ve azimle, kendi toplumunu tekrar inşa etmiştir. On yıllardır Ermeni göçmenler Birleşik Devletleri sayısız şekilde zenginleştirmişlerdir, ancak atalarının çoğunu kıyılarıımıza getiren trajik geçmişlerini asla unutmamışlardır. Onların hikayelerini onurlandırıyoruz. Acılarını anlıyoruz. Geçmişini tasdik ediyoruz. Bunu kimseyi suçlamak için yapmıyoruz, bir daha asla tekrar edilmemesini garanti altına alıyoruz.

Bugün, kayıpları anarken, gözlerimizi geleceğe çevirelim- çocuklarımız için inşa etmeyi arzu ettiğimiz dünyaya. Bağnazlık ve hoşgörüsüzlüğün gündelik zalimliğiyle lekelenmeyen, insan haklarına saygılı ve tüm insanların onurlu ve güvende yaşadığı bir dünya. Hadi, dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelebilecek ilerideki mezalimleri önlemek için ortak kararlılığımızı yenileyelim. Ve dünyadaki tüm insanlar için iyileşmenin ve uzlaşmanın peşinden koşalım.

Amerikan halkı günümüzden 106 yıl önce başlayan soykırımında hayatını kaybeden bütün Ermenileri onurlandırır.⁶⁰”

ABD Başkanının bu açıklamasına karşısında Türkiye Dışişleri Bakanlığı’nın açıklaması şu şekilde olmuştur:

“ABD Başkanı’nın radikal Ermeni çevreleri ile Türkiye karşıtı grupların baskısı altında 24 Nisan tarihinde yaptığı 1915 olaylarına dair açıklamayı kabul etmiyor ve en şiddetli şekilde telin ediyoruz.

60 “Statement by President Joe Biden on Armenian Remembrance Day,” Beyaz Saray Resmi İnternet Sitesi, 24 Nisan 2021, <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/24/statement-by-president-joe-biden-on-armenian-remembrance-day/>.

Söz konusu açıklamanın konuya dair bilimsel ve hukuki bir temele, bulguya dayanmadığı ortadadır. 1915 olaylarına ilişkin olarak, uluslararası hukukta tanımlanmış olan soykırım ifadesinin kullanılabilmesi için gereken şartların hiçbiri mevcut değildir.

1915 olaylarının niteliği politikacıların konjonktürel siyasi saiklerine veya iç siyaset mülahazalarına göre değişmez. Böyle bir tutum, tarihin yalnızca hoyratça tahriş edilmesine hizmet eder.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 1915 olaylarının tartışmalı niteliğini açıkça ifade etmiştir. Öte yandan, Türkiye'nin o döneme dair bilimsel gerçekler ışığında adil bir hafızanın oluşturulmasına yönelik olarak 2005 yılında yaptığı Ortak Tarih Komisyonu kurulması önerisi de, Ermeni tarafı buna hiç yanaşmamış olsa da, bugün halen geçerliliğini korumaktadır. Bu itibarla, tarihi konularda hüküm vermeye ne hukukene ne ahlaken yetkisi bulunan ABD Başkanı'nun yaptığı açıklamanın hiçbir değeri bulunmamaktadır.

Medeniyetlerin beşiği olarak adlandırılan bir coğrafyanın merkezinde yer alan ve yaşadığı tüm acılara rağmen insanlığın barış ve huzuru için çaba sarfetmeyi şiar edinmiş bulunan Türkiye, tarihiyle yüzleşmekten hiçbir zaman kaçınmadığı gibi, bu konuda ABD dâhil kimseden ders alacak değildir.

Bu vesileyle, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında dönemin olağanüstü şartlarında hayatını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman, Hristiyan ve Yahudi tüm milletlerinden fertlerin aziz hatıralarını da bir kez daha saygıyla anıyoruz. Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın Birinci Dünya Savaşı döneminde hayatını kaybeden Osmanlı Ermenileri için bu yıl da, 24 Nisan günü, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde düzenlenen törene ilettiği mesaj Türkiye'nin konuya ilişkin yaklaşımını yansıtmaktadır.

Yaşanan bu acıların üzerinden geçen yüz yıldan fazla süre sonra, bölgemizde geçmişin yaralarının tamamen sarılması ve halkların geleceği birlikte inşa etmeleri için samimi gayret gösterilmesi gerekirken, ABD Başkanı'nın bu açıklaması halkları kutuplaştırmak ve bölgemizde barış ve istikrarın sağlanmasını zorlaştırmaktan başka bir sonuç vermeyecektir.

ABD'nin tarihi gerçekleri çarpıtan bu açıklaması, Türk halkının vicdanında da asla kabul görmeyecek, karşılıklı güven ve dostluğumuzu sarsan sarılması zor derin bir yara açacaktır.

ABD Başkanı'nı bazı siyasi çevreleri tatmin etmek dışında başka hiçbir amaca hizmet etmeyen bu vahim hatasını düzeltmeye; tarihten düşmanlık çıkarmaya çalışan bu çevrelerin gündemine hizmet etmek yerine, başta Türk ve Ermeni halkları arasında olmak üzere, bölgede barış içinde bir arada yaşama pratiğinin tesis edilmesine yönelik çabaları desteklemeye davet ediyoruz.⁶¹

Türkiye tarafından da belirtildiği gibi hiçbir hukuki geçerliliği olmayan bu kararın Türk-Ermeni ilişkilerine etkilerinin dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bir değerlendirme de dergimizin bir sonraki sayısında ele alınacaktır.

Konuya başka bir cepheden ışık tutması itibarıyla 26 nisan tarihli bir AVİM yorumu da aşağıda sunulmaktadır:

Yunan Bağımsızlığı: Anılar ve Siyaset, ABD Başkanı Yaraya Tuz Serpiyor

Geçtiğimiz 25 Mart'ta kutlanan Yunan bağımsızlığının 200. yıldönümü Yunanistan için sembolik bir gündü. Ancak 25 Mart sadece Yunan bağımsızlığının değil aynı zamanda Mora yarımadası ve çevresindeki bölgelerdeki Türklerin birkaç hafta içinde imha edilerek varlıklarının bölgeden tamamen silinmesinin de yıldönümü idi.

Yunanistan'da aşırı milliyetçi ve tarihi gerçeklerden kopuk bir şekilde gerçekleştirilen kutlamalar sırasında anlaşılabilir bir şekilde bir zamanlar bölgede yaşayan ama Yunan "bağımsızlık" mücadelesi sırasında tamamen yok edilen Türklerin akıbetlerine dair hiçbir atıfta bulunulmadı. Burada şaşırtıcı olan Yunanlıların tavırları değil, "medeni" Batı'nın tutumudur. Amerika Birleşik Devletleri'nden Fransa'ya, Almanya'dan diğer Batı Avrupa ülkelerine birçok batılı ülke Yunan bağımsızlığının 200. Yıldönümünü şevkle kutlamak için adeta sıraya girdiler. Ancak bunu yaparken o dönemki Yunanistan'ın Müslüman nüfusunun akıbetine dair tek bir göndermede dahi bulunmadılar.

Bu acıyı daha da kanırtacak şekilde, Fransız ve Amerikan savaş uçakları gösterilere katılmak ve Yunanistan'a olan maddi ve manevi desteklerini açıkça göstermek için Atina semalarında uçuşlar yaptılar. Bir zamanlar bu bölgede yaşayıp tamamen yok edilmiş olan Türklerin akıbetine dair batılı devletlerin takındığı bu çirkin ve küstah umursamazlığı, bu aynı devletlerin sıkça

61 "No: 160, 24 Nisan 2021, 24 Nisan Hk," T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2021, https://www.mfa.gov.tr/no_-160_-24-nisan-hk.tr.mfa.

başvurduğu “insan hakları” ve “insan hayatının kutsallığı” gibi terimlerle ya da kendilerini acı çeken insanlığın baş savunucuları olarak resmetme çabalarıyla bağdaştırmak mümkün değildir. 24 Nisan’da yaptığı açıklamada Amerikan Başkanı İstanbul’a da Konstantinopolis diye atıfta bulunarak Yunan “megali idea” fanatiklerinin tam duymak istediklerini ifade etmiştir.

Bundan 200 yıl önce 25 Mart’ta Yunan isyanının başlamasıyla birlikte, Mora’da yaşayan Türkler barbarca gerçekleştirilen bir imha girişiminin kurbanı oldular. Yunan Başpiskoposu Germanos tarafından ilan edilen isyanın sembolik sloganı “Hristiyanlara barış, Konsoloslara saygı, Türklere ölüm” idi. Gerçekten de başpiskoposun sloganında amaç sonuna kadar gerçekleştirilmiştir. İngiliz tarihçi William St Clair bu konuda şunları belirtmektedir:

“Yunanistan’ın Türkleri pek az iz bıraktılar. 1821 yılı ilkbaharında ani olarak, tümüyle ve dünyanın haberi olmadan, yok edildiler... 20.000’i aşkın Türk erkek, kadın ve çocuk, birkaç hafta süren boğazlamalar sırasında Grek komşuları tarafından katledildiler. Onlar kasten ve vicdan azabı duyulmadan öldürüldüler... Çiftliklerde veya tecrit edilmiş toplumlar halinde yaşayan Türk aileler, kısa bir sürede öldürüldüler; yakılan evleri, cesetlerinin üzerine yıkıldı. Olaylar başlayınca evlerini bırakarak en yakındaki kente sığınmaya çalışanlar da, Grek güruh tarafından yollarda öldürüldüler. Küçük kentlerde, Türkler, evlerine kapanarak kendilerini korumaya çalıştılar, ama pek azı kurtulabildi. Bazı yerlerde açlığa dayanamayarak, hayatlarının bağışlanacağına dair onlara söz veren âsilere teslim oldular, ama yine de öldürüldüler. Ele geçirilen Türk erkekler derhal öldürülüyor, kadınlarla çocuklar köle olarak âsilere dağıtılıyor, ama daha sonra onlar da öldürülüyorlardı. Mora’nın her yanında, sopa, orak ve tüfeklerle silâhli Grek âsiler, çevreyi dolaşarak öldürüyor, yağmalıyor ve ateşe veriyorlardı. Çoğu kez Ortodoks papazlar, onlara önderlik ediyor ve bu sözde ‘kutsal’ eylemlerinde onları kışkırtıyorlardı.”

Katliamlar devam ettikçe dehşet verici sahneler ortaya çıkmıştır:

“...perişan [Türk] halkı, üç gün boyunca barbar çetesinin şehvet ve zulmüne maruz kalmıştır. Hiçbir cinsiyet veya yaş grubu bağışlanmamıştır. Kadınlar ve çocuklar öldürülmeden önce işkenceye uğramışlardır. Katliam o kadar kötü bir boyuta ulaşmıştır ki, Kolokotrones şehre geldiğinde, kapıdan kaleye kadar, atının nallarının yere hiçbir zaman değmediğini kendisi söylemiştir. Onun zafer yolu cesetlerle kaplanmıştı. İki günün sonunda, iki bin civarında ve çoğunluğunu kadınların ve çocukların oluşturduğu hayatta kalmış olan

zavallı Müslümanlar kasıtlı bir şekilde toplanarak çevre dağlarda bir vadiye götürülerek büyükbaş hayvanlar gibi kesilmişlerdir.”

Aynı zamanda, Tripoliçe'deki Türk nüfusu da saldırılara uğramış ve barbarca muamelelere tabi tutulmuştur. İngiliz yazarları ve belgeleri Türklerin basıl “kolları ve bacakları kesildikten sonra yavaşa yakılarak öldürdüklerini” dehşet verici ayrıntılarla anlatmaktadır.

Batılı devletlerin takındığı bu çirkin ve küstah umursamazlık bu konuda samimi bir bilgisizliğe atfedilemez. Kraliçe Victoria dönemine ait George Finlay tarafından yazılmış klasik ve popüler eseri, “*History of Greece*” (Yunanistan Tarihi), ya da modern dönemde yazılmış William St Clair'ın “*That Greece Still Might Be Free*” (Yunanistan Hala Özgür Olabilir) başlıklı eseri gibi çalışmaları okuyanlar mutlaka Yunan bağımsızlık mücadelesinin bölgedeki Türk nüfusun katliamı ile başladığını bileceklerdir.

Ayrıca bu dehşet ve utanç verici olaylar o dönemde yaşamış ve Yunan saflarına gönüllü olarak katılmış olan (Albay Thomas Gordon gibi) Avrupalılar tarafından gayet iyi bilinmekteydi. Bu gönüllüler daha sonraları yaşadıkları ve şahit oldukları olayları dehşet ve pişmanlık içinde yazılarında anlatmışlardır. O dönemde yaşayan ve bir Yunan hayranı olarak Yunan saflarına gönüllü doktorluk yapmak için Alman Doktor Wilhelm Boldemann yaşadıkları karşısında o derece sarsılmıştır ki zehir içerek intihar etmiştir.

Bu olaylardan çok sonraları soykırım kelimesini ilk defa kullanan hukukçu Raphael Lemkin hazırladığı soykırımlar listesinde Yunan Bağımsızlığı esnasında cereyan eden olayları “Yunanlıların Türklere karşı işlemediği olduğu Soykırım” olarak listesine almıştır. Buna rağmen, ne Avrupa Parlamentosu'ndan ne de Amerikan Kongresi'nden, ne de bireysel olarak Avrupa ülkelerinden ya da Amerikan Eyalet Meclisleri'nde bu dehşet verici suçları kınayan tek bir açıklama bile yapılmamıştır.

Türkiye'ye karşı Batı cephesinde topyekun nefret ve hakaret girişimleri sürdürülürken kendi kendini insan hakları savunucusu ilan eden bireyler ya da kurumlar tarafından bu olayları kınayan ve bunlardan üzüntü duyulduğunu belirten veyahut bu dehşet verici olayların Türk mağdurlarını hatırlamak için tek bir açıklama dahi yapılmamıştır. Avrupa Parlamentosu ya da diğer Avrupa kurumları ya da ülkeleri Yunanistan'a tarihindeki bu kara sayfayla yüzleşmesi adına baskı yapmamış, bunu istememiş ve bu yönde kararlar çıkartmamışlardır. Yunan halkından veya Yunan Devleti'nden bu olaylar için mağdurların varislerinden özür dilemesi istenmemiş, bu konuda kendilerine baskı yapılmamıştır.

Batı tarafından uygulanan çifte standart hiç de örtülü bir çifte standart değildir. İnsan hakları ve tarihle yüzleşmeye gelince, Batı hiçbir zaman samimi bir şekilde “insan haklarını” savunmayı benimsememiştir ve bu konuda başka ülkelere ders verme çabaları da aynı derece samimiyetsizdir, siyasi amaçlıdır.

Başkan Biden’ın açıklamaları bunun en yeni ve çarpıcı örneği olmuş ve hem Evanjelik hem de Katolik kilisesi ve politikacılar tarafından yönlendirilen Batı’nın tavrında hiçbir şeyin değişmediğini göstermiştir.

KAYNAKÇA

“17 Armenian Political Parties Demand Resignation Of Nikol Pashinyan and His Team.” *Arminfo*. 9 Kasım 2020.

https://arminfo.info/full_news.php?id=57905&lang=3&_cf_chl_jschl_tk=a3fdb9a5a0a5d732a6360fa9f706fa2711ab6a2-1605031842-0-

“2021 Armenian Parliamentary Election.” *Wikipedia*. Son Erişim: 24 Nisan 2021.

https://en.wikipedia.org/wiki/2021_Armenian_parliamentary_election.

“ARF Bureau strongly condemns statements by Azeri and Turkish leaders.” *Armenian Weekly*. 12 Aralık 2020.

<https://armenianweekly.com/2020/12/12/arf-bureau-strongly-condemns-statements-by-azeri-and-turkish-leaders/>.

“Armenia ex-President Kocharyan sues PM Pashinyan.” *APA.AZ*. 8 Nisan 2021. <https://apa.az/en/cis-countries-news/Armenia-ex-President-Kocharyan-sues-PM-Pashinyan-346343>.

“Armenia opens consulate in the Kurdistan Region.” *Kurdistan 24*. 25 Şubat 2021. <https://www.kurdistan24.net/en/story/24001-Armenia-opens-consulate-in-the-Kurdistan-Region>.

“Armenia’s territorial integrity is our red line” – Iranian FM says in Yerevan.” *Armen Press*. 27 Ocak 2021.

<https://armenpress.am/eng/news/1041595.html>.

“Armenian President Objects to ‘Unconstitutional’ Bill on Court.” *Azatutyun*. 12 Nisan 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31199835.html>.

“Armenian President Wants Government To Return \$100 Million Donation.” *Azatutyun*. 7 Aralık 2020. <https://www.azatutyun.am/a/30988085.html>.

“Catholicos Karekin II Urges Pashinyan to Step Down.” *Asbarez*. 8 Aralık 2020, <https://asbarez.com/199029/karekin-ii-urges-pashinyan-to-step-down/>.

“China to donate 100,000,000 yuan to Armenia.” *ArmenPress*. 1 Nisan 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1047783.html>.

“Disturbing Contradictions by Armenia’s Top Officials on Ties with Ankara.” *Asbarez*. 29 Mart 2021.

<http://asbarez.com/201477/disturbing-contradictions-by-armenias-top-officials-on-ties-with-ankara/?fbclid=IwAR3p44dbNcjok4tYGbwK8M6Jn tyGsnF-9V0SkrAGQB1qPTIIZFM7MEqtUWU>.

“Ermenistan Başbakanı Paşinyan: Erken Seçime Hazırım, Darbe Girişiminin Sorumlusu Eski Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan.” *BBC Türkçe*. 1 Mart 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56237502>.

“Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan hastaneye kaldırıldı.” *Sputnik Türkiye*. 12 Mart 2021. <https://tr.sputniknews.com/dunya/202103121044017473-ermenistan-cumhurbaskani-sarkisyan-hastaneye-kaldirildi/>.

“Ermenistan ordusu muhtıra verdi... Paşinyan: darbe girişimi var,” *Gazete Duvar*, 25 Şubat 2021, <https://www.gazeteduvar.com.tr/ermenistan-ordusu-muhtira-verdi-pasinyan-darbe-girisimi-var-haber-1514391>.

“Ermenistan’da Darbe Girişimi: Paşinyan Halkı Sokağa Çağırıldı.” *TRT Haber*. 25 Şubat 2021. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistanda-darbe-girisimi-pasinyan-halki-sokaga-cagirdi-559515.html>.

“EU-Armenia Partnership Council Discusses Karabakh, Covid-19 Issues.” *Hetq*, 18 Aralık 2020. <https://hetq.am/en/article/125534>.

“Foreign Minister Ara Aivazian’s phone conversation with Archbishop Paul Richard Gallagher, the Secretary for Relations with States of the Holy See.” *Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*. 31 Mart 2021. https://www.mfa.am/en/press-releases/2021/03/31/fm_vatican/10874.

“Foreign Minister Zarif to Visit Baku, Moscow, Yerevan, Tbilisi, Ankara.” *İran Dışişleri Bakanlığı*. 23 Ocak 2021. <https://en.mfa.ir/portal/newsview/625455/Foreign-Minister-Zarif-to-Visit-Baku-Moscow-Yerevan-Tbilisi-Ankara>.

“Foreign Ministry Responds to ANC International’s Concerns.” *Asbarez*. 11 Şubat 2021, <https://asbarez.com/200487/foreign-ministry-responds-to-anc-internationals-concerns/>.

“H.Res.1165 - Condemning Azerbaijan’s military operation in Nagorno-Karabakh and denouncing Turkish interference in the conflict.” *U.S. Congress*. 1 Ekim 2020. <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-resolution/1165/actions?r=1&s=1>.

“Hayk Chobanyan appointed Minister of High Technological Industry.” *ArmenPress*. 2 Nisan 2021.

<https://armenpress.am/eng/news/1047905.html>.

“Hundreds Protest in Armenia after PM ignores the Deadline to Resign.” *Al Jazeera*. 8 Aralık 2020.

<https://www.aljazeera.com/news/2020/12/8/hundreds-protest-in-armenia-after-pm-ignores-deadline-to-resign>.

“Joint statement issued following meeting between Nikol Pashinyan, Vladimir Putin and Ilham Aliyev.” *Ermenistan Başbakanlığı Resmi İnternet Sitesi*. 11 Ocak 2021. <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2021/01/11/Nikol-Pashinyan-Moscow-meeting-Announcement/>.

“Newspaper: France’s Macron expresses bewilderment over Armenia’s Pashinyan.” *News.am*. 26 Aralık 2020, <https://news.am/eng/news/621007.html>.

“No: 160, 24 Nisan 2021, 24 Nisan Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*. 24 Nisan 2021. https://www.mfa.gov.tr/no_-160_-24-nisan-hk.tr.mfa.

“No: 74, 26 Şubat 2021, Hocalı Katliamının 29. Yıldönümü Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 26 Şubat 2021. https://www.mfa.gov.tr/no_-74_-hocali-katliaminin-29-yildonumu-hk.tr.mfa.

“No: 92, 11 Mart 2021, Şehit Los Angeles Başkonsolosumuz Kemal Arıkan’ın Katili Terörist Hampig Sasunyan’ın Salıverilmesi Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*. 11 Mart 2021. https://www.mfa.gov.tr/no_-92_-sehit-los-angeles-bk-kemal-arikan-in-katili-teroristin-saliverilmesi-hk.tr.mfa.

“Opposition Names Vazgen Manukyan Candidate for Prime Minister.” *The Armenian Mirror-Spectator*. 3 Aralık 2020.

<https://mirrorspectator.com/2020/12/03/opposition-names-vazgen-manukyan-candidate-for-prime-minister/>.

“Pashinyan and Macron Discuss Situation in Nagorno-Karabakh.” *Massis Post*. 7 Ocak 2021. <https://massispost.com/2021/01/pashinyan-and-macron-discuss-situation-in-nagorno-karabakh/>.

“Putin Calls On Leaders Of CSTO Member States To Support Armenia’s Prime Minister.” *RFL/RL*. 2 Aralık 2020. <https://www.rferl.org/a/putin-calls-on-leaders-of-csto-member-states-to-support-armenia-s-prime-minister/30980306.html>.

- “Putin, Pashinyan meet in Moscow.” *Anadolu Ajansı*. 7 Nisan 2021. <https://www.aa.com.tr/en/europe/putin-pashinyan-meet-in-moscow/2201463>.
- “Robert Kocharian: The Current Authorities Consciously or Unconsciously did Everything to Make This War Inevitable.” *Arminfo*. 5 Aralık 2020, https://arminfo.info/full_news.php?id=58982&lang=3.
- “Robert Kocharyan: ‘We will win Armenia’s next election’.” *OC Media*. 28 Ocak 2021. <https://oc-media.org/robert-kocharyan-we-will-win-armenias-next-election/>.
- “Russian Language To Get Official Status In Nagorno-Karabakh.” *RFL/RL*. 25 Mart 2021. <https://www.rferl.org/a/russian-language-official-status-nagorno-karabakh/31169752.html>.
- “SC-124, 28 Aralık 2020, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy’un Azerbaycan’ın Hocavend Rayonunda Silah Bırakmayan Ermeni Gruplar Tarafından Azerbaycan Ordusuna Yönelik Saldırıları Hakkındaki Soruya Cevabı.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 28 Aralık 2020, https://www.mfa.gov.tr/sc_-124_hocavend-rayonunda-silah-birakmayan-ermeni-gruplarin-azerbaycan-ordusuna-yonelik-saldirilar-hk-sc.tr.mfa.
- “Secretary Blinken’s Call with Armenian Prime Minister Pashinyan.” *ABD Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*. 5 Mart 2021. <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan/>.
- “Self-determination is a key point in the negotiations on Karabakh” – Armenian FM.” *Jam News*. 10 Aralık 2020. <https://jam-news.net/armenian-foreign-minister-in-france-ara-ayvazyan-settlement-of-the-karabakh-conflict/>.
- “Statement by President Joe Biden on Armenian Remembrance Day.” *Beyaz Saray Resmi İnternet Sitesi*. 24 Nisan 2021. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/24/statement-by-president-joe-biden-on-armenian-remembrance-day/>.
- “Ter-Petrosian Calls For Armenian PM’s ‘Immediate Resignation’.” *Mirror Spectator*. 18 Mart 2021. <https://mirrorspectator.com/2021/03/18/ter-petrosian-calls-for-armenian-pms-immediate-resignation/>.

“The letter of Foreign Minister Ara Aivazian to the UN Secretary General.” *Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*. 13 Ocak 2021.

https://www.mfa.am/en/press-releases/2021/01/13/UN_SG_letter/10751.

“Turkey: France’s resolution recognizing Nagorno-Karabakh as independent republic ‘biased, unrealistic’.” *Daily Sabah*. 26 Kasım 2020.

<https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkey-frances-resolution-recognizing-nagorno-karabakh-as-independent-republic-biased-unrealistic>.

“Türk-Rus Ortak Merkezi’nin İlk Görüntüleri Ortaya Çıktı.” *Sözcü*. 30 Ocak 2021. <https://www.sozcu.com.tr/2021/dunya/turk-rus-ortak-merkezinin-ilk-goruntuleri-ortaya-cikti-6235796/>.

“U.S. is Concerned with Turkey’s Role in Karabakh.” *Asbarez*. 8 Aralık 2020, <https://asbarez.com/199036/u-s-is-concerned-with-turkeys-role-in-karabakh/>.

“UK Minister for European Neighborhood to visit Armenia.” *MediaMax*. 16 Şubat 2021. <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/41937/>.

“What Happened and Why: Six Theses.” *ArmenPress*. 27 Kasım 2020. <https://armenpress.am/eng/news/1036087/>.

“What Happened and Why: Six Theses.” *Mirror Spectator*. 24 Kasım 2020. <https://mirrorspectator.com/2020/11/24/what-happened-and-why-six-theses/>.

AGBU. “AGBU Statement on Transition Government.” *Armenian General Benevolent Union*. 11 Aralık 2020. <https://agbu.org/news-item/agbu-statement-on-transition-government/?fbclid=IwAR2D1Tv7z2yoJ9S567Frz17C0byrBK158JvtzbNawlmh8EzVGet-P5rP7Bg>.

AGİT. “Joint Statement by the Heads of Delegation of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries.” *AGİT Resmi İnternet Sitesi*. 3 Aralık 2020. <https://www.osce.org/minsk-group/472419>.

AGİT. “Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs.” *AGİT Resmi İnternet Sitesi*. 14 Aralık 2020. <https://www.osce.org/minsk-group/473649>.

Aivazian, Ara. “Statement by Ara Aivazian, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia at the 27th Meeting of the OSCE Ministerial Council.” *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*,

https://www.mfa.am/en/speeches/2020/12/03/OSCE_Ministerial/10688#:~:text=Information%20inquiry-,Statement%20by%20Ara%20Aivazian%2C%20Minister%20of%20Foreign%20Affairs%20of%20the,of%20the%20OSCE%20Ministerial%20Council.

Armenian, Sarig. “The Pashinyan Amateur Hour in Armenia.” *California Courier*, 15 Aralık 2020. <https://www.armenianclub.com/2020/12/15/the-california-courier-online-december-17-2020-2/>.

Demourian, Avet. “Armenia’s prime minister offers to discuss early election.” *AP*. 25 Aralık 2020. <https://news.yahoo.com/armenias-prime-minister-offers-discuss-200155575.html>.

Felgenhauer, Pavel. “Russia’s Iskander Missiles Fail in Karabakh but Cause Crisis in Armenia.” *Jamestown Foundation*. 25 Şubat 2021. <https://jamestown.org/program/russias-iskander-missiles-fail-in-karabakh-but-cause-crisis-in-armenia/>.

IMF. “IMF Staff Concludes Visit to Republic of Armenia.” *International Monetary Fund*. 21 Nisan 2021. <https://www.imf.org/en/News/Articles/2021/04/21/pr21111-armenia-imf-staff-concludes-visit-to-republic-of-armenia>.

Melikyan, Karine. “Armenia’s Foreign Trade Turnover Decreased in 2020 by 13.2% per annum.” *Finport*. 9 Şubat 2021. https://finport.am/full_news.php?id=43617&lang=3.

Saribekian, Gayane. “Opposition Leaders Insist on Pashinian’s Resignation.” *Azatutyun*. 29 Aralık 2020. <https://www.azatutyun.am/a/31025195.html>.

Sarkisyan, Armen. “Towards the Fourth Republic.” Ermenistan Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi. 11 Ocak 2021. <https://www.president.am/en/press-release/item/2021/01/11/President-Armen-Sarkissians-article/+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr&client=opera>.

Yinanç, Barçın. “Turkey warns its foreign missions against ‘ASALA threat’.” *Yetkin Report*. 28 Ocak 2021. <https://yetkinreport.com/en/2021/01/28/turkey-warns-its-foreign-missions-against-asala-threat/>.

Yayın Geliş Tarihi: 20.10.2020

Yayına Kabul Tarihi: 22.04.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Sağlam, Nevzat, "Samsun ve Civarında Ermeni ve Rumların Faaliyetleri (1880-1920)." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 68 (2021): 57-106.

Araştırma Makalesi

SAMSUN VE CİVARINDA ERMENİ VE RUMLARIN FAALİYETLERİ (1880-1920)

(THE ACTIVITIES OF ARMENIANS AND GREEKS
AROUND SAMSUN (1880-1920))

Nevzat SAĞLAM*

Öz: 18 ve 19. yüzyılda Avrupa'da meydana gelen siyasi ve ekonomik gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin devlet ve toplum yapısında da değişikliklere neden olmuş ve Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerde bağımsızlık fikrinin doğurmasına ön ayak olmuştur. Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybetmesinden yararlanan Ermeniler ve Rumlar, batılı devletlerin vaatleri doğrultusunda bağımsız bir devlet kurma hayali içine girerek, onlarla iş birliği yapma yoluna gitmiş ve isyana kalkışmışlardır. Bir tarafta Karadeniz bölgesinde Pontus adıyla bir devlet kurmak isteyen Rumlar, diğer tarafta doğuda bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmak isteyen Ermeniler, ülkenin hemen her tarafında muhtelif isimlerle komitalar, cemiyetler kurarak teşkilatlanmışlardır. Hem Ermeniler hem Rumlar kurdukları silahlı çetelerle Trabzon'dan Samsun'a kadar sahil şeridi boyunca eşkıyalık faaliyetlerinde ve birçok katliamlarda bulunmuşlardır.

Bu çalışmada Ermeni ve Rum çetelerin Orta Karadeniz Bölgesinde yer alan Samsun ve civarındaki kaza, kasaba ve köylerde gerçekleştirdikleri eşkıyalıklar arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Samsun Tarihi, Osmanlı, Ermeni, Rum, Eşkıyalık

* ORCID: 0000-0003-0733-8939
Doç. Dr. Karabük Üniversitesi Öğretim Üyesi. nevzatsaglam@karabuk.edu.tr

Abstract: *The economic and political developments that occurred in Europe in the 18th and 19th centuries caused changes in public order and the social structure of the Empire and set the path for the idea of independence becoming popular among the non-Muslim population living in the Empire. Armenians and Greeks taking the advantage of the loss of power of the Ottoman Empire conspired with western countries to achieve their dreams of establishing an independent state through their help and set out to rebel. Greeks, who wanted to establish a state called Pontus in the Black Sea region, and Armenians who wanted to establish an independent Armenian state in eastern Anatolia, established some terrorist organizations with various names in various regions. Both Armenians and Greeks, with their bandits, carried out banditry activities and massacres along the coastline from Trabzon to Samsun.*

In this study, the banditry activities of Armenians and Greeks in Samsun and its surrounding towns and villages are examined in the light of archive documents.

Keywords: *History of Samsun, Ottoman, Armenian, Greeks, Banditry*

Giriş

Osmanlı Devleti Ortadoğu, Balkanlar, Kafkaslar ve Akdeniz ülkeleri arasında güçlü bir dünya devleti özelliğini uzun yıllar devam ettirmiştir. Hâkim olduğu coğrafyada bünyesinde barındırdığı farklı din, dil, millet ve kültürlerle mensup unsurları hoşgörülü bir anlayışla idare etmiştir. Fethettiği yerlerde halkı İslamlaşma ve Türkleşmeye zorlamadığı gibi, sömürüye dayalı bir idare tarzını da benimsememiştir.

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi altında yaşayan azınlıklar arasında uyanan milliyetçilik fikirleri, birtakım batılı devletlerin de teşviki ve desteği ile ayaklanmalara sebep olmuştur. Bu ayaklanmalar Osmanlı Devleti'nin sosyal bünyesini sarsan hadiseler doğurmuştur. Devlet içinde sayıları yirmiden fazla olan azınlıklar arasında özellikle çeteci/komitacı Rumlar ile milliyetçilik duygularıyla harekete geçen Ermeniler, Osmanlı coğrafyasının muhtelif bölgelerinde ortaya çıkan ve yıllarca devam eden isyanların faili olmuşlardır. Bu çalışmada Orta Karadeniz bölgesinde yer alan Samsun ve civarındaki kaza, kasaba ve köylerde Ermeni komitacılarının ve Rum çetelerinin eşkıyalıkları ve bunlara karşı imparatorluğun yürüttüğü faaliyetler ele alınmıştır.

1. Ermenilerin Çetecilik Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde azınlıklar sorunu ya da bir Ermeni problemi söz konusu olmamıştır. Osmanlı Devleti'nde paşalık, bakanlık ve milletvekilliği gibi önemli makamlara getirilmiş olan Ermeniler¹, kendilerine tanınan haklar çerçevesinde uzun yıllar huzur ve güven içinde tebaa-yı sâdika/devlete bağlı vatandaş olarak yaşamışlardır. Ancak 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla, Osmanlı topraklarının başka ülkeler tarafından paylaşılması ve Müslüman olmayan unsurların bağımsızlık hareketlerinin desteklenmesi şeklinde tanımlanabilecek *Şark Meselesi'nin*² bir uzantısı olarak, emperyalist politikalar izleyen Avrupa devletlerinin

1 Osmanlı döneminde önemli makamlara getirilen Ermeniler hakkında geniş bilgi için bkz. Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi* (İstanbul: Everest Yayınları, 2011), 227-336; Taner Aslan, "Van Ermeni Murahhasa Vekili Altıncıyan Kırkor'un Layihası Üzerine Bazı Düşünceler," *Ermeni Araştırmaları* 67 (2020): 83-114; Ercan Karakoç, "Ermeni Asıllı Osmanlı Nazırlarından Gabriyel Noradunkyan Efendi," *Ermeni Araştırmaları* 52 (2015): 85-140.

Ermenilerin devlet nezdindeki itibarları ve Türklerle et-kemik misali birlikteliklerine dair Abdurrahman Şeref Efendi'den naklen bkz. Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler," *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (Mayıs 2010): 132.

2 Kemal Beydilli, "Şark Meselesi," *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 38, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010): 352-357.

teşvikiyle Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan Devleti kurulması için harekete geçilmiştir. Ermeni milliyetçiler tarafından yurt içinde ve dışında kurulan örgütler 1890 yılından itibaren silahlı eylemlere başlamışlardır. I. Dünya Savaşı’nın çıkması ise faaliyetlerini daha da artırmalarına olanak sağlamıştır. Cephelerde Ruslarla savaşan Osmanlı aleyhine düşmanla iş birliği yapmış, ikmal yollarını kesmiş, köyleri basarak savunmasız insanları katletmişlerdir.³

I. Dünya savaşı sonrasında mağlubiyetin sonucu olarak birçok problemle yüz yüze gelen Türk milleti, bir taraftan bağımsız bir Ermenistan Devlet’i kurmak için çalışan Ermeni komitacıların, diğer taraftan Karadeniz sahilinde yeni bir Yunanistan ve Pontus yönetimi tesis etme hayallerini gerçekleştirmek için harekete geçen Rum çetelerinin eşkıyalıklarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Ermeni ihtilal komitaları tarafından silahlandırılarak çeteci/isyancı haline getirilen Ermeni köylüleri, işledikleri cinayetlerle emniyet ve asayişi ortadan kaldırmak, cephede düşmanla savaşan askerin gücünü kırmak suretiyle devlet ve millet nezdinde önemli yaralar açmışlardır. Yüzyıllardır idaresinde özgür bir hayat yaşadıkları devlete karşı isyan etmişler, devletin düşmanlarıyla iş birliği yaparak komşuluk yaptıkları halklara saldırmışlar ve imparatorluğun parçalanmasına katkıda bulunmuşlardır.

1887’de Cenevre’de kurulan ve Trabzon, Bafra, Amasya, Merzifon ve birçok şehirde şubeleri bulunan Hınçak örgütü, isyan hareketlerinin başını çekmektedir. 1890’da Tiflis’te kurulan Taşnak isimli ihtilal örgütü de Ermeni ideallerini gerçekleştirmek üzere kurulmuş ve yurt içinde ve dışında birçok faaliyetlerde bulunmuştur.⁴ “Türkiye Ermenistan’ını kurtarmak” gayesiyle çalışan örgütlerin faaliyet araçları ve yöntemleri, basın-yayın ve sözlü propaganda, idarecilere, “hainlere” karşı terör, hazır savaşçı, akıncı alaylar teşkilatı, genel ihtilal teşkilatı, isyan alayları teşkilatı oluşturmak şeklindedir.

3 BOA, BEO 4357/326758; BOA, DH. EUM. 2. Şb., 68/56; HR. SYS, 2872/3; BOA, Y.MTV, 129/69; İsmet Binark, *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri* (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayını, 2001), 26-63; Nurcan Toksoy, “1914-1918 Yıllarında Erzincan’da Ermeni Faaliyetleri,” *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı (Ankara: Nobel Yayın, 2003), 327-330; Recep Karacakaya, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Ermeni Mezalimi (1914-1918),” içinde *1915’e Hapsedilen Tarih Ermeni Meselesi*, Feridun Ata (edt) (Konya: Palet Yayınları, 2017), 91-104; Ayrıca Ermeni komitacılarının yaptıkları zulümler için bkz., Yıldırım Okatan ve Kemal Saylan, “Vehib Paşa’nın Ermeni Mezalimi İle İlgili Rus Mevkidaşlarına Yazdığı Telgraflara Dair,” *Ermeni Araştırmaları* 66 (2020): 111-127. Kağızmanlı Kadı’nın oğlu Aziz ile arkadaşını Kars yolunda yakalayan Ermeni çetecileri kollarını, burunlarını, kulaklarını, dudaklarını kesmiş, derilerini yüzmüş, gözlerini oyarak öldürmüşlerdir, bkz. BOA, DH. KMS, 53/15-23, 41-59. 17.

4 BOA, DH. ŞFR 214/63; DH. ŞFR, 238/21; DH. TMİK. M, 39/1; HR. SYS 2865/29; DH. EUM. 2. Şb., 4/28; Ergün Öz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1994), 16-22; Ermeniler tarafından kurulan komitalar ve örgütler için bk. Ercan Karakoç, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü (HINÇAK-TAŞNAK’tan ASALA ve JCAG-ARA’ya)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009), 36-123.

Harekete geçmek için ise, Türk Devleti'nin zaafa düşmesini en uygun fırsat olarak görmüşlerdir.⁵

Erzurum'da 1890 yılında çatışmalarla başlayan Ermeni hareketlerinin ardından, 1895 yılında Trabzon'da Van eski Valisi Bahri Paşa ile Trabzon Fırka Kumandanı Ahmed Hamdi Bey'e suikast düzenlenmiştir.⁶ Trabzon'daki suikast olayından sonra Canik sancağında Ermenilerin hareketleri takibe alınmış, benzer bir suikast ihtimaline karşı güvenlik önlemleri artırılmıştır.⁷ Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa'da kaçakçılık ve eşkıyalık yapan Ermeni, Rum ve Gürcü çeteleri bertaraf edilerek emniyet sağlanmıştır.⁸

Ermeni komitacıları, basılı-sözlü propaganda vasıtalarını kullanarak masum Ermeni halkını da emellerine hizmet ettirmeye çalışmışlardır.⁹ Komitacılar aldıkları talimatlar doğrultusunda hareket eden bir kısım Ermeniler evlerini, eylemlerde kullanılacak silah ve mühimmatların deposu haline dönüştürmüşlerdir. Kurban Bayramı'nda olay çıkarmak üzere plan yapan komitacılar, silah ve mühimmatlarını Samsun'a bağlı Kadıköy'de¹⁰ bir Ermeni'nin evine gizlemişlerdir.¹¹ Çarşamba'da da evlerde yapılan aramalarda silahlar ele geçirilmiştir. Halkı silahlandırarak isyan hazırlıklarını sürdüren¹² Ermeni komitacılar, evlerde ve dükkânlarda imal ettikleri bombaları civar bölgelere göndermişlerdir.¹³ Yapılan takibat sonucunda Samsun ve Bafra'da silah kaçakçılığı suçundan otuz iki kişi gözaltına alınmış, ele geçirilen silahlarla Ermenice evraklar incelemeye alınmıştır. Ayrıca eylem hazırlığı yapan Hınçak ve Taşnak örgütüne mensup kişiler tutuklanmıştır.¹⁴

Öte yandan toplumda barışın tesisine katkıda bulunması gereken din adamı sıfatı taşıyan metropolit ve papazlar da ihtilalcilerle birlikte hareket etmişlerdir.¹⁵ Hemen her meslekten birçok Ermeni, ihtilal faaliyetlerin içinde

5 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 115.

6 BOA, HR. SYS 2812/4.

7 BOA, Y. PRK. MYD, 17/17; BOA, DH. MKT, 50/11-17.

8 BOA, Y.MTV, 44/61.

9 Terme'nin Sancaklı köyü sahilinde Cenevre'de basılan Ermenice *Troşak Gazetesi*'nin nüshaları bulunmuştur, bk. BOA, A.MKT. MHM, 548/30; DH. ŞFR, 325/137-1; HR. TH, 305/77.

10 18 Nisan 1898 tarihinde Kadıköy'de 254 hanede, 690 erkek, 703 kadın Ermeni nüfus bulunmaktaydı, bkz. BOA, Y. PRK. DH, 10/42.

11 BOA, İ. HUS, 63/65; A. MKT. MHM, 664/11.

12 BOA, DH. ŞFR 164/83; Y. A. HUS, 291/89. Bağımsızlıklarını silahlı faaliyetler sonucunda kazanacakları propagandası yapan komitalar; "Öküzlerinizi satın, silah ve bomba alın" diyerek halkı silahlanmaya teşvik ediyorlardı, bkz. Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, 14.

13 BOA, DH. EUM. EMN, 88/33.

14 BOA, DH. EUM. 2. Şb., 7/21-12, 25.

15 *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, "Nurettin Paşa Pontuscuları Anlatıyor," Cilt: 2, Türk Petrol Vakfı, 225.

bulunmaktan geri durmamıştır. Karadeniz bölgesindeki Ermenilerin örgütlenmesinde aktif rol almış olan 45 yaşlarındaki Rahip Tombalyan Kirgor, bölgedeki faaliyetleri organize etmek için Trabzon'dan başlayarak Giresun, Bulancak, Fatsa, Ünye ve Terme'yi dolaşarak Çarşamba'ya gelmiştir. Buradan Havza'ya gitmek isteyen Rahip Kirgor Samsun'da sorguya alınmıştır.¹⁶ Komitacılar namına çalıştığı için gözetim altında tutulan Çarşamba'daki Ermeni Rahibin ise kaçma ihtimaline karşı yakalanması istenmiştir.¹⁷ Samsun'da halı ticaretiyle uğraşan Hüsrev Kasapyan ve kardeşi Kigork'un, ihtilal için çalıştıkları, çetecilere silah temininde aracılık yaptıkları ve yurt dışındaki Ermeni komitacılarla irtibatları tespit edilmesi üzerine Divan-ı Harbe verilmişlerdir.¹⁸ Terme'de tüccar olarak bilinen Zafrazyan Aleksandr ve yeğeni Kiyork hakkında da ihbar üzerine Kaymakamlık soruşturma başlatmıştır.¹⁹

Din adamı kisvesi altında Ermeni çeteleriyle iş birliği yapanlardan biri de aslen Giresunlu Nişan isimli bir şahıstır. Çarşamba'nın köylerinden ikamet eden Nişan, Minasoğlu çetesine katılmış ve bir ara Rusya'ya kaçmış, döndükten sonra Canik Ermeni Murahhaslığı tarafından Vahan/Ohan adıyla Terme'ye papaz olarak tayin edilmiştir.²⁰ Benzer şekilde arşiv belgelerinde Çarşambalı Minasoğlu Nişan²¹ isimiyle geçen bir şahıstan bahsedildiği görülmektedir. Nişan, Minasoğlu çetesine katılmış, bir süre eşkıyalık yaptıktan sonra Rusya'ya kaçmıştır. Buradaki Ermenilerden komitacılar için para toplamış ve Rum pasaportuyla Çarşamba'ya dönmüştür. Canik Ermeni Murahhaslığı Minasoğlu Nişan'ı da Vahan adıyla mektep hocası ve papaz olarak tayin etmiştir. Terme ve Çarşamba'da üç ay kadar papazlık yaptıktan sonra Samsun'da papazlığa başlamıştır. Hakkında yapılan tahkikatta uşaklık ve meyhanecilik yapan biri olduğu, 1309/1894'te kargaşadan yararlanarak Giresun Limanı'ndan Rusya'ya kaçtığı ve burada yedi sene kaldığı tespit edilmiştir. Ruhani sınıfa mensup olan Vahan'ın, Papazlık sıfatının kanunen cinayete mahkûmiyet suçuyla kaldırılmasının mümkün olduğu, hakkındaki suçlamalar da ruhani sınıftan çıkarılması için yeterli olmadığından tekrar Rusya'ya gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir.²²

Bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerinde Minasoğlu çetesi, Ermeni çeteleri içinde erken sayılabilecek tarihlerden itibaren adından çokça söz ettirenlerden birisi olmuştur. Minasoğlu çetesi, biri Müslüman Gürcü, onu Rum, diğerleri

16 BOA, DH. MKT, 1515/58; DH. ŞFR, 136/60-1. 10; BOA, DH. MKT, 1518/11.

17 BOA, DH. ŞFR, 136/37.

18 BOA, DH. ŞFR, 50/209.

19 BOA, DH. MKT, 2620/73.

20 BOA, ZB, 459/8.

21 Giresunlu Nişan adlı kişi ile aynı kişi olma ihtimali vardır.

22 BOA, DH. TMİK. M, 177/44.

Ermenilerden oluşan silahlı ve teçhizatlı harekete hazır yetmiş-seksen adamıyla Terme'nin Kurşunludere ormanında gizlenmiştir. Ayrıca Ermeni köylerinden gerektiğinde harekete geçmek üzere beş yüz kadar hazır taraftarı olduğu tespit edilmiştir. Canik sancağında birçok eylemlerde bulunmuş olan Minasoğlu, Havza ve Lâdik kazalarını basarak Amasya'ya saldırıda bulunmaya karar vermiş, ancak Minasoğlu'na lojistik destek sağlayan ve Samsun'da ticaretle uğraşan Eğinli Masaryan İsak, Rus İmparatoru'nun İngiltere Kraliçesiyle görüşmesine kadar harekete geçmeyi geciktirmesini bildirmiştir.²³

Minasoğlu ve taraftarlarından zanlı olan veya mahkûmiyet alıp firarda bulunanlardan aman dileyenlerin affedilecekleri, idama çarptırılanların ise cezalarının hafifletilerek kalebent edilecekleri bildirilmiştir. Bazı çete üyeleri umumi af kapsamında salıverilmiş, fakat bir kısmı tekrar eşkıyalık yapmaya başlamışlardır. Samsun'da yakalanan Ermeni komitacıları, Canik Bidâyet Mahkemesi tarafından tahkikatları tamamlandıktan sonra yargılanmak üzere Trabzon İstinaf Mahkemesi'ne sevk edilmişlerdir.²⁴

Hükûmet eşkıyayı dağdan indirmek için değişik tarihlerde af çıkartmıştır.²⁵ 1896'da çıkarılan aftan yararlanmak için Çarşambalı Minasoğlu ile Çarşamba'nın Ulupınar köyünden Agop²⁶, Civan ve Hamparsun isimli şahıslar silahlarıyla teslim olmuşlardır. Meşhur çete reisi Minasoğlu'nun teslim olması büyük bir memnuniyete sebep olmuştur. Minasoğlu kendi isteği doğrultusunda tütün fabrikasında çalışmak üzere İskenderiye'ye gönderilmiştir.²⁷ Minasoğlu çetesinde bulunan Oseb ve beraberindekiler tutuklu buldukları Samsun hapishanesinden kaçmışlardır.²⁸ Minasoğlu çetesi sonraki dönemlerde bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerinde tekrar aktif rol almış ve birçok eylem gerçekleştirmiştir.

Çarşamba'da eskiden beri tüccar bir aile olan Kayıkçıoğulları²⁹ da çeteci olarak ortaya çıkmıştır. Canik'e bağlı Kurşunlu nahiyesini basarak üç kişiyi dağa kaldıran Kayıkçıoğlu çetesinden üç kişi yakalanmış, kaçırdıkları şahıslar kurtarılmıştır.³⁰ Gürcülerden bazı hainler ve Kayıkçıoğlu çetesinin de

23 BOA, Y.MTV 145/130.

24 BOA, DH. MKT, 236/11.

25 Sultan II. Abdülhamid tarafından muhtelif tarihlerde umumi af ilan edilmiştir. Bunlardan biri de 23 Aralık 1896 tarihinde çıkarılmıştır, bk. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1983), 172.

26 Agop'un gizlice hükümete hizmette bulunmuş ve kemik veremine yakalanmış olan oğlu Manas'ın ameliyat için İstanbul'a gitmesine izin verilmiştir, bkz. BOA, DH. TMİK. M, 50/77.

27 BOA, DH. TMİK. M, 40/26 1-33.

28 BOA, DH. TMİK. M, 40/26-10.

29 BOA, HR. MKT, 477/26.

30 BOA, DH. MKT, 1981/4.

katılımıyla sayıları epeyce artan Minasoğlu çetesi; Çarşamba, Ünye ve Terme Kaymakamları ve tabur ağası tarafından takibe alınmıştır,³¹ Minasoğlu ve Kayıkçıoğlu çetesinin yakalanması için çok sayıda zaptiye kuvveti sevk edilmiştir.³²

Orta Karadeniz Bölgesi'nin büyük bir kısmında faaliyette bulunan Minasoğlu çetesi Bafra civarında, Kapıkaya ve Ovalık Pınar taraflarında karargâh kurmuştur. Çeteye mensup dilenci kılığındaki kişilerle karşılaşan zaptiye arasında çıkan çatışmada, çete üyelerinden Yozgat'ın Çakmak köyünden Artin ölü diğer ikisi sağ ele geçirilmiştir. Yakalananların üzerinden çıkan evrak ve fotoğraflarla ilgili inceleme başlatılmıştır.³³ Minasoğlu'nun en şerli adamlarından Furunyan ile Fatsalı Kiragos, Terme'nin Kocamanbaşı mevkiinde güvenlik güçleriyle çatışmaya girmişler, Furunyan öldürülmüştür.³⁴

Çarşamba'nın merkezine iki-üç saat uzaklıktaki Kürt ve Çerkes köylerine baskın yapan Minasoğlu eşkiyasının ele geçirilmesi için başlatılan³⁵ takibat sırasında meydana gelen çatışmada çetecilerin bir kısmı ölü, bir kısmı diri ele geçirilmiştir.³⁶ Terme'nin Kiriş Dağı'nda gizlenen eşkiya ile müfrezeler arasında çıkan çatışmada da biri kadın on beş kadar çete üyesi yakalanmıştır. Öldürülenler arasında Merzifon Amerikan Koleji'nde müstahdemlik ve hastabakıcılık yapan iki kadın da bulunmuştur.³⁷ Amasya'dan Çarşamba'ya kadar geniş bir bölgede adeta kol gezen Minasoğlu çetesiyle güvenlik güçleri arasında meydana gelen çatışmalarda çok sayıda çeteci etkisiz hale getirilmiştir.³⁸ Çetelere dışarıdan da eleman desteği olmuştur. Canik civarındaki çetelere katılmak için Osmanlı sınırları dışında kalan Çürüksu (Gürcistan) Ermenilerinden iki yüz kadar gönüllü fedai harekete geçmiştir.³⁹

Komitacıların nasıl bertaraf edilebileceklerine dair yerinde yapılan incelemelere dayanılarak bazı tespitler ve teklifler içeren raporlar hazırlanmıştır. Divan-ı Harp azası Ankara Redif Miralayı Derviş Şükrü Bey'in hazırladığı rapora göre, Canik ve civarında yuvalanan, yolculara saldırılarda bulunarak yol emniyetini ihlal eden Ermeni komitalarından Minasoğlu Ohannes ve Şaki Oseb ile taraftarları ihtilal örgütlerinden aldıkları talimatlar

31 BOA, DH. TMİK. M, 5/25-1.

32 BOA, DH. ŞFR, 192/18; A.MKT. MHM, 664/7; DH. ŞFR, 196/71.

33 BOA, DH. TMİK. M, 7/2-1.

34 BOA, DH. TMİK. M, 39/13.

35 BOA, DH. TMİK. M, 16/60-1.

36 BOA, Y. PRK. BŞK, 46/57-33.

37 BOA, HR. SYS, 2097/20.

38 BOA, DH. TMİK. M, 25/39.

39 BOA, HR. TH, 200/16; HR. SFR. 1, 120/42.

doğrultusunda eşkıyalıklarda bulunmaktadır. Ohannes ve Oseb birkaç kişiden ibaret gibi görünse de Çarşamba ve köylerinde yaşayan Ermenilerin çoğu bunlara destek vermektedir. Özellikle tamamı Ermenilerden oluşan ve hane sayısı iki bine yaklaşan Çarşamba'nın Tekfur, Martil, Kapıkaya, Ulupınar, Eğridere, Gökçeköy, Çakmak, Sarıyurt, Katranlı, Kadı, Kiriş, Aluç, Kabaceviz, Yaylacık, Çifteçi, Öküzöğlü, Melathıoğlu, Erbaş, Orta Oymak, Örencik, Çanak köylerinin halkı Minasoğlu çetesine gerektiğinde eşkıya desteğinde bulunmaktadır.⁴⁰ Minasoğlu çetesi, köylerden temin ettikleri yüzlerce adamla yol kesmekte, gasp yapmakta ve cinayetler işlemektedir. Güvenlik güçleri geldiğinde çetelere katılanlar, köylerine dönüp çiftiyle çubuğuyla meşgul olmakta, sanki eşkıyalık yapmamış gibi davranmaktadırlar. Dahası Ermeni köylüleri eşkıyaları evlerinde saklamakta, dikkatleri eşkıyanın esas barınağı olan dağlara çekmektedirler. Kasabalara yerleştirdikleri casusların verdiği bilgilere göre harekete geçen çeteciler, baskın için fırsat kollamaktadırlar. Öte yandan kendi halinde olan, çetelere katılmayan Ermenileri de tehditle kendi taraflarına çekmekte, baskın, katliam ve gasp gibi olaylarla Müslümanları kışkırtarak iki halk arasında çatışma çıkarmaya çalışmaktadırlar. Bu eylemleri gerçekleştirecek silah ve cephaneye fazlasıyla sahip bulunmaktadır. Güvenlik güçlerinin takibatı sırasında kaçıp izlerini kaybettirmekte, müfrezeler geri çekildiğinde ise tekrar ortaya çıkmaktadırlar. Bunların yakalanabilmesi için Samsun, Kavak, Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa, Tokat, Niksar, Lâdik Amasya ve Havza kazalarının hudutlarına kadar geniş bir alanda aralıksız takibat yapılması gerekmektedir. Ayrıca raporda, çetelere yardım ve yataklık edenlere baskı yapılması, ibret için eşkıyanın evlerinin yakılması önerilmektedir. Ermeni eşkıyasıyla hareket eden Gürcü ve Rumların dağıtılması gerektiğine de dikkat çekilmektedir.⁴¹ Bölgeyi iyi tanımları ya da tanıyanların yardım ve yataklık etmesi, çetecilerin daha planlı ve etkili eşkıyalık yapmalarına olanak sağlarken, yakalanmalarını güçleştirmiştir.⁴²

Ermeni çetecileri çatışmaya girmeden zahire, ekmek ve hayvan gasp etmek için de baskınlar yapmışlardır.⁴³ Bunun için özellikle çiftlik sahibi varlıklı kişileri seçen çeteciler, dirençle karşılaştıklarında ise köylüleri kurşuna dizmekten çekinmemişlerdir. Terme'nin Esatçiftliği köyünü basan Ermeni çetecilerle çıkan çatışmada iki çete üyesi yaralanmıştır.⁴⁴ 11 Mart 1917

40 Ermeni çetelerine yardım ettikleri tespit edilenlerin Minasoğlu meselesi bertaraf edileinceye kadar Tirebolu'ya sürgünleri gündeme gelmiştir, bkz. BOA, DH. TMİK. M, 38/57.

41 BOA, DH. TMİK. M, 23/39-1.

42 BOA, DH. TMİK. M, 40/26-10.

43 BOA, DH. EUM. 6. Şb., 24/31-2.

44 BOA, DH. EUM. 2. Şb., 23/12.

tarihinde Terme'nin İnebeyli, Gerfi, Miliç köylerinde çiftlik sahibi kişilerin evlerini basan çeteler de bazılarını şehit ederek mallarını gasp etmişlerdir.⁴⁵

Ünye'nin Denizyolu, Kösedere, Köklük, Alider köylerinde evlere baskın yapan Ermeni ve Rum çeteler, ev sahiplerini katletmişlerdir. Terme'nin Bazlamaç köyünü basan Ermeni çetesi bazı şahısları öldürmüştür. Ermeni ve Rum eşkiyası Samsun'dan Çarşamba, Terme ve Ünye'ye kadar köylere ortaklaşa düzenledikleri saldırılarda birçok cinayet, yaralama ve gasp suçu işlemişlerdir.⁴⁶

Diğer taraftan çete mensupları haberleşmeyi engellemek için postalara saldırıda bulunmuş, telgraf hatlarını kesmişlerdir. Terme'den Ünye'ye giden postaya Miliç civarında saldıran Ermeni çetesiyle çıkan çatışmada posta sürücüsü canını zorlukla kurtararak Terme'ye dönmüştür.⁴⁷ Ünye-Niksar arasında otuz kişilik firari Ermeni çetesinin saldırısına uğrayan postanın muhafızlarından biri şehit olmuş, üç eşkiya yaralanmış, diğerleri posta çantasıyla beygirleri alarak kaçmışlardır.⁴⁸ Ünye ile Terme arasında Akçay'dan Karasu'ya kadar telgraf hatları ve direkleri, düşman gemileriyle sahile çıkarılan ve Karasu ormanlarında gizlenen Ermeni çetecileri tarafından kesilmiştir.⁴⁹ Bu hadiselerin önüne geçmek üzere Terme ve Çarşamba müfrezeleri tarafından takip edilen Ermeni ve Rum çetecilerle Terme civarında çatışma çıkmıştır.⁵⁰

Dağları mesken edinen eşkiyanın yanı sıra sahillerde hareket halinde olan çetelerin de takibi gerekmiştir. Zira Anadolu içlerine nakletmek üzere silah ve patlayıcı maddeleri Canik sahiline çıkaran Ermeni komitacılar, Sivas, Van, Erzurum ve Elazığ civarına silah sevkiyatını da Trabzon ve Samsun üzerinden gerçekleştirmektedirler.⁵¹ Kaçakçılığı önlemek için menfaatine mağlup olmayacak, vatanına milletine bağlı memurların görevlendirilmesi, ayrıca Bafra-Samsun arasında Dereköy, Alaçam'ın Kömenis ve Çarşamba'nın Karaboğaz mevkilerine sahilin denetimini sağlamak için karakollar yapılması kararlaştırılmıştır.⁵² Ancak sahillerdeki güvenlik zaafı sebebiyle faaliyetlerini

45 BOA, HR. SYS, 2436/24.

46 BOA, DH. EUM. AYŞ, 4/45.

47 BOA, DH. ŞFR, 64/88.

48 BOA, DH. EUM. 2. Şb., 69/19; DH. ŞFR, 667/67; DH. EUM. 2. Şb., 21/40.

49 BOA, DH. ŞFR, 79/139-1; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını Nu: 91, 2007), 390.

50 BOA, DH. ŞFR, 555/42.

51 Mehmet Okur, "Millî Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri," *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, 25-26 Mayıs 2005, II* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları 2007), 899-912.

52 BOA, BEO, 154/11534; BEO, 167/12471.

artıran çetelere engel olmak için gambot gibi deniz araçlarına ihtiyaç vardı. Canik mutasarrıfı gambot talebinde bulunmuş ise de gambot temin edilemediği gibi motor talebine de olumsuz cevap verilmiştir.⁵³

Samsun'daki Hınçakyan Ermeni komitesi, tutuşturmak istedikleri ihtilal ateşinin önemli bir aktörü olarak gördükleri dağlardaki çetelere silah, cephane, para yardımında bulunarak eylemler yaptırmıştır. Bu olaylarla devleti zayıflatmayı, halkı katletmek ve göçe zorlamak suretiyle bölgedeki nüfus dengesini kendi lehlerine değiştirmeyi hedeflemişlerdir.⁵⁴ Osmanlı Hükûmeti bu olayların Ermeni-Müslüman çatışmasına dönüşmemesine azami özen göstermiştir.⁵⁵ Zira Hristiyanlarla Müslümanlar arasında çıkacak çatışmalara devletin müdahalesi, dünya kamuoyuna katliam olarak lanse edilecek, kan dökülmesine müdahale etmek üzere Avrupa devletleri harekete geçecektir.⁵⁶

Esasen isyan/eşkıyalık hareketlerinin desteksiz başarıya ulaşmasının mümkün olmayacağı bilinen bir gerçektir. Ancak Ermeni ihtilalcileri, yıllarca süren çetecilik faaliyetleri sonunda Avrupalı devletlerden bekledikleri desteği bulamadıkları için devlet kurma ideallerini gerçekleştiremedikleri gibi sakin bir hayat yaşadıkları toprakları da sevk/sürgün edilmek suretiyle kaybetmişlerdir. Ayrıca devlet kurmayı planladıkları ve Ermenistan olarak isimlendirdikleri altı vilayette, yüzde yirmi civarında bir nüfusa sahip olmuş, hiçbir zaman demografik üstünlüğe sahip olamamışlardır.⁵⁷

2. Ermenilerin Sevk ve İskânı

Osmanlı Devleti'nde pašalık, bakanlık ve milletvekilliği gibi önemli makamlara getirilmiş olan Ermeniler,⁵⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra başta Hınçak ve Taşnak olmak üzere kurdukları cemiyetlerle Doğu Anadolu vilayetlerinde başlattıkları isyan hareketlerini zamanla yaygınlaştırarak, 1895'te Karadeniz bölgesine taşımışlardır. Türk milletinin savaş halinde bulunduğu ve ölüm kalım mücadelesi verdiği dönemde başta İstanbul olmak üzere yurdun birçok yerinde terör eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı askeri, cephelelerde düşmanla savaşırken, cephe gerisinde kalan ve Ermeni

53 BOA, DH. KMS, 53/3.

54 Sâmîha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı 2007): 53.

55 BOA, DH. KMS, 53/15.

56 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, (İstanbul: İz Yayıncılık 1996), 117.

57 Erol Kürkçüoğlu, "Çarlık Rusya'sının 19. Yüzyıldaki Ermeni Politikası ve Erzurum İsyanı (20 Haziran 1890)," *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 2015), 229.

58 Osmanlı döneminde önemli makamlara getirilen Ermeniler hakkında geniş bilgi için bk. Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, 227-336.

çetelerinin baskınlarına maruz kalan sivil ve savunmasız halkın güvenliğini sağlamak zorunlu hale gelmiştir.⁵⁹ Doğu vilayetlerini işgal eden Ruslarla iş birliği yapan Ermeniler, onların yardım ve teşvikleriyle 30 bin Müslümanı katletmişlerdir.⁶⁰ Savaş bölgelerine yakın olan Ermenilerden bir kısmı düşmanla mücadele halinde orduya erzak ve askeri mühimmat naklini zorlaştıracak hareketlere kalkışmışlardır. Düşmanla bir olup, asker ve masum halk üzerine silahlı baskınlar yapmış, şehir ve kasabalara saldırılarda bulunarak öldürme, yağmalama ve gasplarda bulunmuşlardır. Lojistik destek yanında askeri sırları da düşmanlarla paylaşmışlardır. Bu sebeple ihtilal unsurlarının harekât alanlarından uzaklaştırılması, âsilere harekât üssü niteliğindeki köylerin tahliye edilmesi zarureti doğmuş, devletin bekası ve emniyetinin korunması yönünde etkili önlemler alınması kaçınılmaz hale gelmiştir.⁶¹ Ermeni komitacıların düşmanla iş birliği yapmalarına mâni olacak, aynı zamanda onların da mukabil saldırılara karşı güvenliğini sağlayacak bir adım atılarak, 27 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Mebusan'dan *Sevk ve İskân Kanunu* çıkarılmıştır.⁶² Bu kanun doğrultusunda Doğu ve Orta Anadolu ile Karadeniz bölgesinde yaşayan Ermeniler devlet gözetiminde güney vilayetlerine sevk edilmişlerdir.⁶³

Sevk uygulamasında kargaşa ve isyan çıkarmaya elverişli yerlerdeki Ermeni komitacılara öncelik verilmiştir.⁶⁴ Sevke tabi tutulanların emlak ve eşyalarının kayıt altına alınması, mücevheratlarının bankada korunması, arazilerinin başkalarına tahsis edilmemesi konusunda vilayetlere emirler gönderilmiştir.⁶⁵ Bir kısım Ermeni yazarlar tarafından sevk ve iskân sırasında çok sayıda Ermeni'nin öldüğü dile getirilerek, bu hadisenin Ermenilere yönelik büyük bir zulüm olduğu dile getirilmiştir.⁶⁶ Sevk esnasında birçok Ermeni'nin öldüğü

59 Ayrıntılı bilgi için bk., Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2001); M. Törehan Serdar, "Ermeni Sevk ve Tehcirinin Altında Yatan Nedenler," *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 52 (2015): 221-264.

60 BOA, HR. SYS, 2363/1-20; DH. EUM. 2. Şb., 5/31. Van ve civarında Ermenilerin ve Rusların yaptıkları katliamlar için bk. Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, 123-218; Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkiran, Ömer Turan, *1915 Van'da Ermeni İsyanı*, (İstanbul: Tarih Kuram Yayınları 2015), 247-271.

61 BOA, BEO.) 4357/326758; *Takvîm-i Vekâyi*, 18 Receb 1333/19 Mayıs 1331, No: 2189; Ermeni temsilcileri Rusların Kafkasya Valisine on beş bin Ermeni'nin Türk ikmal yollarına saldırıya hazır olduklarını bildirmişlerdir, bk. Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Kırmızıkeçi Yayınevi 2012), 141.

62 BOA, MV, 198/24.

63 Halaçoğlu, *Ermenilerin Tehciri ve Gerçekler ...*, 47-81; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2005), 37-76.

64 BOA, DH. ŞFR 53/201.

65 BOA, DH. ŞFR 54/420.

66 Wolfgang Gust, *Alman Belgeleri Ermeni Soykırımı 1915-1916*, (İstanbul: Belge Yayınları 2012), 31-178; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 223-228.

doğru olmakla birlikte, 1914-1923 arasında iki buçuk milyon Müslüman da hayatını kaybetmiştir. Bunların önemli bir kısmı Ermeniler tarafından katledilmiştir.⁶⁷

2.1. Samsun ve Civarından Sevk Edilenler

Canik sancağında yaşayan Ermeniler, Halep, Rakka, Zor, Kerek, Havran, Musul, Diyarbakır, Cizre'ye sevk edilmişler⁶⁸ ve sevk edildikleri bölgelerde nüfusun yüzde onunu aşmamak üzere iskân edilmeleri öngörülmüştür.⁶⁹ 26 Temmuz 1915'ten itibaren Samsun'dan 3.711 nüfus Malatya üzerinden sevk olunmuş, Ermeni mahallesinde birkaç kadın, bir İranlı ve bir Romanyalı dışında mahalle tamamen tahliye edilmiştir. Bafra'dan 1.688 nüfus çıkarılmış, Ermeni mahallesi tahliye edilmiş, 150 nüfus bırakılmıştır. Terme'de üç Ermeni köyü tamamen boşaltılmıştır. Sevke tabi tutulmayan 2.876 nüfus, diğer köylere dağıtılmışlarsa da gelen tebligat üzerine bunlar da sevk edilmiştir. Askeri arşiv kayıtlarına göre, sevkleri kararlaştırılan Terme'de kütüğe kayıtlı 2.567 Ermeni,⁷⁰ 1915 yılında Amasya, Karahisar, Sivas yoluyla Samsun'dan Zor ve Musul'a sevk edilmişlerdir.⁷¹ Ünye'de üç büyük köy boşaltılarak, 2.700 nüfus yola çıkarılmış, Fatsa'da bulunan 1.133 nüfusun beş gün içinde gönderilmesi planlanmıştır. Çarşamba'dan 5.743 nüfus sevk edilmiş, böylece Çarşamba'da bulunan on sekiz Ermeni köyü boşaltılmıştır.⁷² Sevkten kurtulmak için kaçan Ermenilerden yakalananlar da sevk edilmişlerdir.⁷³ Sevk sırasında tanzim edilen defterlerdeki bilgilere göre sevke tabi tutulanların sayısı şöyledir:

67 Sina Akşin, "Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi," *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50 (2015): 91.

68 Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, (İstanbul: Gökkuşbu 2005), 47.

69 BOA, DH. ŞFR, 54/308.

70 BOA, DH. ŞFR, 481/32-1; Tetik, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, 152, 450.

71 Tetik, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, 147, 152.

72 BOA, DH. ŞFR, 481/32-1.

73 BOA, DH. EUM. 2. Şb., 73/53.

Kazası	Sevk sırasında Ermeniler		Yakın mahalle sevk edilenler		Sevk edilmeyenler	Düşünceler
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Nüfus	
Samsun	754	4.079	751	3.780	299	Sevk edilmeyen 299 nüfus, asker aileleriyle, Protestan ve Katolik mezheplerine mensup kadınlardan ve sevk esnasında velileri tarafından Rum haneleriyle bırakılan bilahare elde edilen kadın ve çocuklardan, ticaret ve sanat erbabından ve iyi hal sahibi olan üç aileden ibarettir.
Ünye	927	6.348	887	6.051	297	Sevk edilmeyen 297 nüfus malul ve kimsesizlerle asker aileleri olup, civardaki İslam köylerine dağıtılmak suretiyle yerleştirilmişlerdir.
Bafra	381	1.793	380	1.784	9	Sevk edilmeyen dokuz nüfus Bafra Reji müdürü Apek Efendi'nin ailesi olup, Katolik olduğu cihetle terhis olunmuştur.
Terme	438	2.695	403	2.452	193	Kalanlardan 193 nüfus çocuk ve kadınlardan ibaret olup, köylere taksim edilmiştir.
Çarşamba	1.615	11.393	1.615	10.464	979	Kalanlar Rum köylerine ve civar ormanlara firar ederek saklanmalarına binaen kalmışlar, peyderpey toplatılarak sevk edilecektir.
Fatsa	194	1.145	194	945	200	Kalanlar malul ve çocuk olanlardan ibarettir.
Yekûn	4.351	27.453	4.229	25.476	1.977	

Tablo 1: Kazalardan Sevk Edilen/Edilmeyen Nüfus⁷⁴

Tablodan da anlaşılacağı üzere sevk sırasında Canik sancağında 27.453 Ermeni bulunmaktaydı. Bunlardan 1.977 nüfus asker ailesi, çocuk, kadın, sanat ve ticaret erbabından oldukları için sevke tabi tutulmamış veya sayılarının az olması sebebiyle Müslüman köylere yerleştirilmişlerdir. Yaklaşık 332 nüfus sevk esnasında kaçarak ormanlarda ve muhtelif yerlerde gizlenmişlerdir. Bunlardan başka firar eden 479 kişi sonradan ortaya çıkmıştır.⁷⁵ Sevk edildikten sonra bir yolunu bulup geri dönenler de olmuştur.⁷⁶ Sevk sırasında Canik ve

74 BOA, DH. EUM. 2. Şb., 73/53.

75 BOA, DH. ŞFR, 505/46; DH. EUM. 2. Şb., 74/33.

76 BOA, DH. ŞFR, 502/122.

civarında sahipsiz kalan 662'den fazla Ermeni çocuktan 561'i varlıklı kişilerin himayesine verilmiştir. Kalan 101 çocuktan bir kısmının Darüleytama verilmesi planlanmıştır.⁷⁷ Erkekleri sevk edilen Ermeni kadın ve kızlarından ihtiyaç sahiplerine muhacirin tahsisatından yardım yapılmıştır. Bu kadınlardan ve kızlardan ihtida edip Müslümanlarla evlenenler de olmuştur.⁷⁸ Bunların dışında terzihanede ve inşaatta çalışanlardan kalmalarında sakınca görülen 305 kişi Ünye'den amele taburlarıyla Sivas'a, 305 kişi de Samsun'dan Tokat'a gönderilmişlerdir.⁷⁹ Çarşamba'da sevk işlemlerinin yürütülmesinde ihmali ve kusuru bulunanlarla,⁸⁰ rüşvet aldıkları tespit edilen üç kişi Divân-ı Harbe verilmiştir.⁸¹

Doğu vilayetlerinde yüzde yirmiden daha az bir nüfusa sahip olmalarına rağmen bölgede hâkim unsur olduklarını iddia eden Ermeniler, çok abartılı rakamlar ileri sürmüşlerdir.⁸² İleri sürdükleri rakamların asılsız olduğu anlaşılınca, gerçek rakamlarla aradaki farkın Türkler tarafından katledildiği iddiasını dillendirmişlerdir.⁸³

Ermeni Patrikhanesi'nin Şubat 1913-Ağustos 1915 nüfus sayımına göre Canik sancağındaki Ermeni nüfusu şöyleydi.

Kaza	Ermeni Nüfusu
Samsun	5.315
Bafra	2.035
Çarşamba	13.316
Terme	3.427
Ünye	7.700
Fatsa	1.330
Toplam	33.123

Tablo 2: Ermeni Patrikhanesine Göre Canik Sancağında 1913-1915 Ermeni Nüfusu⁸⁴

77 BOA, DH. ŞFR, 504/18.

78 BOA, DH. ŞFR, 535/67; DH. ŞFR, 537/18.

79 BOA, DH. ŞFR, 54/439.

80 DH. ŞFR, 54/301.

81 BOA, İ. DH., 1515/61; DH. ŞFR, 481/32-1; DH. ŞFR, 510/61; BEO, 4368/327560.

82 Justin McCarthy, "Kim Başlattı," *Ermeni Soykırımı İddiaları*, Derleyen: Mustafa Çalık, (Ankara: Cedit Neşriyat 2013), 29.

83 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 85; Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık 2006), 33-37.

84 Raymond H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (İstanbul: Aras Yayıncılık 2012), 62.

Patrikhane istatistiklerine göre 1914 senesinde Ermeni nüfusunun 35.907 olduğu belirtilmiştir.⁸⁵ Patrikhanenin verdiği rakama göre Ermeni nüfusunun oranı yüzde dokuz kadardır. Resmi rakamlara göre ise 1914 senesinde sancağın nüfusu şu şekildeydi.

Kaza	Müslüman	Rum	Ermeni	Diğer
Canik (Samsun)	44.992	54.709	4.791	
Ünye	58.351	5.251	5.861	
Bafra	48.944	30.838	1.735	
Fatsa	35.678	3.026	1.250	
Çarşamba	54.353	3.948	10.820	
Terme	23.632	967	2.601	
Toplam	265.950	98.739	27.058	1.545
Tamamı	399.292			

Tablo 3:1914 Senesinde Canik Sancağının Nüfusu⁸⁶

Sancağın 399.292 olan toplam nüfusu içinde Ermenilerin oranı %6,7 olduğu anlaşılmaktadır.

3. Rumların Pontus Macerası

Pontus, Yunan dilinde Karadeniz'e verilen isimdir. Rumların diriltmeyi hayal ettikleri Pontus, Anadolu'nun kuzey doğusunda Batum'dan Kızılırmak'ın döküldüğü yere kadar uzanan, Trabzon ile Samsun'u kapsayan, Amasya'nın tamamını, Sivas'ı kısmen içine alan bölgenin eski adıdır.⁸⁷

Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasına ve Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalama amaçlarına alet olan Rumlar, Paris'te Pontus Milli Meclisi tarafından hazırlanan haritada, sınırları Samsun'dan Sinop ve Zonguldak'a kadar olan sahil ile İskilip, Osmancık ve Yozgat'ı da kapsayacak şekilde belirlenen bir Pontus cumhuriyeti kurma hevesine düşmüşlerdir.⁸⁸

85 Raymond H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 199.

86 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (İstanbul: Timaş Yayınları 2010), 388.

87 BOA, HR. İM, 63/18-4-5. 5 Aralık 1922.

88 BOA, HR. İM, 63/18-4-5. 5 Aralık 1922; Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, 51-53, 61-63; Mehmet Okur, "Millî Mücadele Döneminde Fener Rum Patrikhanesi'nin ve Metropolitlerin Pontus Rum Devleti Kurulmasına Yönelik Girişimleri," *Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, (Mayıs-Kasım 2002): 103.

Kendilerine tanınan imtiyazlardan yararlanan Rum Kilisesi, Anadolu'daki Rumlar arasında "Helenizim/Yunanlılık" fikrinin tohumlarını ekmeğe başlamıştır. Yunanistan'dan getirilen öğretmenler vasıtasıyla ve kiliseler, metropolitler, cemiyetler, kulüpler aracılığıyla bu fikri yerleştirmeye çalışmışlardır. Kiliselerin başına getirilen şeklen ruhani, gerçekte siyasi memurlar memleketin başına daima felaketler açmak için çalışmışlardır. 1904 senesinde Merzifon'daki Amerikan Kolejinde Samsun civarından Sivas, Akdağmadeni'ne kadar uzanan bölgeye yayılmış olan *Pontus Rum Cemiyeti* adıyla bir örgüt kurulmuştur.⁸⁹ Pontus Cemiyeti'nin gayesi, Batum'dan İnebolu'ya kadar olan bölgede başkenti Samsun olmak üzere bağımsız bir *Pontus Cumhuriyeti* kurmaktır. Avrupa'nın muhtelif şehirlerinde kurdukları cemiyetler sayesinde Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini daha rahat planlamışlardır.⁹⁰ Yirmi yaşına giren her Rum genci bu cemiyetin silahlı bir neferi olarak görülmekte, kendisine verilen görevi yapmaktan kaçınanlar idama varan cezalara çarptırılmaktaydılar.⁹¹

Rumlar Pontuscu emellerini gerçekleştirmek için siyasi ve sosyal alanlarda faaliyetlerde bulunmak üzere değişik isimlerle birçok cemiyetler kurmuşlardır. Bunlardan biri 1908 senesinde kurulan ve Ünye, Fatsa, Çarşamba, Bafra gibi Karadeniz sahilindeki kazalarda şubeleri bulunan *Meşru Müdafaa Cemiyeti*dir.⁹² Pontus İlhak ve İstiklal Komitesi adına çalışmakta olan cemiyetler, milli emellerini gerçekleştirmek için Rumları silahlandırarak, cephane temin ederek çeteleri harekete geçirmek için çalışmaktadırlar.⁹³ Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlı *Rum Göçmenler Cemiyeti* adıyla kurulmuş örgütün Samsun şube başkanlığını ise Rum Metropolit Vekili Eftimos Zilos yürütmektedir.⁹⁴ Rum ve Yunan örgütleriyle haberleşmek üzere Samsun'da *Mukaddes Rum Anadolu Cemiyeti* yanında Rum gençlerini kendi emelleri doğrultusunda yetiştirmek ve eğitmek için de teşkilatlar kurmuşlardır.⁹⁵

Samsun'da 1908'da kurdukları *Teceddüd-i İhya Cemiyeti*'nin kuruluşunu tebrik için Pontus Cemiyeti Reisi Papa Dovilos ve kâtip Meymuoğlu uzunca

89 Mehmet Öz, "Merzifon," içinde *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 24 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2004): 244.

90 BOA, DH. ŞFR, 96/233; DH. ŞFR, 96/234.

91 "Nurettin Paşa Pontuscuları Anlatıyor," 2, Türk Petrol Vakfı, 225.

92 Bu cemiyete girenlere Hz. İsa, Vatan, Pontus ve Millet adına yemin ettirilerek, cemiyete kutsiyet kazandırılmaktaydı, bk. "Nurettin Paşa Pontuscuları Anlatıyor," 2, Türk Petrol Vakfı, 226.

93 BOA, DH. ŞFR, 102/88; HR. SYS, 2386/19; DH.EUM. 3.Şb., 8/51; BEO, 305/22822; Yusuf Gedikli, *Pontus Meselesi*, İstanbul: İz Yayıncılık 2009), 91-101; Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, (Trabzon: Serander Yayınları 2001), 51-56.

94 "Nurettin Paşa Pontuscuları Anlatıyor," 2, Türk Petrol Vakfı, 225; Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, 52.

95 Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, 125, 128-129.

bir tebrik mektubu kaleme almışlardır. Bu tebrik-namede Rumların nasıl birlik-beraberlik ve dayanışma içinde olduklarına, daha güçlü organize olmaları konusunda cesaretlendirici tavsiyelere yer verilmiştir.⁹⁶ Diğer taraftan 1910'da *Pontus* adıyla neşretmeye başladıkları risalede, Yunanlılık fikriyle dolu öğretmenlerin yazılarıyla Rum yetiştirdikleri gençleri memleketin her tarafına dağıtmışlardır.⁹⁷

Canik Mebusu Emin, Sinop Mebusu Şevket ve Bursa Mebusu Necati beylerden kurulan komisyonun *Pontus Macerası* başlığıyla hazırladığı raporda, I. Dünya savaşının sona ermesinden sonra asırlardan beri Türklerin himayesinde huzur içerisinde yaşayan gayrimüslim unsurların gerçek niyetlerini açığa çıkardıkları, Karadeniz sahilindeki Rumların yeni bir Yunanistan hayaliyle Pontus Hükûmeti kurmak için çalıştıkları, bizzat Pontuscuların imzalarını taşıyan belgelerle ortaya konulmuştur.⁹⁸

4. Rumların Nüfuslarını Artırma Çabaları

Nüfus istatistikleri özellikle Rumlar ve Ermeniler tarafından siyasi amaçlara alet edilmiştir. Pontuscu Rumlar, bölgede demografik üstünlüğe sahip olduklarına dair iddialarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Bu iddialarını gerçekleştirmek için bir yandan bölgedeki Türk nüfusunu katletmek ve göçe zorlamak suretiyle azaltmaya çalışırken, diğer yandan bölgeye Rum göçlerini teşvik etmişlerdir. Gerek Osmanlı sınırları dâhilindeki gerek Osmanlı sınırları dışındaki Rumlar, özellikle Samsun, Trabzon ve İzmir civarına yerleştirilmek üzere planlı bir göçe tabi tutulmuşlardır. Kaçak yollarla gidenler dışında ticaret gibi bahanelerle seyahat belgesi talebinde bulunanlar olmuştur. Fakat özellikle asker olabilecek yaştakilere Yunanlılara yardım ihtimaline karşı izin verilmemiştir.⁹⁹

96 BOA, HR. İM, 63/18-7-8.

97 BOA, HR. İM, 63/18-7-8.

98 BOA, HR. İM, 63/-18; BOA, DH. ŞFR, 96/234.

99 BOA, DH. KMS, 54/33.

Samsun ve Civarında Ermeni ve Rumların Faaliyetleri (1880-1920)

1906-1907 senesinde Canik sancağındaki nüfus içinde Rumların nüfusu şöyledir:

İdari Bölge	Müslüman		Rum		Ermeni	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Canik sancağı	130.267	122.690	47.750	43.468	12.006	10.124
	252.957		91.218		22.130	
Genel Toplam	366.305					

Tablo 4: 1906 Senesi Canik Sancağının Nüfus Yapısı¹⁰⁰

Bu verilere göre Rumların nüfusu %24,9 civarındadır.

Rumlar, nüfuslarını artırmak için bir yıl içinde Samsun'a burada evi ve arazileri bulunmayan 30 bin Hristiyan getirmişlerdir. Getirdikleri bu nüfusa rağmen 1908 senesinde Samsun'daki nüfusları 180 bin Müslümana karşılık, ancak 60 bine olabilmıştır.¹⁰¹ Bu yaklaşık %30'lük bir oranı ifade etmektedir.

1914 senesinde Canik sancağının toplam 391.747 olan nüfusu içindeki sayıları 98.739'dir.¹⁰² Bu da %25'lik bir orana karşılık gelmektedir.

Yapılan nüfus istatistiklerinden vilayet genelinde yüzde otuzdan daha az bir nüfusa sahip oldukları ortada iken, Rum Patrikhanesi Osmanlı Devleti'nin elli senedir Rumları göçe zorladığını, bunların dönüşlerine izin verildiği takdirde nüfuslarının yüzde yetmişlere çıkacağını iddia etmiştir. Bir taraftan da propaganda faaliyetleriyle ve paralar dağıtarak Rusya'daki Rumların Karadeniz sahiline göçlerini hızlandırmaya çalışmışlardır. İngilizlerin ve Yunan komiserinin de gayretiyle Rusya'daki Rumlar, Trabzon ve Canik sahillerine davet edilerek, Pontus hayali etrafında birleştirmeye çalışmışlardır.¹⁰³ Gümüşhane'ye kadar olan yerlerin Pontus teşkilâtına dâhil edilmesini kararlaştırmış olan Rumlar ve Ermeniler, bölgedeki gayrimüslim nüfusu artırmak için Rumları göçe teşvik etmişlerdir.¹⁰⁴

100 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, 340.

101 Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, 125.

102 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, 388.

103 BOA, DH. KMS, 53/2-92; BOA, DH. KMS, 53/3-15; Mehmet Okur, "Venizelos'un "Pontus Komposu:" Yunanistan'ın Ermenilerle İttifak Arayışı," *Karadeniz (Black Sea)* 12 (Yıl: 3/2011): 13.

104 BOA, DH. ŞFR, 102/88.

5. Rumların Çetecilik Faaliyetleri

20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Karadeniz’de bir Rum Pontus Devleti kurma hayaliyle, tarihin derinliklerine gömülmüş Pontus’u ihya etme hevesine kapılan Rumlar, örgütlenmeye ve çeteler oluşturmaya başlamışlardır. Paris’teki Rum heyeti temsilcisi Arastidi ve Giresun’da Kaptan Yorgi Paşa’nın oğlu Kostanti’nin de dâhil olduğu bir Rum cemiyeti teşkil etmişlerdir. Samsun metropoliti bölgedeki Rumları örgütlemek için Trabzon’a gitmiş ve burada bir hafta kaldıktan sonra dönüşte Giresun’a da uğrayarak buradaki Rumlarla görüşmelerde bulunmuştur.¹⁰⁵ Ayrıca Pontus hükûmeti için çalıştıkları belirlenen şahısların takibi, ifsatlarına, teşkilatlanmalarına ve silahlanmalarına meydan verilmemesi için yerel idarecilere emirler gönderilmiş,¹⁰⁶ Rumların faaliyetlerine karşı, halkın ileri gelenleri tarafından *Trabzon Müdafaa-yı Hukuk-i Milliye Cemiyeti* adıyla bir cemiyet teşkil edilmiştir.¹⁰⁷

Diğer taraftan kurdukları yardım dernekleri vasıtasıyla topladıkları paralarla çetecilere silah temin etmişlerdir.¹⁰⁸ İstanbul’daki Fener Rum Patrikhanesi ve ona bağlı kiliseler, Karadeniz Bölgesi’nde bulunan Rum okullarını ve kiliselerini silah ve teçhizat deposuna dönüştürmüştür. On beş binden fazla Rus tüfeği, yirmi bine yakın rovelver, bomba ve ateşli silah depolamışlardır. Bu silâhlar, I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti’nin seferberlik çağrısına uymayan ve çeteler oluşturan Rum gençlerine ve asker kaçaklarına dağıtılmıştır.¹⁰⁹

Pontus Örgütü’ne bağlı faaliyet gösteren Rum çeteleri de Ermeniler gibi cephe gerisindeki savunmasız Türk köylerine saldırmışlardır. Her türlü vahşeti işlemekten kaçınmayan bu çeteler, faaliyetlerini daha çok Ünye, Terme, Çarşamba, Samsun, Bafra, Havza, Lâdik, Vezirköprü, Amasya, Merzifon, Tokat ve civarında yoğunlaştırmışlardır.¹¹⁰

105 BOA, DH. ŞFR, 616/95.

106 BOA, DH. ŞFR, 105/20.

107 BOA, DH. ŞFR, 616/95.

108 Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi* (TBMM Sanat ve Yayın Kurulu, 1995), 130-131; Taner Aslan, “Hamid Paşa’nın Van Valiliği Sırasında Ermeni Meselesi (1883-1887),” *Ermeni Araştırmaları* 66 (2020): 76, 86, 95.

1911-1912 yıllarında Samsun’a gelen İngiliz istihbarat subayı William John Childs Rumların, başkenti Konstantinopolis olan Yunan imparatorluğunu yeniden kurmak için çalıştıklarını ve kahvehanelerde çocuklara bile yardım toplattıklarını belirtmektedir, bkz. William John Childs, *Yürüyerek Anadolu Samsun-Halep, 1911-1912* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 26-27.

109 BOA, DH. ŞFR, 102/88.

110 Kurt, *Pontus Meselesi*, 188; Bünyamin Kocaoğlu, *Millî Mücadele Yıllarında Samsun, 15. Fırkanın Samsun’daki Faaliyetleri (1919-1921)* (Samsun: Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2008), 92.

Rusların 1916'da Trabzon'u işgali üzerine Ruslarla işbirliği içinde bulunmalarını, casusluk ve çete faaliyetlerini dikkate alan Osmanlı Hükümeti, sahildeki Rumların iç bölgelere sevkini kararlaştırmıştır. Bu karara binaen 1917 senesinde özellikle eşkıyalık faaliyetlerinin yoğun olduğu Samsun ve Giresun dolaylarındaki Rumlar, arkasından Bafra, Çarşamba ve Ünye'de yaşayanlar kafieler halinde ve müfrezeler nezaretinde Sivas, Tokat, Kastamonu, Çorum, Yozgat ve Ankara'ya sevk edilmişlerdir.¹¹¹ Böylece Canik sancağında bulunan 98 bin Rum'un 62 bini göç ettirilmiştir.¹¹² Sevkten kaçanlar Rum çetelerine katılmışlardır. Sevk edilenler de 1918 yılı sonlarına doğru geri dönmeye başlamışlardır. Göçle azalan bölgedeki çete faaliyetleri, mütarekeden sonra tekrar artmaya başlamıştır.¹¹³

Mütarekeden sonra Osmanlı askeri gücünün sınırlandırılması ve silahlarının alınması ayrıca İngilizlerin de desteği çetelerin faaliyetlerini artırmalarına imkân vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne çektiği telgrafta, mütarekeden sonra Rumların Yunanlılık milli emelleri ile şımarıklarını, bölgede Pontus hükümetinin kurulması gibi bir safсата etrafında toplandıklarını, Samsun'daki Rum komitesi ve Rum metropoliti Germanos tarafından sevk ve idare edilen çetelerin bir plan çerçevesinde siyasi bir şekil aldıklarını bildirmiştir.¹¹⁴ Bu sebeple 24 Mayıs 1919'da Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği yazıda çetelere karşı gerek görülmesi halinde 15. Kolordu'nun takviye edilmesini bildirmiştir.¹¹⁵

I. Dünya Savaşı'ndan sonra önemli bir problem haline gelen Rum çetecileri, 1919'dan sonra gerçekleştirdiği eylemleri artırmış ve 1922 yılı sonuna kadar katliamlarına devam ettirmişlerdir. Pontus hareketinin ortadan kaldırıldığı tarihe kadar Samsun ve civarında 1.817 kişiyi katletmişlerdir.¹¹⁶ Rum çetelerinin Bafra, Çarşamba, Terme, Amasya, Merzifon, Vezirköprü, Lâdik, Gümüşhacıköy, Havza, Tokat, Erbaa ve Zara civarındaki sayıları Rum göçenlerinin ve köylülerinin katılımıyla 25 bine çıkmıştır. Emir-komuta çerçevesinde hareket eden, eğitilmiş liderler tarafından idare edilen çeteler yol kesmek, köylere baskın düzenlemek, dağa adam kaldırmak, fidye

111 BOA, DH. ŞFR, 542/116; DH. ŞFR, 70/182; DH. ŞFR, 544/70; Ahmet Efiloğlu, *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir 1912-1918* (İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 2011), 293, 310; Cenk Demir, "Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında Sinop Rumları: Tehcir ve Mübadele," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 34/2 (2019): 450.

112 Hadiye Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 80.

113 BOA, DH. ŞFR, 548/1; DH. ŞFR, 544/70; Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, 82.

114 Hadiye Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, 119.

115 Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 330.

116 Hadiye Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, 125.

almak, posta arabalarına saldırmak, işkence ve katliam şeklinde eylemler gerçekleştirmişlerdir.¹¹⁷

Rum çetelerinin yoğun oldukları kazalardan biri Bafra idi. Bafra civarındaki bazı köylerde Ermenilerle karışık, bazılarında müstakil yaşadıkları çok sayıda köy bulunmaktaydı. Bu köyler şunlardı:

Bakırınarı	Bozmelik	Kale	Gazibeyli
Ledros	Osmanbeyli	Hartı	Şurumlu
Çırıklar	Karaköy	Derbent	Lengerli
Beyler	Aktekke	Uşağı	Kaydvelaye
Dikencik	Darboğaz	Hotma	Orfanos
Yekdirilmegun	Âğırılı	Köseli	Canikliyurdu
Barani	Artuklu	Akçaalan	Pireyurdu
Açmaçam	Kirazlı	Kapukaya	Kösedik
Köseköy	Ağırılıköseli	Kostanti	İnözü
Kozalak	Yaylazenbil	Çıklık	Sofuçukur
Kayacıkdır	Karapınar	Balıklar	İkiztepe
Maalli	Alpagut	Gökçe	Suçıkar
İlyas	Almamak	Kavakluca	Boyyalıca
Çavalha	Kocainegazi	Müderris Gedığı	Kovanlık
Asar	Kolasbaşı	Selam Alibey	Kuşlugan
Kuzköy	Gelek	Aynderesi	Meydancık
Haberlik	Karacalu	Akgünü	Çeyulubediş

Tablo 5: *Bafra'da Rumların Müstakil-Ermenilerle Karışık Yaşadıkları Köyler*¹¹⁸

Bafra'ya bağlı Nebiyan Dağı civarındaki on yedi Rum köyündeki 8.612 nüfus içinden 1.500 kişilik bir çete kurulmuştur. Rum çeteciler ilk olarak Kasnakçı köyünden iki Müslümanı sırt sırta bağlayarak diri diri yakmışlardır. Karşılaştıkları iki askeri ve tarlasında çalışan bir çiftçiyi katletmişlerdir. Arkasından Müslüman köylerine baskın yaparak daha büyük facialara başlamışlardır.¹¹⁹

117 Hadiye Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, 120.

118 BOA, DH. SNH. THR, 82/69-10-11.

119 Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, 189, 240.

Bafra'ya bağlı Çağşur köyünü altı yüz adamıyla basan Kuru Gökçe köyünden Andon isimli Rum eşkıyası köylülerden bir kısmını kurşuna dizmiş, köyü bombalamış ve çocuk kadın demeden halkı ateşe atarak yakmıştır.¹²⁰ Altı yaşından altmış yaşına kadar masumun hedef alındığı baskında otuzu erkek, yirmi altısı kadın olmak üzere elli altı kişi şehit edilmiş, sekizi erkek, on ikisi kadın olmak üzere yirmi kişi de yaralanmıştır.¹²¹ Olay yerinde yapılan tahkikatta altmış yedi kişinin katledildiği tespit edilmiş, kucağında iki yaşında çocuğuyla kaçarken şehit edilen bir de kadın cesedi bulunmuştur.¹²² Askeri raporlara göre saldırılarda biri jandarma çavuşu, dördü er olmak üzere hayatını kaybedenlerin iki yüz civarında olduğu kaydedilmiştir.¹²³ Rum eşkıyaları Koşaca köyünde de aynı vahşeti işlemişlerdir. Boyalı, Türkmenler, Kasnakçı, Kuşkapanı, İnözü, ve Çiniler köylerine gerçekleştirdikleri baskınlarda üç yüz atmış yedi Müslümanı katletmişlerdir. Baskınlardan kurtulanlar başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır.¹²⁴ Bundan başka Elmazsa, Çalköy, Terzili, Engiz, İnegazi köylerinde yüz doksan iki ev yakmışlardır. Böylece Nebiyan Dağı'ndaki çetelerinin yaktıkları köy sayısı beş yüzü bulmuştur.¹²⁵ Resmi kayıtlara göre 1914-1920 yılı sonuna kadar Nebiyan çetesi beş yüzü aşkın Müslüman katletmiştir. Resmi kayıtlara girmeyenler de eklendiğinde altı yüzden fazla kişiyi katletmiş,¹²⁶ evleri yakmış, halkın paralarını, hayvanlarını (at, öküz, koyun, inek) ve mallarını gasp etmişlerdir.¹²⁷

Samsun merkezi, Pontus Rumları ve kurdukları çeteler için daha ziyade sevk ve idare fonksiyonu görmüştür. Rum çetecilerinin burada gerçekleştirdikleri en korkunç olaylardan biri Güney ve Bilarca/Beylerce ile Duayeri'nde işledikleri katliamdır. Güney ve Bilarca köylerinde kadın erkek ayırımı yapmadan, kucaktaki bebekten seksen yaşındaki ihtiyara kadar yirmi dört Müslüman şehit edilmiştir.¹²⁸ Duayeri'nde ise Samsun'un Kabibaşalan köyü Müslümanları Koruluk köyünden Haşarı isimli bir eşkıya tarafından pusuya düşürülen kırk elli kadar masum Müslümanın yirmisi şehit olmuş, bir o kadarı da yaralanmıştır.¹²⁹ 1920 sonuna kadar çeteciler tarafından beş yüz Müslüman evi yakılmış, elli bir Müslüman şehit edilmiştir.¹³⁰ Kocadağ eteklerinde

120 BOA, DH. ŞFR, 569/16. 19 Ekim 1917; DH.EUM.6.Şb., 27/10-7.

121 BOA, DH.EUM.6.Şb., 27/10.

122 BOA, DH.EUM.6.Şb., 27/10-8.

123 BOA, DH.EUM.6.Şb., 27/10-15.

124 Kurt, *Pontus Meselesi*, 189; Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, 77.

125 Kurt, *Pontus Meselesi*, 190.

126 Kurt, *Pontus Meselesi*, 191.

127 Kurt, *Pontus Meselesi*, 192, 217-226; Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, 118-119.

128 Kurt, *Pontus Meselesi*, 246.

129 Kurt, *Pontus Meselesi*, 246, 251-254.

130 Kurt, *Pontus Meselesi*, 189, 246, 249, 251-254.

toplandıklarını haber alan askerlerle çatışmaya girerek sekiz neferi şehit etmiş, üçünü yaralayıp kaçırmıştır.¹³¹

Çarşamba ve Terme'de eşkıyalık yapan çetelerin önemli bir kısmı Ermenilerden oluşuyordu. 1915 yılı başlarında Ermeniler müstakil olarak Terme'nin Kocamanbaşı, Alemdağı, Soğaluca köylerinde, Rumlar ise Çangeriş, Limandere ve Kızıllağaç köylerinde oturmaktadırlar.¹³² Mütareke sonrasında Ermeniler ve Rumlar ortak düşman olarak gördükleri Türklere karşı eşkıyalık faaliyetlerine hız vererek birbirlerine destek olmuşlardır.¹³³ Rum ve Ermeni çeteler 1920 yılında Terme'nin Doğanavcı, Kocaman, Bazlamaç ve Alemdağ köylerinde, adam öldürme, gasp, hırsızlık yol kesme gibi birçok olaylar gerçekleştirmişlerdir.¹³⁴ Tüccarların deve kervanlarını basarak mallarına el koymuşlardır. Bafra'ya gitmekte olan deve kervanı yirmi kadar Rum eşkıyası, Çarşamba'dan Samsun'a gitmekte olan deve kervanı da yüz kadar Rum eşkıyası tarafından basılmış, mallarına gasp edilmiştir.¹³⁵ Terme'ye düşman kayıklarıyla gelen bir miktar silahlı eşkıya, köyleri basarak, bazı şahısları beraberinde götürmüşlerdir.¹³⁶ Terme ile Çarşamba arasında yirmi kişilik Rum çetesiyle müfreze arasında çıkan çatışmada eşkıyanın bir kısmı atlarını bırakarak kaçmak zorunda kalmıştır.¹³⁷

Çeteciler hava şartları elverişli olduğunda nehir yolunu kullanarak da kayıklarla baskınlara gitmişler, köylere ve karakollara saldırılarda bulunmuşlardır. Saldırıya giderken kullandıkları bir kayık Terme'nin ırmak ağzında bulunmuştur.¹³⁸ Canik sancağında faaliyet gösteren çete reisleriyle maiyetleri ve taşıdıkları silahlar, dolaştıkları mevkiiler tespit edilerek, bunlara karşı önlem alınmaya çalışılmıştır.¹³⁹ Halkta korku ve panik oluşturan, emniyet ve huzuru bozan çetecilerin yakalanması için yoğun çaba gösterilmiştir.¹⁴⁰ Yakalanan 287 Rum eşkıyası yargılanmak üzere Amasya'ya divan-ı harbe götürülmüşlerdir.¹⁴¹ Eşkıya tehdidi sebebiyle emniyet ve huzur bozulduğundan köylerden öşür tahsil edilemez hale gelmiştir.¹⁴² Dağlarda ve ormanlarda barınan Rum çeteleri,

131 BOA, DH. EUM. 6. Şb., 24/31-1.

132 BOA, DH. SNH. THR, 82/69-10-11.

133 Kurt, *Pontus Meselesi*, 257-261.

134 Kurt, *Pontus Meselesi*, 261.

135 BOA, DH. EUM. AYŞ, 3/8.

136 BOA, DH. ŞFR, 562/82.

137 BOA, DH. EUM. 6. Şb., 30/7-2.

138 BOA, DH. EUM. 3. Şb., 27/60.

139 BOA, DH. EUM. 6. Şb., 24/31-8; BOA, HR. İM, 13/25.

140 BOA, DH. ŞFR, 582/73; DH. EUM. AYŞ, 3/80; DH. EUM. AYŞ, 5/32.

141 BOA, DH. EUM. 6. Şb., 24/31-2.

142 BOA, DH. EUM. 6. Şb., 28/1-2; BCA, 30-18-1-1-4-55-7.

yaşamın güçleştiği kış mevsiminde aşağılara inmek zorunda kalmışlardır. Ünye, Terme ve Çarşamba civarında eşkıyalık yapan sekiz yüz Rum kazalara inmişler, baharla birlikte geniş çaplı bir saldırı için Samsun ve havalisine yeni kuvvetler sevk etmeyi planlamışlardır.¹⁴³ Pontus çeteleri tarafından 1920 yılı sonuna kadar Terme ve Çarşamba bölgesinde on beş Türk katledilmiş, üç yüz otuz beş ev, iki cami, iki okul yirmi dört samanlık toplam üç yüz seksen iki bina yakılmıştır.¹⁴⁴ Ayrıca iki öldürme, üç çiftlik yakılması, iki ırza geçme ve yüz kadar hırsızlık ve gasp olayı gerçekleştirmişlerdir.¹⁴⁵ Terme’de ise 1920 sonuna kadar altı olaya karışan çetelerin yirmi yedisinden on üçü Rum, on dördü Ermeni’dir.¹⁴⁶

Devleti uzun süre uğraştıran Pontus çetelerinin isyanları, bunları himaye eden devletlerin baskılarına aldırmayan TBMM Hükümeti’nin kararlı mücadelesi sonucunda 1923 yılında tamamen bastırılmıştır.

6. Samsun Civarında Faaliyet Gösteren Ermeni Rum Çeteleri

Bölge, coğrafi yapısı itibarıyla eşkıyanın barınmasına elverişli olması sebebiyle çok sayıda Ermeni ve Rum çetesinin faaliyetine sahne olmuştur. Bunların mevcut askerle takibi ve ortadan kaldırılabilmesi mümkün olmadığı belirtilerek jandarma ve asker takviyesi talep edilmiştir.¹⁴⁷ Bu çetelerin isimleri, eylem alanları, eleman sayıları ve kullandıkları silahlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla çeteler hakkında şu bilgiler verilmektedir.

143 BCA, 30-10 109/724-3-2.

144 Rahmi Apak, *Türk İstiklal Harbi (1919-1921) VI* (Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayını, 1964), 142; Kurt, *Pontus Meselesi*, 257, 311-312.

145 Kurt, *Pontus Meselesi*, 257.

146 Kurt, *Pontus Meselesi*, 257-261.

147 BOA, DH. EUM. 6. Şb., 24/31-4.

Çetenin adı	Faaliyet alanı	Eleman Sayısı	Silahları
Rum Çeteleri			
Deli Andon çetesi	Kurugökçe, Karacadağ, Bafra civarı	79	Japon ve beylik tüfekleri, el bombaları
Todori çetesi	Elmalıköy, İçpınar ve Kocadağ civarı	20	Rus ve Japon silahları
Yorgi oğlu Kara İlya çetesi	Nebıyan, İsa Gölü ve Kocadağ civarı	26	Japon silahları
Bayol çetesi	Ayı Tepesi, Kara Perçin, Kumak, Halimalan	12	Muhtelif silahlar
Çimenli Dimit çetesinin	Çarşamba Samsun üzeri Arucak, Hanuk Dağı havalisi	30	Japon tüfekleriyle, el bombaları
Aristi Çetesi	Çamalan Tepesi, Hanuk Dağı cihetleri	9	Japon silahları
İstavri çetesi	Şecadaş, Kumak havalisi	6	Japon silahları
Kosti	Belirtilmemiş	16	Japon silahları
Madyos Çetesi	Bayırköy, Sarı Kilise	50	Bilinmiyor
Yesif Çetesi	Çengir, Babilköy	16	Japon, Bulgar, Mavzer
Milletbaşı Heci Savaoğlu	Lâdik, Çarşamba, Samsun'un Arucak, Sarı Kilise havalisi	11	Japon silahları
Kondik çetesi	Demirci Suyu Çelikalan Setrenç Dağı cihetleri	15	Japon silahları
Varton Çetesi	Kocadağ Ömer Gölü havalisi	15	Japon silahları
Makaryos Çetesi	Kavak, Erbaa, Lâdik cihetleri	15	Martin, Mavzer ve Japon
Kurugökçeli Andon		25-50 arası	
Kel Yordu	Çarşamba, Ezman köyü	-	Muhtelif
Anasti çetesi	Çarşamba, Çamalan	-	Muhtelif
Yağbasanlı çetesi	Çarşamba, Yağbasan	-	Muhtelif
Dimit çetesi	Çarşamba	-	Muhtelif
Mumcuoğulları çetesi	Çarşamba, Kestanepınarı	-	Muhtelif
Ermeni Çeteleri			
Şirak çetesi	Ordu kazası ve civarı		
Avram çetesi	Çarşamba, Taşlıyatak civarı	50	Mavzer
Agyos çetesi	Çarşamba, Çakmak Dağı civarı	42 (12'si İslam)	Mavzer
Marasoğulları çetesi	Çarşamba, Kapıkaya	18	

Samsun ve Civarında Ermeni ve Rumların Faaliyetleri (1880-1920)

Çetenin adı	Faaliyet alanı	Eleman Sayısı	Silahları
Yozgatlı Kafilesi	Çarşamba Kapıkaya	45	Mavzer tüfeği
Öküzoğulları çetesi	Çarşamba, Kurşunlu köyü	-	Muhtelif
Abraham Çetesi	Çarşamba, Çamalan	-	Çoğu mavzer
Bölükbaşı Ohannes Çetesi	Çarşamba, Katranlı ve civarı	-	Mavzer
Mireslibey Çetesi	Mireslibey ve sahili civarı	-	Mavzer
Karagözoğlu Haçik çetesi	Çarşamba, Uyuzlu, Kabalak, Çoban Yatağı	50	Japon
Kerakosoğlu Amansor	Çarşamba, Canik yolu civarı	20-30	Japon
Tanas Damadı Aristi çetesi	Miliç arkası Akçay ve Cılavur, Derman civarları	-	Japon
Yozgatlı Kara Haçik çetesi	Çarşamba, Kınalık Dağları	60-70	Japon

Tablo 6: Samsun Civarında Faaliyet Gösteren Ermeni-Rum Çeteler¹⁴⁸

Merkez Mıntıka ve Mülkiye	Eşkya Reisleri	Maiyetleri	Silahları	Faaliyet Alanları
Samsun	15	238	Çoğu Japon, Osmanlı mavzeri, Yunan Gravros silahları	Ayıdağı, Arucak, Sarı Kilise, Çamalan, Sarteç Dağı, Kocadağ, Nebiyan ve Bafra civarı
Bafra	13	Her birinin 40-50 maiyeti vardır	-	Bafra civarında ve Samsun'un batısında
Çarşamba	15	30-50 nefer		Samsun'un Arucak havalisiyle Çarşamba dahilinde
Terme	6	30-50 nefer		Ünye-Terme havalisi
Giresun	3	15	-	-
Ordu	1	20	-	-
Canik sancağı dahilinde faaliyet gösteren çetelerin hülasasıdır.				

Tablo 7: Sancaktaki Çetelerin Eleman Sayısı ve Faaliyet Alanları¹⁴⁹

148 BOA, DH. EUM. 6. Şb., 24/31-8-10.

149 BOA, DH. EUM. 6. Şb., 24/31-8-10.

Kaza	Çetenin Adı	Faaliyet Sahası
Samsun	Güllüce Köylü Hristo	Kavak, Karlı
	Koruluk Köylü Haşarı	Badırlı
	Sinemataş'tan İstaposoğlu İstatyos	Tekkeköy
	Anastasoğlu Yakof ve adamları	Gökçeğiz
	Çullu Lefter ve adamları	Üçanlar
	Entimos, Nikola Oğlu İstil ve adamları	Rum Teknecik
Çarşamba	Tekfurlu Kara Artinoğlu Orrosa	Töngel ve Kazanculu
	Kabacevizli Sarı Ohannes	Eynel köyü
	Kabacevizli Cempik ve beraberindekiler	Kapukaya ve Balahur köyleri
	Ernikli Apyon	Çamalan köyü
	Töngelbaşı Ovdedis	Koldere köyü
	Bedros	Fal köyü
	Serob, Atan, Erfest, Hırant, Mihail, Kara Haçık, Sarı Haçık ve arkadaşları	Çarşamba-Terme havalisindeki köyler ¹⁵⁰
Terme	Çangeriş'ten Manşer, Sarı Yani, Kara Yani, Anastas ve Kocaman köylü Artin	Ünye'nin Samardana köyü
	Ünye Kiraztepelı Yavaş Çakır, Hristo, Nikola	Ünye Yolu
	Ünye Derebaşı'ndan Hariko ve yandaşları	
	Limandere'den Trabzonluoğlu Hacı Sava Ünye Çakal köyünden Moris	Terme'nin Koçhan köyü
	Terme'nin Alemdağ köyünden Madiloğlu Artin ve beraberindekiler	Bazlamaç köyü
	Terme Alemdağı'ndan Papasoğlu Stefan ve adamları	Alemdağ köyü

Tablo 8: Rum Çeteleri ve Faaliyet Alanları¹⁵¹

Tablodaki verilerden Samsun kazasında on beş, Bafra'da on üç, Çarşamba'da on beş, Ünye ve Terme kazalarında altı, Giresun'da üç, Ordu'da bir çete faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Canik havalisinde faaliyet gösteren çeteler Bafra'dan Giresun'a kadar sahil şeridinde özellikle dağlık bölgeleri mekân tutmuşlardır. Çetelerin Osmanlı martini ve mavzer silahlara sahip oldukları ve Rus bombası taşıdıkları tespit edilmiştir.¹⁵² Ayrıca Japon tüfeği, mavzer, Yunan silahları ve el bombası dahil her türlü silaha sahip bulunmaktadır.¹⁵³ Ermeni çetelere silah temininde İngiliz ve Amerika'nın

150 Yusuf Gedikli, *Pontus Meselesi*, İstanbul: İz Yayıncılık 2009), 312-313.

151 Gedikli, *Pontus Meselesi*, 315.

152 BOA, DH. ŞFR, 555/42.

153 BOA, DH. EUM. 6. Şb., 24/31-2-10; BOA, DH. EUM. EMN 88/33.

da yardımları olmuştur. Merzifon ve Samsun civarına İngiliz askerlerinin koruması altında her gün on-on beş araba içeriği bilinmeyen sandıklarda silah taşınmıştır.¹⁵⁴

7. Rusların Ermeni ve Rum Çetelerle İlişkileri

Rusya için sıcak denizlere inmek siyasi, tarihi ve iktisadi bir zorunluluk idi. Bu hedefe ulaşmanın yollarından birisi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından geçiyordu. Bu sebeple imparatorluk bünyesindeki Slavları ve Ermenileri isyana teşvik etmek ve onları desteklemek bu süreci hızlandıracak önemli bir etken olarak görülüyordu. Dolayısıyla Rusya'nın imparatorluk içindeki Ermeni ve Rum komitacılarını desteklemesini bu açıdan değerlendirmek daha isabetli olacaktır.¹⁵⁵ Bu siyasetin gereği olarak Ruslar, Ermeni meselesinin ortaya çıkmasıyla birlikte, Ermeni komitacılarının himayesi, askeri eğitim verilmesi ve silahlandırılmaları gibi konularda gizli açık yardımlarda bulunmuştur.¹⁵⁶

Bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmayı hayal eden Ermenilerin umutları I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla daha da artmıştır. Zira savaş sonunda parçalanacak olan Osmanlı toprakları üzerinde bu ideallerini gerçekleştirebileceklerini düşünüyorlardı. Bu yüzden Rus topraklarında yaşayan 150 bin Ermeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş halinde olduğu Rus ordusuna katılmıştır.¹⁵⁷ Öte yandan Ermeni komitacıları, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'nın yanında savaşmak için gönüllü birlikler oluşturmuş,¹⁵⁸ doğu vilayetlerinde katliamda bulunmuş, masum halktan yüzlercesini evleriyle yakmışlardır.¹⁵⁹

Rusya'da önemli bir nüfusa sahip olan Ermeniler, buradaki silah fabrikalarından temin ettikleri silahları Türkiye'deki arkadaşlarına

154 BOA, DH. KMS, 53-1/41.

155 Erol Kürkcüoğlu, "Çarlık Rusya'sının 19. Yüzyıldaki Ermeni Politikası ve Erzurum İsyanı (20 Haziran 1890)," 221.

156 Ermenilerin Rusların Kontrolüne nasıl girdikleri ve Müslüman köylerinde işledikleri katliamlar için bkz. Yusuf Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)," *Akademik Bakış 2* (Yaz 2008): 69-105. Rus-Ermeni ilişkileri konusunda geniş bilgi için bkz., *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1921) I-III* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2006). Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, 113; Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)* (İstanbul: Kaynak Yayınları 2015), 95-161; Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, çev. Mehmet Tuncel, (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006): 199-200.

157 George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı (İstanbul: Aras Yayıncılık 2011), 242.

158 Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*, 174.

159 BOA, HR. SYS, 2872/2.

göndermişlerdir.¹⁶⁰ Giresun'da Rus vapurlarından çıkarılırken düşen saman balyalarının içinden ortalığa silahlar saçılmış, dört yüz kadar silaha el konulmuştur.¹⁶¹

Rus iskelelerinden hareket eden Ermeni ve Rum çetecileri eylemlerde bulunmak üzere motorlarla Trabzon ve Canik sahillerine çıkararak eşkıyalıklarda bulunmuşlardır.¹⁶²

Ermeni komitacıları göçmen kimlikleri¹⁶³ ve yerel kıyafetlerle (Laz kıyafeti) sahile çıkmışlardır.¹⁶⁴ Silahlı üç yüz kadar Ermeni firarisinin yerel kıyafetlerle Rus iskelelerinden Trabzon ile Kastamonu arasında sahile çıkacakları ihbar edilmiştir. Takip için kiralanan kayıklarla sahil kontrol edilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁵ Alınan tedbirlere rağmen sahile çıkan Rum eşkıyası Terme'nin Çangeriş köyüne girmiş, jandarma tarafından kuşatılmıştır.¹⁶⁶ Firari çete üyelerinin altmış kadarı Terme, Çarşamba ve Ünye'de ele geçirilmiştir. Osmanlı Hükûmetinin Rusya'dan gelecek yardımları engellemek için Ermenilerin Rusya'ya gidip gelmelerini yasaklamasına ve alınan önlemlere rağmen çete üyeleri kaçak yollarla Rusya'dan silah ve cephane getirmeye devam etmişlerdir. Çünkü Trabzon'dan Samsun'a kadar kilometrelerce uzunluktaki sahilin kontrol edilmesine kayıklar yeterli gelmemiş,¹⁶⁷ istimbob gibi süratli deniz araçları temin edilemediğinden Ermeni ve Rum çeteler daha rahat hareket imkânı bulmuşlardır.¹⁶⁸

Diğer taraftan Rus harp gemilerinden 17 Ağustos 1917'de Terme'ye çıkarılan ve bunlara katılan yerli Rum ve Ermeni eşkıyaları kasabada büyük bir kıyım gerçekleştirmişlerdir. Kasaba tamamıyla tamamen yağmalanmış, resmi daireler, mektep ve hastaneler yakılmış, hayvanlar ve gasp edilen eşyalar gemilere yüklenmiş, halktan yirmi bir kişi şehit edilmiştir. Rusya'nın bizzat yardımıyla gerçekleştirilen ve savaş hukukuyla bağdaşmayan bu baskında kasabaya verilen zararın Ruslar tarafından karşılanması istenmiştir.¹⁶⁹ Rus torpidolarıyla gelerek Terme'nin Kumcağız köyü karakoluna gece baskın

160 Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, 15.

161 Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, 14.

162 BOA, DH. KMS, 49/2-2.

163 BOA, HR. TH, 327/87.

164 BOA, DH. TMİK. S, 46/51.

165 Kiralanan 20 kayıktan her birine aylık 750 kuruştan toplam 15.000 kuruş ödeme yapılmıştır.

166 BOA, DH. KMS, 49/2-2.

167 BOA, A. MKT. MHM, 664/16.

168 BOA, DH. KMS, 53/3.

169 BOA, DH. İ. UM. EK, 24/64-2; HR. HMŞ. İSO, 221/21.

düzenleyen elli kadar Ermeni çete elemanı, torpidolardan gönderilen sandallarla karanlıktan yararlanarak kaçmışlardır.¹⁷⁰ Düşman donanmasından Terme'ye çıkarılan silahlı Rum ve Ermeni eşkıyaları bazı köylüleri esir almışlardır.¹⁷¹ Rus torpidoları Rum çetecileri için Bafra sahiline miktarı tespit edilemeyecek kadar çok silah çıkarmışlardır.¹⁷² Pontus gerilla hareketinin en önemli çete reislerinden olan Vasil Usta, Rusların desteğiyle silahlı çete kurmuş, eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuştur.¹⁷³

Ermeni çetecileri Ruslarla iş birliği sayesinde isyanlarını daha etkin sürdürebilmişlerdir. Gerekliğinde onların hücum birliği olarak hareket etmişler, gerektiğinde cephe gerisinde kalan halka saldırılarda bulunmuşlar, telefon-telgraf hatlarını keserek haberleşmeyi ve cepheye gönderilen yardımları engellemişlerdir.¹⁷⁴

Ruslar Ermenileri Osmanlı Devleti'ni yıkmanın ve topraklarını işgal etmenin aracı olarak kullanırken, Ermeniler de parçalanmış Osmanlı topraklarında bağımsız Ermenistan'ın kuruluşuna Rusya'nın yardım edeceğini düşünüyorlardı. Yanıldıklarını ancak Rusların çekilmesinden sonra anlamışlardır.¹⁷⁵ Sadece Ruslar değil, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvik eden diğer Avrupa devletleri de onlara verdikleri sözlerde durmamışlardır. Âdeta "kusura bakmayın, bize pahalıya mal olmaya başladınız. Bundan sonra kendi işinizi kendiniz çözersiniz" demişlerdir.¹⁷⁶

8. Pontus Meselesinin Sonu

Mütarekeden sonra Rum çetelerine karşı daha etkin mücadele için 1920'de kurulan Merkez Ordusu, Karadeniz Bölgesi'nde sayıları 25 bine ulaşan Rum çetelerini ortadan kaldırmak için harekâta başlamıştır.¹⁷⁷ Yunan donanmasının 1921'de İnebolu'yu bombalaması ve karaya asker çıkarma ihtimaline karşı Karadeniz sahili harp bölgesi ilan edilmiştir. Rumların silahlarını teslimden kaçınması, eşkıya çetelerinin her geçen gün artması, hükûmeti bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu çerçevede sahil savunmasında bulunan müfrezelerin

170 BOA, HR. SYS, 2097/20.

171 BOA, DH. ŞFR, 562/82.

172 BOA, DH. ŞFR, 540/77.

173 Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi," *Toplum ve Bilim* 43/44 (Güz 1988/Kış 1989): 38-39.

174 McCarthy, *Osmanlı'ya Veda*, 203.

175 McCarthy, *Osmanlı'ya Veda*, 200.

176 McCarthy, *Osmanlı'ya Veda*, 229.

177 Çapa, *Pontus Meselesi*, 115.

arkasını emniyete almak üzere eli silah tutabilecek yaştaki (15-50) Rumların ikinci defa¹⁷⁸ bölgeden uzaklaştırılmalarına karar verilmiştir.¹⁷⁹ Samsun civarından 27.995 Rum Sivas, Tokat, Yozgat, Çorum civarına sevk edilmiştir.¹⁸⁰ Bütün çağrılara rağmen dağlarda kalan çetelerin imhası için başlayan harekât, nihayet 17 Ocak 1923'te Mustafa Kemal Paşa'nın Pontus ve Samsun civarında mücadelenin başarıya ulaştığını ve Rum teşkilatının çürüyüp dağıtıldığını bildirmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece Pontus meselesi tamamen ortadan kaldırılmış, 11.198 çeteci ölü, 10.886 çeteci sağ ele geçirilmiştir.¹⁸¹

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Pontus teşkilatı mensuplarından suçlu olanların İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmalarını kararlaştırmıştır. Muhakeme için Millet Meclisi tarafından lağvedilen Sivas'taki İstiklal Mahkemesi'nin üyelerinden Canik mebusu Emin Efendi'nin reis, Sinop mebusu Şevket ve Bursa mebusu Necati Efendi Amasya ve Samsun'da görevlendirilmiştir.¹⁸² Samsun, Trabzon, Ünye, Terme, Ordu, Fatsa Merzifon ve Akdağmadeni Pontuscularından aralarında Samsun metropolitenin de bulunduğu kişiler, Amasya İstiklal Mahkemesinde yargılanmışlardır. Suçlu bulunanlardan yüz yirmi altısı vicahen, elli ikisi gıyaben idama, kırk kişi de değişik cezalara çarptırılmıştır.¹⁸³ 20 Ekim 1920-15 Mart 1921 arasında casusluk, eşkıyayı himaye ve yardım, silah temin etmek, firar, çetelere katılmak ve Pontusculuk gibi suçlardan dört yüz elli dört Rum yargılanmıştır.¹⁸⁴ 23 Temmuz 1921'de oluşturulan Samsun İstiklal Mahkemesi'ne, Sivas'tan Giresun'a kadar olan bölgede gerçekleştirilen olaylara adı karışan 2.420 kişi getirilmiştir. Bunlardan üç yüz doksan beşi suçsuz bulunmuş, yüz otuz yedisi gıyaben, toplam altı yüz yirmi iki kişi idama mahkûm edilmiş, bir kısmı başka cezalara çarptırılmıştır. 10 Ekim 1921 tarihine kadar üçü Müslüman, yüz yetmiş dördü Rum yüz yetmiş yedi kişi idam edilmiştir.¹⁸⁵

Böylece garip bir tesadüf olarak bir zamanlar Pontus hükûmetinin merkezi olan Amasya, hayalperest Pontuscular için idamlarına hükmedilen bir şehir olmuştur.¹⁸⁶

178 Birincisi Rusya'nın 1916'da Trabzon'u işgali üzerine iç bölgelere sevk edilmişlerdi.

179 Kurt, *Pontus Meselesi*, 387-389.

180 Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, 139-140.

181 Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, 154-155.

182 BCA, 30-18-1-1-3-18-10; BOA. HR. İM, 63/18-40-41.

183 BOA. HR. İM, 63/18-39; Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi," 68.

184 Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, 157-158.

185 BOA. HR. İM, 63/18-40-41, Hadiye Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, 158.

186 BOA. HR. İM, 63/18-39; Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi," 68.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde millet-i sadıka/sadık tebaa olarak yaşayan devlet kademesinde önemli makamlara getirilen Ermeniler, bir kısım Avrupa devletlerinin teşviki ve desteği ile Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmak hevesiyle harekete geçmişlerdir. Yurt içinde ve dışında kurdukları silahlı örgütlerle 1890 yılından itibaren silahlı eylemlere başlamışlardır. Rumlar da Osmanlı devletinde imtiyazlı bir azınlık olmuş, Fenerli Rum beyleri, bakanlık, müsteşarlık, tercümanlık gibi görevler üstlenmiş bir millet iken, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Karadeniz'de bir Pontus Devleti kurma hayaline ve tarihin derinliklerine gömülmüş Pontus'u ihya etme hevesine kapılarak örgütlenmişlerdir. Değişik adlar altında kurdukları cemiyetlerle bu amaç için çalışmışlardır. Nitekim Merzifon'da bulunan Amerikan Koleji içinde örgütlenen Rumların Pontuscu hareketleri, 1904'ten itibaren Pontus Cemiyeti adını alarak bütün Karadeniz bölgesine yayılmıştır. Devlete karşı giriştikleri isyan faaliyetini propagandadan terör eylemlerine kadar her alanda sürdürmüşlerdir. Devlete başkaldıran Ermeni ve Rumlardan başta din adamı/rahipleri olmak üzere doktor, öğretmen, esnaf ve tüccar gibi her meslekten kişiler isyan hareketinin içinde yer almıştır. Ermenilerin en meşhur çetelerinin başında Minasoğlu çetesi gelmektedir. Çok sayıda elemana sahip olan bu çete, sahil şeridi boyunca birçok baskın ve eşkıyalıklarda bulunmuştur. Avram, Agyos, Öküzoğulları, Abraham, Bölükbaşıoğlu Ohannes, Miresli Bey, Tanas Damadı Aristi, Yozgatlı Kara Haçık gibi şahısların oluşturdukları birçok irili ufaklı Ermeni komitacıları bölgede eşkıyalıklarda bulunmuşlardır. Rumların da Yesif, Varton, Madyos, İstavri, Aristi, Çimenli Dimit, Deli Andon, Kara İlya ve Todori gibi şahısların başında bulunduğu birçok çeteler eşkıyalık yapmaktadırlar.

Ermeniler ve Rumlar iki ayrı millet oldukları halde kimi zaman güçlerini birleştirerek Samsun, Çarşamba, Terme, Ünye ve civarında beraber eşkıyalık eylemlerinde bulunmuşlardır. Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde çete faaliyetlerinde bulunan hem Ermeniler hem Rumlar, Ruslardan silah ve cephane konusunda önemli yardımlar almışlardır. Dahası Rus gemileriyle Karadeniz sahiline çıktıkları gibi sıkıştıklarında bir sığınak ve hami olarak gördükleri Rusya'ya kaçmışlardır. Bunun için kimi zaman denizcilerin kayıklarını gasp etmişlerdir.

Bazen farklı kimlikler ve yerel kıyafetler giyerek sahile çıkmışlar, güvenlik güçlerinin takibinden kurtulmak için kayıklarla Rusya'ya firar etmişlerdir. Özellikle havaların sıcak olduğu mevsimlerde Terme ve civarındaki dağları ve ormanları mesken edinen çeteler, asayiş ve güvenliği bozacak, yol emniyetini ihlal edecek, haberleşmeyi kesintiye uğratabilecek sabotajlarda bulunmuşlardır.

Bizzat kaza merkezi Terme'ye baskın düzenleyip, birçok kişiyi katletmiş, binaları yakmış, gasp ve yağmalarda bulunmuşlardır. Köylere ve kasabalara düzenledikleri baskınlarda Ermeni köylülerinden yardım ve destek almışlardır. Topladıkları yardımları da silahlanmada kullanmışlardır. Osmanlı martini, mavzer, Rus, Japon ve Yunan silahları, el bombaları kullanmışlardır.

Samsun havalisinde Ermenilerin ve Pontuscu Rumların en yoğun faaliyet gösterdikleri yerler başta Kocadağ, Karacadağ, Nebiyan Dağı olmak üzere Bafra, Alaçam, Vezirköprü, Havza, Çarşamba, Terme, Lâdik, Kavak, Ünye olmuştur. Bafra civarında Nebiyan Dağı, Terme'de Alemdağ ve Çangeriş ormanları çeteciler için saklanmaya müsait yerlerin başında gelmektedir. Müslüman köylerine baskınlar yapan çeteler birçok kötülüklerde bulunmuş, halka büyük zararlar vermişlerdir. Rum köylerinde ve dağlarda gizlenen bu çeteler, Müslüman köylerini basarak yakmak, halkı katletmek ve ateşe atmak, yol kesmek, ırza geçmek, dağa adam kaldırmak ve posta arabalarını soymak gibi eylemlerde bulunmak suretiyle bölgedeki huzur ve güven ortamını ortadan kaldırmışlardır.

Güvenlik kuvvetleriyle girdikleri çatışmalarda ölü veya diri ele geçirilmişlerse de köklerinin kazınması mümkün olmamıştır. Zira bir taraftan zaptiye ve müfrezelerin yetersizliği, diğer yandan devamlı yer değiştirmeleri yakalanmalarını zorlaştırmıştır. Mevcut şartlar Osmanlı devletini bir sızı önlem almaya itmiştir. Böylece Ermeniler Sevk ve İskan Kanunu çerçevesinde bölgeden çıkarılmış, Rumlar da bölgenin güvenliği dikkate alınarak Sivas, Kastamonu, Tokat, Çorum, Çankırı ve Ankara gibi iç bölgelere sevk edilmişlerdir. Merkez Ordusunun kurulmasıyla başlatılan harekât sonucunda Pontus meselesi de bitirilmiştir. Eşkîyalıklarında ısrarcı olan pontusculardan yakalananlar ise İstiklal Mahkemelerinde yargılanarak cezalandırılmışlardır.

Kaynakça

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Bâbîâlî Evrak Odası (BEO.), 154/11534.

Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), 167/12471.

Bâbîâlî Evrak Odası (BEO.), 353/26465.

Bâbîâlî Evrak Odası (BEO.), 4357/326758.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 64/88.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 79-A/139-1.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 96/233.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 53/201.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 54/439.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 54/308.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 54/420.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 96/234.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH, ŞFR.), 105/20.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 102/88.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 130/3.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 136/37.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 136/60.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 164/83.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 192/18.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 196/71.

- Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 200/115.
Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 325/137.
Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 481/32.
Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 502/122.
Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 504/18.
Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 505/46.
Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 510/61.
Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 515/25.
Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 535/67.
Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 540/77.
Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 544/70.
Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 548/1.
Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 555/22.
Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 555/42.
Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 562/82.
Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 569/16.
Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 582/73.
Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 616/95.
Dahiliye Kalemi Şifre (DH. ŞFR.), 667/67.
Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.), 2. Şb. 4/28.
Dâhiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.), 2. Şb. 21/40.
Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.), 2. Şb. 23/12.

- Dahiliye Emniyeti Umumiye (DH. EUM.), 2. Şb. 68/56.
- Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.), 2. Şb. 69/19.
- Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.), 2. Şb. 73/53.
- Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH.EUM.), 3. Şb. 8/51.
- Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.), 3. Şb. 16/56.
- Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.), 3. Şb. 27/60.
- Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.), 6. Şb. 24/31.
- Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.), 6. Şb. 28/1-2.
- Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM.), 6. Şb. 30/7-2.
- Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM. EMN.), 88/33.
- Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş (DH. EUM. AYŞ.), 3/8.
- Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş (DH. EUM. AYŞ.), 3/80.
- Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş (DH. EUM. AYŞ.), 4/45.
- Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş (DH. EUM. AYŞ.), 5/32.
- Dahiliye İdare-i Umumiye (DH. İUM. EK.), 24/64-2.
- Dahiliye İdare-i Umumiye (DH. İUM.), 21-2/68.
- Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.), 49/2-2.
- Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.), 53/2-92.
- Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.), 53/3.
- Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.), 53/15.
- Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.), 54/33.
- Dahiliye Mektubi (DH. MKT.), 50/11-17.

- Dahiliye Mektubi (DH. MKT.), 1372/42.
- Dahiliye Mektubi (DH. MKT.), 1411/110.
- Dahiliye Mektubi (DH. MKT.), 1515/58.
- Dahiliye Mektubi (DH. MKT.), 1518/11.
- Dahiliye Mektubi (DH. MKT.), 1981/4.
- Dahiliye Mektubi (DH. MKT.), 2620/73.
- Dahiliye Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR.), 82/69-13.
- Dahiliye Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 5/25-1.
- Dahiliye Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 7/2-1.
- Dahiliye Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 16/60-1.
- Dahiliye Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 23/39-1.
- Dahiliye Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 25/39.
- Dahiliye Tesri-i Muâmelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 38/57.
- Dahiliye Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 39/13.
- Dahiliye Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 40/26.
- Dahiliye Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 46/51.
- Dahiliye Tesri-i Muâmelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 50/77.
- Dâhiliye Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.), 177/44.
- Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMŞ. İSO.), 221/21.
- Hariciye İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.), 13/25.
- Hariciye İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.), 63/-18.
- Hariciye Siyasi (HR. SYS.), 2097/20.

- Hariciye Siyasi (HR. SYS.), 2386/19.
- Hariciye Siyasi (HR. SYS.), 2363/1.
- Hariciye Siyasi (HR. SYS.), 2436/24.
- Hariciye Siyasi (HR. SYS.), 2872/2.
- Hariciye Siyasi (HR. SYS.), 2872/3.
- Hariciye Tahrirat (HR. TH.), 200/16.
- Hariciye Tahrirat (HR. TH.), 305/77.
- Hariciye Tahrirat (HR. TH.), 327/87.
- İrade Dahiliye (İ. DH.), 1120/87547.
- İrade Hususiye (İ. HUS.), 63/65.
- Maliye Varidat Cizye Muhasebesi (ML. VRD. CMH. d.), 1196.
- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 198/24.
- Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası (A.MKT. MHM.), 548/30.
- Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası (A. MKT. MHM.), 664/16.
- Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası (A.MKT. MHM.), 664/7.
- Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası (A. MKT. MHM.), 664/11.
- Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.), 46/57-33.
- Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS.), 291/89.
- Yıldız Mütenevvia (Y.MTV.), 129/69.
- Yıldız Mütenevvia (Y.MTV.) 145/130.
- Yıldız Perakende Dahiliye (Y. PRK. DH.), 7/8.
- Yıldız Perakende Dahiliye (Y. PRK. DH.), 10/42.

Yıldız Peakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
(Y.PRK. MYD.), 17/17.

Zaptiye (ZB.), 459/8.

TC. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-10 109-724-3-2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-18-1-1-3-18-10.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-18-1-1-4-55-7.

Salnameler ve Takvîm-i Vekâyi

Trabzon Vilayet Salnamesi 1286/1869, Trabzon.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1287/1870, Trabzon.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1298/1881, Trabzon.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1311/1893, Trabzon.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1321/1904, Trabzon.

Takvîm-i Vekâyi, 18 Receb 1333/19 Mayıs 1331, No: 2189.

Diğer Kaynaklar

Akçora, Ergünöz. *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*. İstanbul:
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1994.

Akşin, Sina. “Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi.” *Ermeni
Araştırmaları*, Sayı: 50 (2015): 87-106.

Aktaş, Hayati. “I. Dünya Savaşı Sonrasında Karadeniz’de Bağımsız
Ermenistan Devleti Kurulması Planları.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 62
(2019): 33-45.

- Apak, Rahmi. *Türk İstiklal Harbi İç Ayaklanmalar (1919-1921)*. VI, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Yayını, 1964.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*. 1, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Aslan, Taner. "Hamid Paşa'nın Van Valiliği Sırasında Ermeni Meselesi (1883-1887)." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 66 (2020): 73-109.
- Aslan, Taner. "Van Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kırkor'un Layihası Üzerine Bazı Düşünceler." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 67 (2020): 83-114.
- Aydın, Bilgin. "Salname." *DİA* 36, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009): 51-54.
- Ayverdi, Sâmîha. *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı 2007.
- Beydilli, Kemal. "Şark Meselesi." *DİA* 38, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2010): 352-357.
- Biber, Tuğba Eray. *Karadeniz Rumları ve Yunanistan (1914-1923)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Bilgin, Süleyman; Birinci, Ali Mesut; Demircioğlu, Sezgin; Karacakaya, Recep. *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri (1850-1923)*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2007.
- Binark İsmet. *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayını, 2001.
- Bournoutian, George A. *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. çev. Ender Abadoğlu; Ohannes Kılıçdağı, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2011.
- Çapa, Mesut. *Pontus Meselesi*. Trabzon: Serander Yayınları, 2001.
- Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Dadyan, Saro. *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, İstanbul: Everest Yayınları, 2011.

- Demir, Cenk. “Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında Sinop Rumları: Tehcir ve Mübadele.” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 34/2 (2019): 443-474.
- Efiloğlu, Ahmet. *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir 1912-1918*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 2011.
- Gedikli, Yusuf. *Pontus Meselesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Gust, Wolfgang. *Alman Belgeleri Ermeni Soykırımı 1915-1916*. İstanbul: Belge Yayınları, 2012.
- Gül, Abdulkadir; Gökçen, Salim. *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebîler Meselesi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2010.
- Gürün, Kâmuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Halaçoğlu Yusuf. *Ermenilerin Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık, 2006.
- Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*. “Nurettin Paşa Pontuscuları Anlatıyor.” Cilt 2, Türk Petrol Vakfı, 225-226.
- John Childs, William. *Yürüyerek Anadolu Samsun-Halep 1911-1912*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Karacakaya Recep. “I. Dünya Savaşı Yıllarında Ermeni Mezalimi (1914-1918)”. *1915’e Hapsedilen Tarih Ermeni Meselesi*. ed. Feridun Ata, Konya: Palet Yayınları, 2017.
- Karacakaya, Recep. *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*. İstanbul: Gökkubbe, 2005.
- Karakoç Ercan. “Ermeni Asıllı Osmanlı Nazırlarından Gabriyel Noradunkyan Efendi.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı. 52 (2015): 85-140.
- Karakoç, Ercan. *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü (HINÇAK-TAŞNAK’tan ASALA ve JCAG-ARA’ya)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

- Karal Enver, Ziya. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*. Ankara: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943.
- Karpat Kemal Haşim. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kevoorkian, Raymond H.; Paboudjian, Paul B. *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012.
- Kodaman Bayram. "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, (Mayıs 2010): 131-138.
- Kurt, Yılmaz. *Pontus Meselesi*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1995.
- Kürkçüoğlu, Erol. "Çarlık Rusyası'nın 19. Yüzyıldaki Ermeni Politikası ve Erzurum İsyanı (20 Haziran 1890)." *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- McCarthy, Justin. "Kim Başlattı." *Ermeni Soykırımı İddiaları*. Derleyen: Mustafa Çalık, Ankara: Cedit Neşriyat, 2013.
- McCarthy, Justin; Arslan, Esat; Taşkiran, Cemalettin; Turan, Ömer. *1915 Van'da Ermeni İsyanı*. İstanbul: Tarih Kuram Yayınları, 2015.
- McCarthy, Justin. *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*. çev. Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.
- Okatan, Yıldırım; Kemal Saylan. "Vehib Paşa'nın Ermeni Mezalimi ile İlgili Rus Mevkidaşlarına Yazdığı Telgraflara Dair." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 66 (2020): 111-127.
- Okur, Mehmet. "Millî Mücadele Döneminde Fener Rum Patrikhanesi'nin ve Metropolitlerin Pontus Rum Devleti Kurulmasına Yönelik Girişimleri." *Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, (Yıl: 2002 Mayıs-Kasım): 101-116.
- Okur, Mehmet. "Venizelos'un "Pontus Komplosu:" Yunanistan'ın Ermenilerle İttifak Arayışı." *Karadeniz (Black Sea) Sayı: 12, (Yıl: 3/2011): 10-28*.
- Okur, Mehmet. "Millî Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri." *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, 25-26 Mayıs 2005, II Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları 2007, 899-912*.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920). Ankara: TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 91, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1921) I-III. Ankara: TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2006.

Öke, Mim Kemal. *Ermeni Sorunu*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Öz, Mehmet. “Merzifon.” *DİA* 29, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004): 243-245.

Perinçek, Mehmet. *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015.

Perinçek, Mehmet. *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kırmızıkeçi Yayınları, 2012, 174.

Sarınay, Yusuf. “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918).” *Akademik Bakış* 1, Sayı: 2 (2008 Yaz): 69-105.

Serdar, M. Törehan. “Ermeni Sevk ve Tehcirinin Altında Yatan Nedenler.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 52 (2015): 221-264.

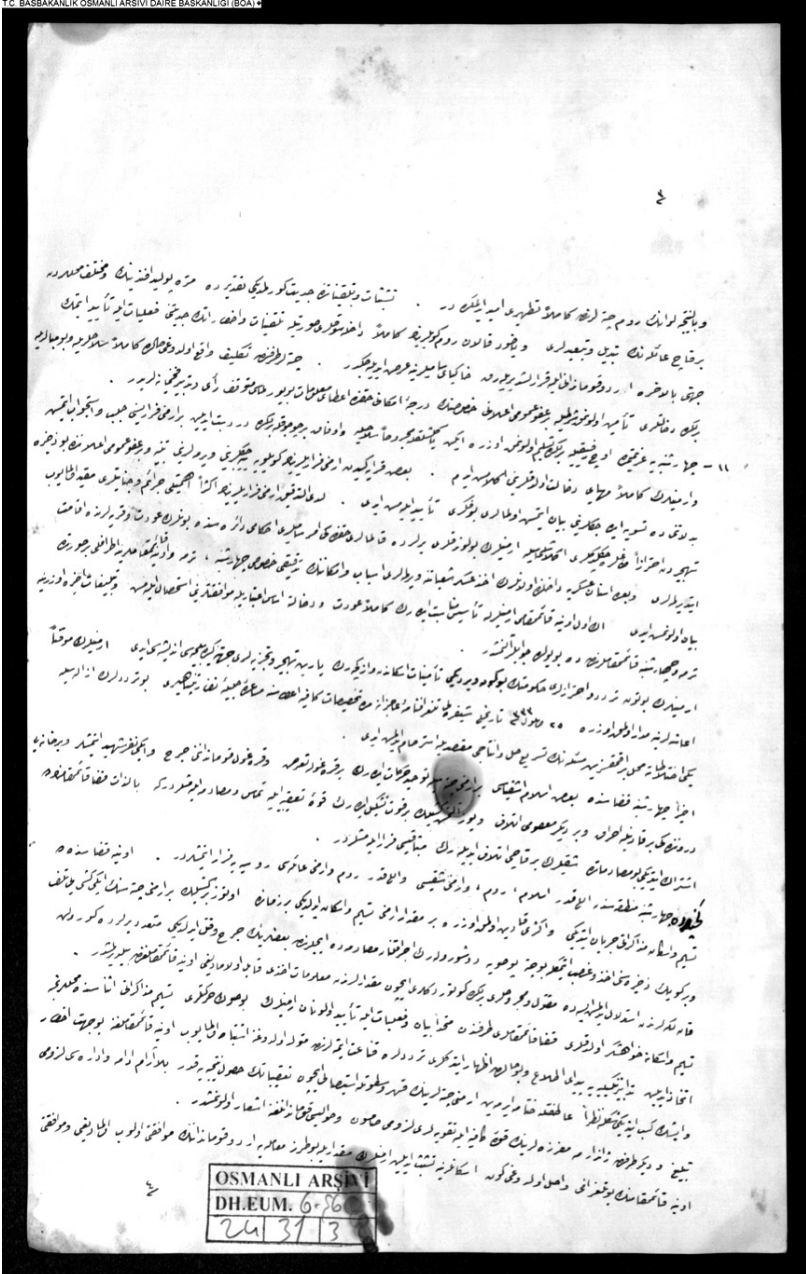
Şemseddin, Sami. *Kâmusu'l-A'lâm*. 3, İstanbul: Mihran Matbaası, 1308.

Toksoy Nurcan. “1914-1918 Yıllarında Erzincan'da Ermeni Faaliyetleri”. *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*. ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Ankara: Nobel Yayın, 2003.

Yerasimos, Stefanos. “Pontus Meselesi.” *Toplum ve Bilim* Sayı: 43/44 (Güz 1988/Kış 1989): 33-76.

Yılmaz, Hadiye. *Dünden Bugüne Pontus Macerası*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

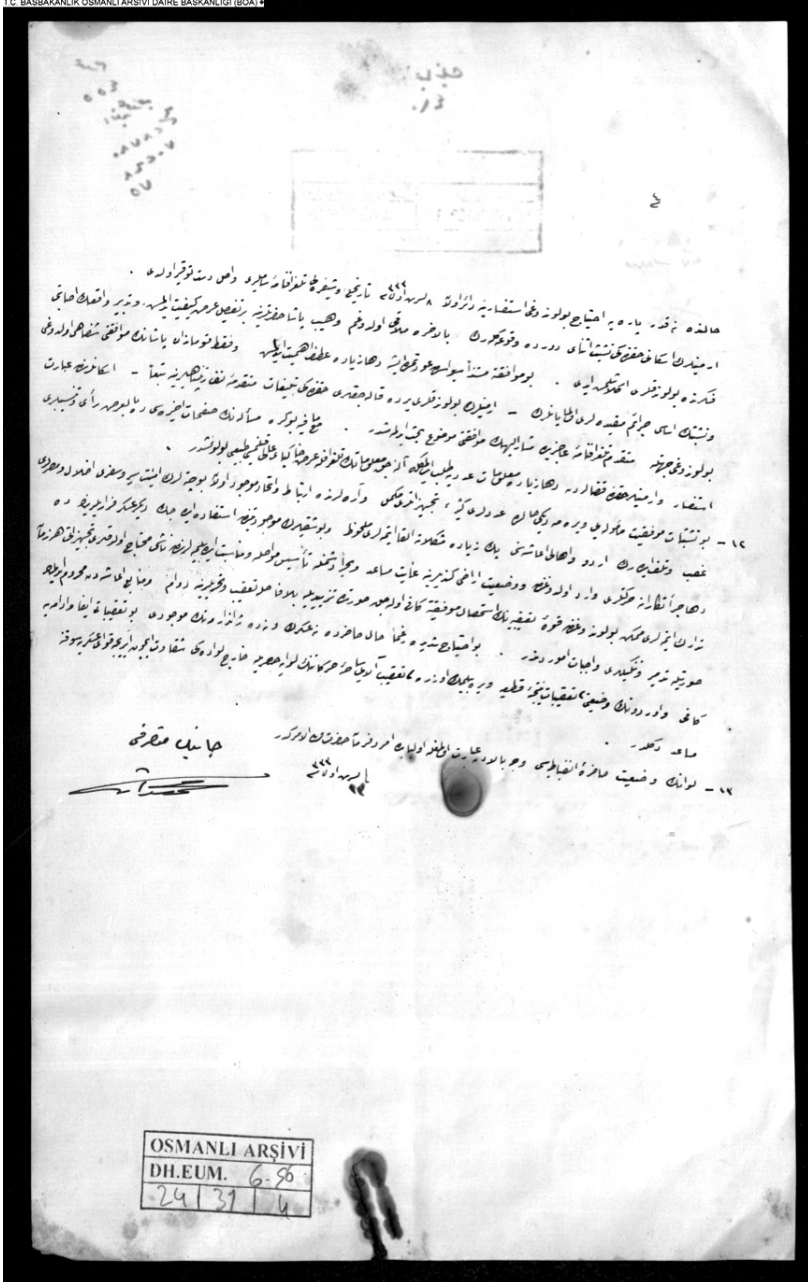
Yolalıcı, Mehmet Emin. *XIX Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

DH.EUM.6.Şb.00024.00031.003

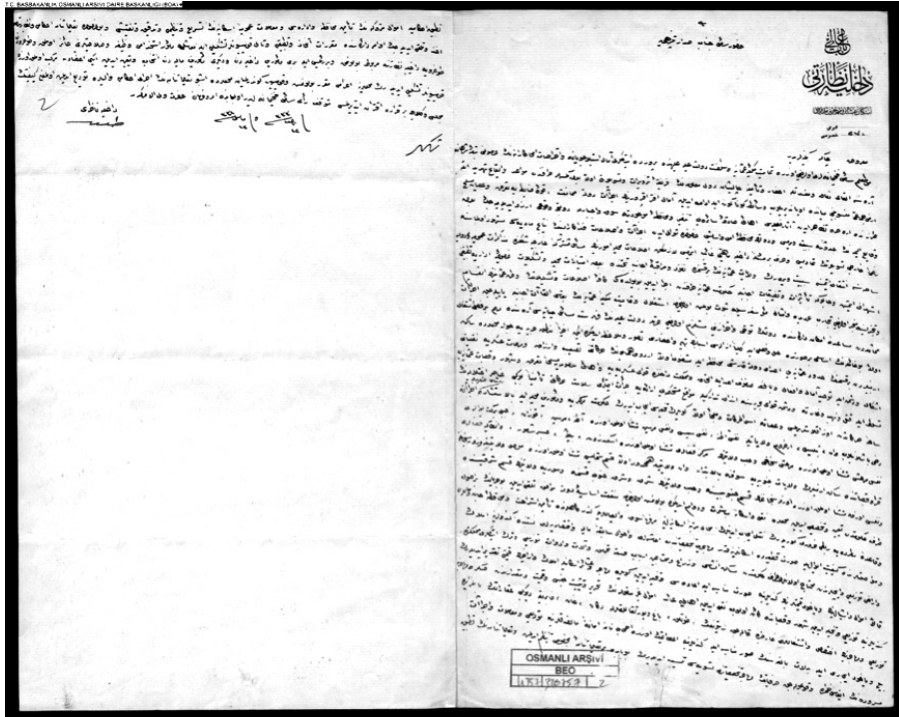
Ek 3: Canik'te Faaliyet Gösteren Ermeni-Rum Çetelere Karşı Alınacak Tedbirler

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

DH.EUM.6.Şb.00024.00031.004

Ek 4 Canik'te Faaliyet Gösteren Ermeni-Rum Çetelere Karşı Alınacak Tedbirler

Ek 6: Devlete karşı isyana kalkışan, düşmanla iş birliği yapan Ermenilerin sevk ve iskanları

Yayın Geliş Tarihi: 05.10.2020

Yayına Kabul Tarihi: 26.04.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Öztürk, Erdi, "Mihitar Goş'un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda 'Ötekiler'
Üzerine Bir İnceleme." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 68 (2021): 107-127.

Araştırma Makalesi

MIHİTAR GOŞ'UN KANUNNAMESİ VE ORTA ÇAĞ ERMENİ TOPLUMUNDA 'ÖTEKİLER' ÜZERİNE BİR İNCELEME

(THE LAW CODE BY MKHITAR GOSH AND ANALYSIS ON THE
"OTHERS" IN THE MEDIEVAL ARMENIAN COMMUNITY)

Erdi ÖZTÜRK*

Öz: *Ermeniler, 12. yüzyıla kadar birtakım kilise kanun derlemeleri hazırlasalar da sosyal hayatı düzenleyecek millî bir kanunnameye sahip değillerdi. 1184 yılında Mihitar Goş tarafından yazılan kanunname bu ihtiyacı gidermeyi amaçlamış ve Ermeni tarihinin ilk millî kanunnamesi olmuştur. Mihitar Goş'un kanunnamesi Ermeni toplumunu derinden etkilemiş ve uzun yüzyıllar dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermeniler tarafından kullanılmıştır. Eser Türk tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Kanunnamenin Anadolu'da Türk hâkimiyetinin sağlandığı zamanlarda yazılmış olması sebebiyle eser, dönemin sosyo-kültürel yapısının anlaşılması açısından önemli veriler sunar. O yüzden bu çalışma bir taraftan kanunnamenin yazılış amacı, kaynakları, uygulanması ve Ermeni toplumuna etkileri üzerinde yoğunlaşırken, diğer taraftan içeriğindeki kanun maddeleri üzerinden Orta Çağ Ermeni toplumunda "ötekilerle" ilişkilerin nasıl düzenlendiğini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda kanunnamenin maddeleri iki farklı Ermenice baskısından incelenmiş, yer yer İngilizce tercümesinden faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra eser ve dönemle ilgili yapılmış ikincil kaynaklardan da yararlanılmıştır. Çalışmanın sonucunda,*

* ORCID: 0000-0001-8872-9688

Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Lisans Öğrencisi, erdiozturk55@gmail.com.

Mihitar Goş'un kanunnameyi Ermenilerin "ötekilerle" kuracakları etkileşimi engellemek ve kendi benliklerini kaybetmemeleri amacıyla yazdığı görülmüştür. Ancak kanun maddeleri üzerinde yapılan incelemeyle Orta Çağ Ermenilerinin "ötekilerle" karşılıklı etkileşime girdikleri ve bunun sonucunda kültürler arası evliliklerin, ihtidaların yaşandığı ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Mihitar Goş, Kanunname, Datastanagirk, Ötekiler, Orta Çağ Ermeni Toplumu, Orta Çağ Türk-Ermeni İlişkileri*

Abstract: *Armenians had compiled some canon law collections until the 12th century, but they did not have any national law code regulating social life. The law code written by Mkhitar Gosh in 1184 aimed to fulfill this need and became the first national law code in Armenian history. The law code of Mkhitar Gosh deeply affected the Armenian community and was used by Armenians in various parts of the world for many centuries. This law code has particular importance in terms of Turkish history. Since the law code was written at a time when Turkish sovereignty in Anatolia had been achieved, it provides important data in terms of understanding the socio-cultural structure of that period. Therefore, this study, on the one hand, focuses on the aim of writing the law code, its sources, implementation, and impact on the Armenian society, and on the other hand, it aims to reveal how the relations with the "others" were regulated in the medieval Armenian community through the articles of law code. For this regard, in this study, the articles of law code were examined via two different Armenian editions along with its English translations. The study has also made use of secondary sources concerning the law code and the period. As a result of this study, it was seen that Mkhitar Gosh wrote the law code to prevent interactions between Armenians and the "others" to prevent the melting away of Armenian identity. However, by examining the articles of law code, it is revealed that Armenians had in fact interacted with "others", and consequently, cross-cultural marriages and conversions were experienced in medieval times.*

Keywords: *Mkhitar Gosh, Law Code, Datastanagirk, Others, Medieval Armenian Community, Medieval Turkish-Armenian Relations*

Giriş

Ermenilerin Türk idaresine girmeleri onlar için daha önce yaşamadıkları yeni bir tecrübe ifade etmiştir. Hemen her dönem Bizans, İran, Halifelik gibi büyük güçlerden birinin egemenliği altında bulunmuş olsalar da genellikle otonomluklarını muhafaza etmişler ve en azından kendi liderleri tarafından yönetilmelerine müsaade edilmiştir. Oysa Türklerle birlikte yaşadıkları bölgelerin hem doğrudan yeni hâkim güç tarafından yönetilmesi hem de topraklarını başta Türkler olmak üzere yeni etnik ve dini unsurlarla paylaşmak durumunda kalmaları, onların sosyal hayatına, kültürel gelişimlerine ve ilişkilerine bambaşka bir boyut kazandırmıştır. Yeni etnik ve dinsel unsurlarla iç içe yaşamaya başlayan Ermenilerde bu yeni komşulardan etkilenmeler ve kültürel dönüşümler baş gösterince Ermeni elitleri, özellikle de Ermeni Apostolik Kilisesi çevreleri, birtakım tedbirler düşünmüşlerdir. Mihitar Goş'un¹ kanunnamesi tam da böyle bir ihtiyaca binaen ortaya çıkmıştır. Anadolu'da Türk idaresinin kurulduğu zamanlarda yaşamış olan Mihitar Goş (1120-1213), Ermenilerin kendi benliklerini koruma adına onların "ötekilerle" ilişkilerini düzenlemeye dönük bir çaba içerisine girmiştir. Yazdığı kanunname ile "ötekilerle" kurulacak ilişkilerin olabildiğince engellenmesi ve olası etkilenmelerin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bu çalışma söz konusu kanunnameyi (դաստաւանութիւն) hem bahsedilen amacı doğrultusunda hem de muhteva analizi itibariyle incelemek amaç edinilmiştir. Bu çerçevede kanunnamenin kaynakları, Ermenilerde kanunname yazma geleneği, Kanunnamenin uygulanması, aynı zamanda içeriğindeki kanun maddeleri üzerinden Orta Çağ Ermeni toplumunda "ötekilerle" ilişkilerin nasıl düzenlendiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Mihitar Goş'un kanunnamesi ilk olarak 1880 yılında Vahan Bastamyantsi tarafından neşredilmiştir. 1975 yılında Hosrov Torosyan, kanunnameyi eleştirel gözle akademik olarak incelemiş ve yayımlamıştır. 2001 senesinde Maksim Andraniki Voskanyan tarafından eser bir kez daha okuyucuya sunulmuştur. Dünyanın çeşitli bölgelerindeki Ermeni toplulukları tarafından kullanılmak amacıyla kanunname, Lehçe, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi gibi dillere çevrilse de modern dönemde eser akademik amaçla iki farklı dile tercüme edilmiştir. 1954 yılında Popovyan, Vahan Bastamyantsi'nin neşri üzerinden Rusçaya çevirmiştir. 2000 senesinde ise eser, Robert W. Thomson tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Bu çalışmada temel olarak kanunnamenin Voskanyan tarafından hazırlanmış Ermenice baskısı kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Torosyan tarafından 1975 yılında neşredilen Ermenice baskısıyla, Thomson'ın İngilizce çevirisinden de yer yer faydalanılmıştır.

1 Mihitar Goş. *Ermenicesi* Միհիտար Գոշ [mihitar goş]. Միհիտար adı Türkçeye aktarılırken ses değerleri dikkate alındığı için "m" ve "h" arasında "ı" belirdi ve "Mihitar" olmuştur.

I. Mihitar Goş'un Kanunnamesinin Yazılma Amacı ve Kaynakları

Mihitar Goş, eserini neden kaleme aldığını anlatırken, kendi zamanına kadar yazılı bir Ermeni kanunnamesinin bulunmadığını, bu sebeple hem başka dinlere inananlar hem de çevresindeki Hristiyan milletlerin kendilerini yadırgadıklarını dile getirir.² Mihitar Goş'un kanunnamesini 1184 yılında tamamladığı düşünülmektedir.³ Her iki veri şu soruların akıllara gelmesine sebep olmaktadır: Ermeni toplumunda bir kanunname yazabilecek yetkinliğe sahip olan Mihitar Goş kimdir? Ermeniler 1184 yılına kadar gerçekten herhangi bir kanunname yazmamışlar mıdır? Eğer o zamana kadar ciddi bir kanunname çalışması olmadıysa sosyal düzeni sağlamak ve korumak hususunda neler yapmışlardır? Mihitar Goş'u bir kanunname yazmaya iten sebepler nelerdir? Kanunname oluşturulurken Mihitar Goş hangi kaynaklardan faydalanmıştır?

İlk olarak kanunnamenin yazarı Mihitar Goş'un kim olduğu üzerinde durmak gerekir. Mihitar Goş'un Ermeni toplumunda nasıl bir yere sahip olduğunu anlamak, onun kanunnamesinin de halk nezdinde ne kadar kabul edilebilir olduğunu anlamak açısından faydalı olacaktır. Mihitar Goş eğitime doğduğu şehir olan Gence'de başlamıştır. Hovhannes Tavuşetsu⁴ (Հովհաննես Տավուշեցու) ve diğer önemli kişilerden dersler alarak vardapet⁵ (վարդապետ) unvanını elde etmiştir. Mihitar Goş aldığı bu eğitimi yeterli görmemiş ve unvanını gizleyerek Kara Dağ'a⁶ gitmiştir. Burada tekrar eğitim alıp ikinci kez vardapet unvanını almıştır.⁷ Aldığı eğitimden sonra memleketine dönmüş, ancak orada da uzun süre kalmayarak Haçin'e taşınmıştır. Haçin'deki ikametinden sonra Getik manastırında yaşamaya başlamış ancak bir depremle bu manastır yıkılınca hemen yakınında dönemin ünlü Ermeni-Gürcü

2 Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, Աշխատասիրությամբ Խոսրով Թորոսյանի, (Երեվան: Հայկական Սոց Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1975), 2; Մխիթար Գոշ, *Դատաստանագիրք*, Աշխատասիրությամբ Մարտին Անդրանիկի Ոսկանյանի, (Երեվան: 2001), 13; Mxit'ar Goş, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goş*, Çev. Robert W. Thomson, (Amsterdam: Rodopi, 2000), 71.

3 Mxit'ar Goş, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goş*, 20.

4 Tarihte bu isimle bilinen ve birbirlerine yakın zamanlarda yaşamış iki vardapet vardır. Mihitar Goş'un hocalığını yapan Hovhannes Tavuşetsu'nun hayatına dair çok fazla veri yoktur. 12. yüzyılda yaşadığı bilinir. Bir diğer Vardapet Hovhannes Tavuşetsu ise 1181-1251 yıllarında yaşamış ve Mihitar Goş'un öğrencisi olmuştur. Birbirine yakın zamanlarda yaşadıkları ve Mihitar Goş ile hoca-öğrenci ilişkisi kurdukları için bu durum tarih okumalarında birtakım karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep verebilir. Հ. Եղիազարյան, «Հովհաննես Տավուշեցի-Վանական վարդապետը և Ոլորուտ գյուղը որպես նրա կյանքի ու գործունեության մի կենտրոն», *Էջմիածնի. Պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի*, 17 (5), (1960): 17.

5 Ermeni Apostolik Kilisesinde rahiplere verilen bilimsel bir unvan.

6 Günümüzde Gavur Dağları olarak da bilinen Osmaniye ve Hatay'da bulunan Nur Dağları'dır.

7 Էմ. Պիվազյան, «Մխիթար Գոշ», *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, C.7, (Երևան: 1981) 630.

komutanları Zakare ve kardeşi İvane'nin maddi destekleriyle inşa edilen yeni manastırda ikamet etmiş ve ömrünün sonuna dek burada kalmıştır. Mihitar Goş'un hikmetinin ünü o kadar yayılmıştır ki aralarında vardapetlerin de olduğu pek çok kişi onun yanına eğitim almaya gelmiştir.⁸ Mihitar Goş 1213 yılında vefat ettiğinde arkasında büyük bir öğrenci grubu bırakmıştır. Ölümünden sonra onun kaldığı manastır kendi adıyla anılarak Goşavank (Գոշավանք) adını almıştır.⁹

Mihitar Goş'un ölümüyle birlikte Ermeni toplumunun onu kutsallaştırdığı görülmektedir. Genceli Kiragos (Կիրակոս Գանձակեցի) (1200/1202-1271)¹⁰, eserinde onun ölümünden sonra hastaların şifa bulabilmek amacıyla mezarını ziyaret ettiklerini yazar.¹¹ Halk tarafından kendisi "ulu bilge" ve "büyük vardapet" olarak anılmıştır. Ermeni ansiklopedi maddesinde kendisi *düşünür, bilgin, kanun yazıcı, destan yazıcı, öğretmen ve devlet adamı* olarak tanıtır.¹² Ermeniler tarafından bu şekilde anılan ve saygı duyulan Mihitar Goş'un, kanunnamesini yazdığı zaman, dönemin Ermeni toplumunu nasıl etkilediğini tahayyül edebilmek güç olmasa gerektir.

Tarihçi Grigor Arakelyan, 12. yüzyıla kadar Ermeniler arasında millî bir kanunnamenin mevcut olmadığını söyler.¹³ Her ne kadar bu yüzyıla değin Ermeni toplumunun bütün kesimlerine yönelik ve toplumsal düzeni sağlamaya dönük, içeriğinde beşerî kanunların yoğunlukta yer aldığı bir kanunname görülme de dinî açıdan kilise kanunlarını toplayıp düzenleyen ve onları sistemleştiren kanunnameler mevcuttu. 8. yüzyılda bu şekildeki ilk kanunname Katolikos¹⁴ Hovhan Odznetsi¹⁵ (Հովհան Օձնեցի) (?-728) tarafından yazılan

8 Kirakos Gandzakets'i, *History of the Armenians*, Çev. Robert Bedrosian, (New York, 1986), 181.

9 A.E. Redgate, *The Armenians*, (Cornwall: Blackwell Publishers, 2000), 259.

10 Ermeni tarihçi, vardapet. 1241 senesinde yazımına başlayıp 1265 senesinde tamamladığı *Ermeni Tarihi* (Պատմություն Հայոց) adlı eseri Orta Çağ Ermeni tarihi için önemli bir kaynaktır. Kitap iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Ermeni Apostolik Kilisesi'nin kurucusu olan Grigor Lusavoriç'ten 12. yüzyıla kadar olan tarihe yer verilirken, son bölüm Moğol İstilası'nda yaşananlara ayrılmıştır. L. Խանչարյան, "Կիրակոս Գանձակեցի", *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, C. 5, (Երևան: 1979) 450.

11 Gandzakets'i, *History of the Armenians*, 183.

12 Պիվազյան, "Մխիթար Գոշ", 630.

13 Գրիգոր Առաքելյան, "Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» ստեղծման իրավական նախադրյալները", *Կանթեղ. Գիտական հոդվածների ժողովածու*, (3), (2011): 236.

14 Doğu Hristiyanlığında kullanılan, kilisenin başı anlamındaki unvan.

15 Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından aziz ilan edilen Hovhan Odznetsi, 717-728 yılları arasında Tüm Ermeniler Katolikosu olarak görev yapmıştır. Katolikos olarak atanmadan önce teorik-teolojik bilgileri, retorik becerisi ve analitik düşüncesiyle tanınan Odznetsi, Katolikos olduktan sonra hem siyasi hem de dinî işlerde aktif bir rol oynamıştır. Hazırlamış olduğu kilise kanunnamesiyle kilisenin yapısını ve ritüellerini belirlemiştir. Görevi boyunca Ermeni dinî inancını reddeden Pavlikanlar, Kalkedoncular ve paganlara karşı mücadele etmiştir. Մելքան Ջաքարյան, "Բմաստասիրականը Հովհան Օձնեցու Հոգևոր Ժարանգության Մեջ", *Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն*, 27 (3), (2018): 44-45.

Ermeni Kanunnamesi' dir (Կանոնագիրք հայոց-Kanonagirk Hayots). Onun yazmış olduğu bu eserin Ermeni Kilisesi tarafından günümüzde dahi kullanılması, bu kanunnamenin ne kadar önemli olduğunu gösterir.¹⁶ Mihitar Goş'tan önce yazılmış bir başka önemli kilise kanunnamesi Genceli Davit (Դավիթ Գանձակեցի) (1070/1080-1140) tarafından yazılmıştır. Eserin 12. yüzyılın başında tamamlandığı düşünülmektedir.¹⁷ Simon Payaslian, Genceli Davit'i Ermeni kanun yazımının öncülerinden biri olarak görür.¹⁸

Ermeni tarihi incelendiği zaman uzun yüzyıllar Bizans ve İran yönetimleri altında yaşamış oldukları görülür. Bu yönetimler, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde kendi idarelerini kurabilmek için ya oradan bir Ermeni nahararı¹⁹ (նախարար) yönetici olarak tayin ediyorlar ya da merkezden bir vali gönderiyorlardı.²⁰ Bunların görevi ise asayiş olabildiğince sağlamak ve bölgenin vergisini merkeze göndermekti. Daha sonra Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri ele geçirecek olan Araplar da benzer biçimde bir yönetim şekli uygulamıştır.²¹ Bu şekilde uygulanan fazla merkezi olmayan bu yönetim tarzı, Ermenilere kendi iç işlerinde kısmi bir özgürlük sağlamıştır. Bununla birlikte Ermeni âlimler Yunancadan Ermeniceye kanun tercümeleri yapmışlardır. *Nomocanon* isimli Bizans kilise kanunları 9. yüzyılda Ermeniceye çevrilmiştir.²² Bagratuniler (885-1045) zamanında Bizans hukuk derlemesi *Ekloga* ve *Suriye-Roma Kodu*'nun belli kısımları da Ermeniceye tercüme edilmiştir.²³ Bu bilgilerden yola çıkarak Ermenilerin sosyal ve beşerî hayatın düzenini sağlamada bahsi geçen dönemlerde hem kendi gelenek ve adetlerini hem de Bizans'tan yaptıkları kanun çevirilerini kullandıkları görülür.

Bu şekilde işlediği düşünülen bir sistemde Mihitar Goş neden bir kanunname yazma ihtiyacı hissetmiştir? Bu soruya cevap verebilmek için onun zamanında

16 Գրիգոր Առաքելյան, “Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» ստեղծման իրավական նախադրյալները”, 236; *The Heritage of Armenian Literature Volume II*, Edt. Agop J. Hacikyan, (Detroit: Wayne University Press, 2002), 134.

17 Ազատ Բոզոյան, “Հայ միջնադարյան իրավունքի պատմության հուշարձանները”, *Էջմիածին. Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածին*, 62 (7-8) (2006): 98.

18 Simon Payaslian, *The Political Economy of Human Rights in Armenia*, (New York: I.B. Tauris, 2011), 54.

19 Günümüz Ermenicesinde bakan anlamına gelen kelime, Orta Çağda Ermeni soylularını tanımlamak için kullanılıyordu.

20 Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, Çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 24; Nicholas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Çev. Nina G. Garsoian, (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970), 173.

21 Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), 295.

22 Ferdinand Feldbrugge, *Law in Medieval Russia*, (Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009), 298-299.

23 Feldbrugge, *Law in Medieval Russia*, 299.

değişen siyasi yapıya göz atmak gerekir. Mihitar Goş'un yaşadığı zamanda (1120-1213) Ermenilerin ikamet ettikleri bölgeler büyük ölçüde Türklerin hâkimiyeti altındadır. Sadece Kilikya'da bir Ermeni yönetimi vardı. Ermeni bölgelerindeki Türk hâkimiyetinin daha önceki Bizans, İran ve Arap hâkimiyetlerinden farklı bir durumu vardı. Türkler diğerlerinin aksine özellikle 1071 yılında gerçekleşen Malazgirt Savaşı'ndan sonra çok kısa bir sürede Anadolu'nun en batı uçlarına kadar ulaşmış ve bu sadece askerî bir sefer olarak kalmamış, beraberinde yoğun bir Türk göçü de gerçekleşmişti. Bu yüzden Türkler İran, Bizans ve Arap yönetimlerinin aksine fethettikleri Ermeni bölgelerinin sadece üst hâkimiyetiyle yetinmemiş, Ermeni halkının yaşadığı yerlere kendi nüfus ve kurumlarıyla hâkim olmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak da Ermeniler hem Türklerle hem de onların kurumlarıyla etkileşime girmek durumunda kalmışlardır.

Mihitar Goş, bunun yanı sıra devlet yönetiminde de bir kariyere sahipti. Dönemin Gürcistan Krallığı'nın Başkomutanı Zakare Zakaryan'ın baş danışmanlığını yapmıştır.²⁴ Zakare ve kardeşi Ivane Zakaryan'ın Gürcistan Krallığı içerisinde önemli görevleri vardı. Gürcistan Krallığı, Kraliçe Tamara (1184-1213) önderliğinde en güçlü dönemini yaşıyordu ve bu sırada Gürcü ordularına komuta edenler Zakaryan kardeşlerdi.²⁵ Zakaryanlar her ne kadar Gürcü Krallığı'na tabi olsalar da Ermeni soyundan geliyorlardı. Hatta Ivane Gürcülerin dinî inanışını kabul ederken Zakare Ermeni dinî inanışında kalmaya devam etmişti.²⁶

Zakaryan kardeşler 1199 yılında Ani'yi ele geçirmişler ve Kraliçe onlara bu toprakları bağışlamıştır.²⁷ Böylece İlhanlılar tarafından ele geçirilene dek Gürcistan Krallığı'na bağlı Ermeni bir siyasi yönetim kurulmuştu. Zakaryan kardeşler, hayatları boyunca Doğu Anadolu'daki Türk yönetimine karşı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Mihitar Goş'un Zakaryan kardeşlerle kurmuş olduğu yakın ilişki, kendisinin de onların desteğini alarak Ermenileri başka bir dine mensup Türk yönetiminden kurtarmak istediğini düşündürür. Mihitar Goş, bu siyasi şartlar altında eserini yazmıştır.

Şunu hemen belirtmek gerekir ki o yüzyıllarda günümüzdeki anlamıyla bir ulus fikrinin geliştiğinden bahsedilemez. Orta Çağ'da toplumlar genelde kendilerini mensup oldukları dinî inanca göre sınıflandırıyorlardı.²⁸ Bu sebeple

24 Gevorg Poghosyan, "History of Evolution of the Armenian Sociological Thought", *Social Sciences*, 4 (5), (2015): 120.

25 Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, (Londra: Taylor's Foreign Press, 1953), 102.

26 Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 102-103.

27 Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 103.

28 Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 37.

özellikle Ermeni yüksek sınıfı (din adamları, soylular ve âlimler) kendi dinî inanışlarını paylaşmayan toplumlarla kurulan bu ilişkilere endişeyle bakmış, özellikle insanların kendi inançlarını kaybetmemeleri için onlarla olan ilişkilerini asgariye indirmeye çalışmışlardı. Mihitar Goş'un eseri tam da böyle bir düşünceyle kaleme alınmıştı. Mihitar Goş, Ermenilerin adalet bulma amacıyla başka dinlere inananların mahkemelerine başvurduklarını ve kendisinin de bunu engelleyebilmek için eserini yazdığını söyler.²⁹ Metinde Goş, diğer dinlere inananlar manasına gelen aylahavatner (այլահավատներ) kelimesini kullanmıştır. Bu her ne kadar Ermeni inancı dışındaki her dinî kapsasa da Goş'un burada Müslümanları kastettiği, özellikle de Müslüman mahkemelerine işaret ettiği eserin genelinden anlaşılmaktadır. Eserin tamamında Mihitar Goş'un, Ermenilerin benliğini korumak gibi bir amaç güttüğü açık bir şekilde görülmektedir.

Ermenilerin değişen siyasi durumları sebebiyle Mihitar Goş'un kanunname yazma hissiyatı duyduğunu gösteren bir başka örnek ise kanunnamenin yargıçların rolüyle ilgili olan ilk bölümünde karşımıza çıkar. Mihitar Goş bu bölümde yabancı idaresi altına giren Ermenilerin artık başında bir kral ya da prens olmadığı için onların görevlerini kilisenin başı olan patrikliğin yerine getirmesi gerektiğini belirterek toplumun liderliğini dini otoritenin ele alması gerektiğini düşünür.³⁰ Goş'un bu düşüncesini temel alırsak Ermenilerin kendi siyasi yönetimlerine sahip olmadıkları zamanlarda onları bir arada tutup kendi toplumsal düzenlerini muhafaza etmekte kilisenin önemli bir vasfı olduğu ortaya çıkar.

Mihitar Goş'un kanunnamesini yazarken hangi kaynakları kullandığı bir başka önemli konudur. Mihitar Goş eserinde öncelikli olarak doğa kanunlarını kullanmakla beraber çevresindeki Hristiyan milletlerin kanunlarından faydalandığını açıklar.³¹ Yazar kaynaklarının adını vermese de daha önce bahsi geçen ve Yunancadan Ermeniceye çevrilen Bizans kanun derlemeleri *Nomocanon*, *Ekloga* ve *Suriye-Roma Kodu*'nun bu kaynaklar arasında olduğu düşünülür. Hosrov Torosyan, Goş'un yabancı kanunnamelerden kanun çevirileri yaptığını belirtir.³²

29 Գոշ, Գիրք Դատաստանի, 3; Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, 14; Goş, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goş*, 72.

30 Գոշ, Գիրք Դատաստանի, 26; Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, 34; Goş, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goş*, 109.

31 Mxit'ar Goş, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goş*, 102.

32 Խ.Ա. Թորոսյան, «Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործադրության մասին միջնադարյան Հայաստանում», *Պատմաբանասիրական հանդես*, (3), (1971): 40.

Peter Cowe, Mihitar Goş'un, eserinde belirtmese de onun kaynak olarak Genceli Davit'in yazdığı kanun kitabını kullanmış olduğunu söyler.³³ Mihitar Goş ve Genceli Davit'in birbirlerine yakın zamanlarda, aynı şehirde yaşamış olmaları sebebiyle bir kanunname hazırlama arayışına giren Goş'un, Genceli Davit'in eserini kullanmış olması mümkündür.

Mihitar Goş daha sonra dinî kaynakları kullandığını belirtir. Bunlar: Tevrat'ın ikinci kitabı olan *Çıkış*, Tevrat'ın beşinci kitabı olan *Tesniye* ile Eski ve Yeni Ahit'tir.³⁴ Yahudi kanunları üzerine uzmanlaşan Avigdor (Victor) Aptowitzer, Mihitar Goş'un kullandığı bu kaynaklar dolayısıyla, kanunnamesinde Yahudi kanunlarından da faydalandığını dile getirir.³⁵ Eserde başvuru kaynakların arasında "yakınlarımızdan gördüklerimiz ve duyduklarımız" isimli bir kısım vardır.³⁶ Cowe, bu kaynağı diğerleri arasında en değerlisi olarak görür.³⁷ Çünkü bu sayede eserde dönemin Ermeni kültür ve geleneğinin izlerini takip edebilmek mümkün olacaktır.

II. Kanunnamenin Ermeniler Arasında Uygulanması

Mihitar Goş kanunnamesini tek başına yazmış olsa da, yazma sürecinde önemli kişiler tarafından desteklenmiştir. Goş, ilk önce Ağvan (Alban) Katolikosu Stepanos'dan büyük destek görmüş, daha sonra tüm Ermenilerin Katolikosu IV. Grigor'a (1173-1193) bir mektup yazarak da ondan destek talep etmiş ve bu talebi de karşılık bulmuştur.³⁸ Ayrıca Yukarı Haçin bölgesinin güçlü bir Nahararı olan Vahtang'la Mihitar Goş dostluk kurmuş ve yazma sürecinde onun da yardımlarını görmüştür.³⁹ Bu şekilde hem dinî hem de siyasi kişilikleriyle önemli bir konuma sahip olan kişilerin hamiliğinde yazılan Mihitar Goş'un kanunnamesinin, Ermeniler tarafından kabul görüp uygulanması çok zaman almamıştır.

33 Peter Cowe, "Medieval Armenian Literary and Cultural Trends (Twelfth-Seventeenth Centuries), *Armenian People From Ancient to Modern Times*, Edt. Richard G. Hovannisian, (New York: St. Martin's Press, 2004), 299.

34 Goş, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goş*, 103.

35 V. Aptowitzer, "The Controversy over the Syro-Roman Code", *The Jewish Quarterly Review*, 2 (1), (1911): 69.

36 Գոօ, Գիրք Դատաստանի, 23; Goş, *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goş*, 103.

37 Cowe, "Medieval Armenian Literary and Cultural Trends (Twelfth-Seventeenth Centuries)", 299.

38 Թորոսյան, "Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործադրության մասին միջնադարյան Հայաստանում", s. 44.

39 Թորոսյան, "Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործադրության մասին միջնադարյան Հայաստանում", s. 45.

Mihitar Goş'la aynı zamanlarda Tarsus Başpiskoposu Nerses Lambronatsi'nin de bir kanunname çalışması olmuştur ancak Lambronatsi'nin kanunnamesi sadece yazıda kalmış, manastırın dışına çıkamamıştır. Bunun sebebini tartışan Torosyan, Mihitar Goş'un eserinin sadece dinî bir değer değil; aynı zamanda yol gösterici bir kılavuz niteliğinde olduğunu söyler.⁴⁰ Mihitar Goş'un kanunları sosyal hayatın düzenlenmesi ihtiyacını karşılamış, Ermeni toplumunun isteklerine cevap verebilmiştir.⁴¹

Uzun yüzyıllar boyunca bir kanunname üzerine yazılar yazılmış olması onun aktif olarak kullanıldığına işaret eder. Torosyan'a göre Matenadaran'da⁴² Mihitar Goş'un kanunnamesiyle alakalı 19. yüzyıla kadar yazılmış kırk civarı yazma bulunmaktadır.⁴³ Ayrıca Kilikya Ermenileri için bir kanunname derleyen Smbat Sparapet'in ana dayanağının Goş'un kanunnamesi olması bu kanunnamenin kullanıldığına bir başka kanıttır.⁴⁴

Fernanda Pirie, bu kanunnameyle birlikte Müslüman idaresi altındaki Ermenilerin bir otonomi kazandıklarını dile getirir.⁴⁵ Mihitar Goş'un kanunname çalışmasının Müslüman yöneticiler arasında nasıl bir karşılık bulduğu da önemli bir konudur. Bu konuda Cowe'un çalışmaları fikir verici mahiyettedir. Müslüman yöneticilerin söz konusu kanunnamenin uygulanaşına hiç de sıcak bakmadığı ve yerel Ermeniler aracılığıyla Katolikos IV. Grigor'a, şikâyetlerini ilettiklerini anlaşılıyor. Kanunnameyi kabul etmeyen Müslüman yöneticiler, Ermenilerin kendi mahkemelerine gelmeye devam etmeleri konusunda ısrarcı olmuşlardır.⁴⁶

Bu kanunname ile Ermenilerin, Müslümanların mahkemelerine gitmeyi tamamen bıraktıkları düşünülemez. Çünkü Ermeniler sorunlarını çözmek için kendi mahkemelerine başvurabilirler de bir Müslümanla mahkemelik olurlarsa, Müslümanların mahkemesine gitmek zorundaydılar. Ayrıca devleti ilgilendiren, asayiş bozacak ağır bir suç işlendiğinde de Müslümanların mahkemeleri devreye girmektedir.

40 Թորոսյան, “Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործադրության մասին միջնադարյան Հայաստանում” s. 40.

41 *The Heritage of Armenian Literature Volume II*, 433.

42 Ermenistan el yazmaları arşivi.

43 Թորոսյան, “Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործադրության մասին միջնադարյան Հայաստանում”, s. 41.

44 Թորոսյան, “Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործադրության մասին միջնադարյան Հայաստանում”, s. 42.

45 Fernanda Pirie, “Law Before Government: Ideology and Aspiration”, *Oxford Journal of Legal Studies*, 30 (2), (2010): 218.

46 Cowe, “Medieval Armenian Literary and Cultural Trends (Twelfth-Seventeenth Centuries)”, s. 299.

Ermeni özelinde olmasa da Anadolu'da gayrimüslimlerin Müslüman kadınlara başvurdukları açıktır. 1277 yılında Sivas'a kadı olarak atanan Kutbüddîn-i Şirâzî'ye verilen kadılık menşurunda bu durum aktarılmıştır:

“Dinîn en önemli işlerinin başında yargı makamı gelir ki bütün insanların ve varlıkların ona ihtiyacı son derece açık bir husustur. Galibin de mağlubun da razı ve hoşnut kalacağı şekilde insanlar arasındaki düşmanlıkları gidermek ve çekişmeleri yok etmek ancak kesin şeri ahkâm ile mümkündür. Bunun icazının eserleri o denli bellidir ki dinîn muhalifi olan Yahudiler ve Hristiyanlar ile dalaletteki kullar bile İslam kadılarının kalemine ve sözüne itimat etmektedirler ve mallarını ve mülklerini onların defterlerinde ve kayıtlarında koruma altına almakta ve muhkem hale getirmektedirler.”⁴⁷

Menşurda anlatılanların örneği 1281 yılında tutulan bir kayıtla karşımıza çıkar. Sivas Kadısı Kutbüddîn-i Şirazi'ye bir grup gayrimüslimin gelerek mal ve mülklerini güvence altına almak amacıyla bunları kadının resmî defterine kaydetmişlerdir.⁴⁸ Bu örnekten Ermenilerin de kanunname çıktıktan sonra dahi Müslümanların mahkemelerine başvurmuş olabilecekları düşünülebilir.

Osmanlı Devleti döneminde gayrimüslimlere ait mahkemeler her zaman bulunmuştur. Bu mahkemeler basit davaların yanı sıra evlenme, boşanma, miras, din adamlarının atanması ve görevden alınması gibi dinle ilgili konularda hüküm verebiliyorlardı. Bir Müslüman ve gayrimüslim davalık olurlarsa, bu davalara gayrimüslim mahkemeleri bakamazdı;⁴⁹ ancak gayrimüslimler isterlerse kadıya da gidebilirlerdi. Buna dair Osmanlı belgelerinde pek çok veri bulunmaktadır.⁵⁰ Yukarıda genel olarak gayrimüslimler ile ilgili verilen bu bilgiler daha dar kapsamda Ermeniler için de geçerlidir.

Mihitar Goş'un kanunnamesi sadece Anadolu'daki Ermeniler tarafından değil, dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermeni toplulukları tarafından da kabul görmüştür. Özellikle Polonya'daki Ermeni ticaret kolonilerinde yaygın olarak kullanılmıştır. 1519 yılında Ermenilerin isteği ve Kral I. Sigizmund'un emriyle eser Ermeniler tarafından Latinceye çevrilmiştir.⁵¹ 1528 yılında ise Lehçe ve

47 Mahmut Recep Keleş, *Kutbüddîn-i Şirâzî Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 84.

48 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, (Ankara: TTK, 1958), 42-43.

49 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001), 247.

50 Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, 247-249.

51 Susanna Davtyan, Mikayel Khachatryan, Ara Johrian ve Karen Ghazaryan, “Mkhitar Gosh's Medieval Law Code and its Implications for Armenian Communities Abroad”, *Medicine and Law*, 33 (2), (2014): 43.

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesine çevrilmiştir.⁵² Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi çevirisi *Töre Bitiği* adı ile bilinmektedir.⁵³ Bu coğrafyada Mihitar Goş'un kanunnamesinin, 1780 yılına kadar Zamost'ta⁵⁴, 1784'e kadar Lviv'de, 1787'ye kadar da Kaments-Podolsk'ta⁵⁵ uygulandığı takip edilebilmiştir.⁵⁶

Mihitar Goş'un kanunnamesi Gürcistan'da da kullanılmıştır. Gürcü Kralı VI. Vahtang (1716-1724), bir kanun derlemesi oluşturmak istemiş ve bu amaçla Eçmiyadzin'deki Ermenilerden kendi kanunlarıyla ilgili bazı örnekler istemiştir. Bunun üzerine Ermeniler, Kral'a Mihitar Goş'un kanunnamesini göndermişlerdir. Kral Vahtang bu kanunlardan faydalanmış ve kendi kanun derlemesinin içeriğinde yer vermiştir.⁵⁷ Bunun yanı sıra Torosyan, 1930'larda Hindistan'ın Kalküta şehrindeki Ermeni topluluğunun bu kanunnameyi kullandığını söyler.⁵⁸

Kanunnamenin bir başka dikkat çekici kullanım yeri ise Sudan'dır. Sarkis İzmirliyan'ın (1917-1949) çabalarıyla Sudan hükûmeti, kendi ülkesinde Ermeni azınlığın kanunnameleri olarak görmek istediği Mihitar Goş'un kanunnamesini resmen tanımıştır. Böylece Mihitar Goş'un kanunnamesi ilk kez bir devlet tarafından resmî olarak tanınmıştır.⁵⁹

III. Kanunnamede Geçen Hristiyan–“Öteki” İlişkilerini Düzenleyen Maddeler

Mihitar Goş'un kanunnamesinde sosyal hayatın düzenlenmesi adına yazılmış toplam 251 adet kanun⁶⁰ bulunmaktadır. Bu kanunlar sosyal hayatın hemen

52 Davtyan et al., “Mkhitar Gosh's Medieval Law Code and its Implications for Armenian Communities Abroad”, 43.

53 Kutluay Erk, “Ecclesiastical Terminology in Töre Bitigi: ARĪ”, *Acta Orientalia Vilnensia*, 13 (1), (2016): 11.

54 Günümüzde Polonya'da bulunan Zamosc şehri.

55 Günümüzde Ukrayna'da bulunan Kamyanets-Podilski şehri.

56 Davtyan et al., “Mkhitar Gosh's Medieval Law Code and its Implications for Armenian Communities Abroad”, 43.

57 *The Heritage of Armenian Literature Volume II*, 434.

58 Թորոսյան, “Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործադրության մասին միջնադարյան Հայաստանում”, 47.

59 Թորոսյան, Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործադրության մասին միջնադարյան Հայաստանում”, 47.

60 Kanunnamenin günümüzde üç farklı edisyonu vardır. Birinci edisyon 251 maddeden oluşur. Mihitar Goş'un ön çalışmalarından ve orijinal kanunnameden kopya edilmiştir. Zımmar antik yazması, Katolikos'a gönderilen bir kopyası ve bundan kopya edilmiş 1237-1238 numaralı Venedik yazmaları bu edisyonun örnekleridir. Matenadaran'da bulunan 1295 tarihli ikinci edisyonda kanunname dünyevi ve kilise kanunları olarak ikiye ayrılmıştır. İlk kısım 124, ikinci kısım 130 maddedir. Birinci edisyonla dil ve üslup açısından benzeşmekle birlikte daha sade bir dille yazıldığı görülür. Eserin üçüncü edisyonu

hemen her alanıyla ilgilidir. Kral ve prenslerin konumları ve görevlerinden din adamlarının konumları ve görevlerine; evlenmeler, boşanmalar ve evliliklerde yaşanabilecek sıkıntılardan bireyler arasında yaşanabilecek şiddet olaylarına; hayvan alım-satımından mirasın paylaşımına kadar çeşitli konularda kanunlar içermektedir.⁶¹

Kanunları incelemeye başlamadan önce “öteki” olarak adlandırılan kişileri açıklamak gerekir. Daha önce de söz edildiği gibi Orta Çağ toplumları kendi milliyetlerini daha çok din üzerinden tanımlıyorlardı.⁶² Ermeni bir Hristiyan, kendi dininden olanları toplumunun bir parçası olarak görürken; farklı bir inanca sahip milletleri toplumun dışında bırakıyordu. Müslümanlar, Zerdüştler, farklı Hristiyan anlayışlara sahip Rum, Latin ya da Ermeni olsalar dahi aynı inancı benimsemedikleri Pavlikanları öteki olarak görmekteydiler. Mihitar Goş, kanunnamede buna uygun şekilde kendisine ve mensup olduğu topluma Hristiyan demiş, Ermeni adını metnin hiçbir yerinde kullanmamıştır. Ötekilerden bahsedeceği zaman farklı kelimeler kullanmıştır. Bunlar: aylahavat (այլահավատ)⁶³, anhavat (անհավատ)⁶⁴, mahmedakan (մահմեդական)⁶⁵, aylazgi (այլազգի)⁶⁶ ve otarazgi (օտարազգի)⁶⁷ kelimeleridir. Aylahavat (այլահավատ) kelime anlamıyla “farklı inanlı” demektir. Anhavat (անհավատ), sözlükte “dinsiz, kâfir” manalarını vermektedir.⁶⁸ Mahmedakan, (մահմեդական) “Mahmed” yani “Muhammed’in takipçileri, Müslüman” demektir. Aylazgi, (այլազգի) günümüz Ermenicesinde “yabancı millet, harici millet” manalarına gelmekle birlikte⁶⁹ eski Ermenicede Müslümanlar için de kullanılan bir kelimedir.⁷⁰ Bu kelime genellikle kanun maddelerinde kullanılmaktadır; ancak yazarın eserde Müslümanlara çeşitli yerlerde mahmedakan (մահմեդական) olarak değinmesinden dolayı biz bu maddeleri

en yaygın olanıdır, pek çok nüshası bulunur. Birinci edisyonla birlikte tanımlansa da dili, kısa ve öz anlatımıyla farklılık gösterir. Matenadaran'da 485, 657, 2593, 2776, 3291 numaralarıyla kayıtlı ve daha başka kopyaları ana örneklerindedir. En eski yazma 1303 tarihli 2593 numaralı yazmadır. (Գոշ, Գիրք Դատաստանի, ԾԶ – ԾԷ) Bu çalışmada üçüncü edisyon kullanılmıştır.

61 Erdi Öztürk, *Etnik ve Dinsel Dönüşüm Çağında Anadolu: Halklar, İnanışlar ve Kültürel Etkileşim (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2018, 82.

62 Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, s. 37.

63 Գոշ, *Դատաստանագիրք*, 13.

64 Գոշ, *Դատաստանագիրք*, 31.

65 Գոշ, *Դատաստանագիրք*, 32.

66 Գոշ, *Դատաստանագիրք*, 38.

67 Գոշ, *Դատաստանագիրք*, 84.

68 Դերմենջյան Մայրանուշ Փարավոնի, “անհավատ”, *Հայերեն-Թուրքերեն Բառարան*, (Երևան: Հեղինակային Հրատարակություն, 2013), 33.

69 Դերմենջյան Մայրանուշ Փարավոնի, “այլազգի”, *Հայերեն-Թուրքերեն Բառարան*, 20.

70 Ե. Բ. Աղայան, “այլազգի”, *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան* (Երևան: Հայաստան Հրատարակություն, 1976), 40.

Müslümanları da kapsayacak şekilde dönemin Ermeni toplumu tarafından öteki olarak görülen tüm grupları içerisine alacak şekilde değerlendireceğiz. Son olarak otarazgi (օտարազգի) kelimesi “yabancı, yabancı milletten” anlamına gelmektedir.

Mihitar Goş’un Müslümanlarla ilgili görüşlerine yer vermek durumun daha iyi anlaşılabilmesi için önem arz etmektedir. Mihitar Goş’un hazırladığı Kanunname’nin giriş bölümünün dokuzuncu kısmında bir Hristiyan’ın başka dinlere mensup olanların mahkemelerine neden gitmemesi gerektiğini açıklamak için iki tarafı kendi düşüncesine göre karşılaştırır. İncil’de geçen: “Çünkü doğrulukla fesadın ne ortaklığı, ışıkla karanlığın ne paydaşlığı olabilir?”⁷¹ sözlerine atıfta bulunarak inananlarla inanmayanların birbirlerinden ışıkla karanlık kadar uzak olduklarını söyler.⁷²

Daha sonra ise Müslümanların, Tanrı’yı Baba olarak kabul etseler de Oğlunu ve Kutsal Ruhu inkâr ettiklerini ve bu yüzden büyük bir inkâr içerisinde olduklarını dile getirir.⁷³ Mihitar Goş, Müslümanların kendi inançlarıyla çeliştiklerini kanıtlamak için, onların şarabı haram olarak görmelerine rağmen aralarında sarhoş olmayan birinin bile bulunmadığını aktarır.⁷⁴ Son olarak da Müslümanların adalet sistemini kötüler. Onların mahkemelerinde yalancı şahit kullandıklarını, düzenbaz olduklarını ve iftiracı davacılarının olduğunu yazarak, Hristiyanların Müslüman mahkemelerine gitmelerini engellemeye çalışır.⁷⁵ Müslümanlara karşı bu şekilde olumsuz bir algıya sahip olan Mihitar Goş’un, yazdığı kanunlarda da bu görüşünün devam ettiği görülür.

İçinde ötekilerle ilgili yargıların geçtiği kanunları incelemeye başlamadan önce bu maddelerde Mihitar Goş’un “öteki”yi tanımlamak için kullanmış olduğu yabancı manasındaki օտարազգի (aylazgi) kelimesine dikkat çekmek gerekir. Yukarıda da bahsedildiği gibi bu kelime eskiden Ermenicede Müslümanlar için kullanılmaktaydı. Bu sebeple aşağıda değinilen maddelerin genel olarak bütün ötekileri karşılarsa da özel olarak dönemin Anadolu’sunda bulunan Müslümanları işaret ettiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Kanunnamede geçen ötekilerle ilgili kanunlara bakıldığında, ilk önce krallara ve onların tebaalarına ilişkin konuları anlatan 2. Madde karşımıza

71 2. Korintliler 6/14

72 Գոշ, Դատաստանագիրք, 31.

73 Գոշ, Դատաստանագիրք, 32.

74 Գոշ, Դատաստանագիրք, 33.

75 Գոշ, Դատաստանագիրք, 33.

çıkılmaktadır.⁷⁶ Bu madde içerisinde eğer başka milletten birisi bir Hristiyan'ı öldürürse cezasının ne olması gerektiği anlatılır. Buna göre öldüren kişi derhal öldürülmelidir; ancak isteyerek değil kazara ölüme sebebiyet vermişse elleri kesilmeli ve 365 dahekan⁷⁷ (դաւեկան) olduğu belirtilen kan bedeli ödemelidir.⁷⁸ Maddenin devamında tam tersi durumda eğer bir Hristiyan, başka milletten birini öldürürse cezasının ne olacağı aktarılır. Böyle bir durumda öldüren kişi kan bedeli ödemelidir; ancak kazara ölümüne sebebiyet vermişse sadece bunun yarısını ödeyecektir. Bu para mahkemeye ödenecek sadece üçte biri ölen kişinin ailesine verilecektir.⁷⁹ Maddenin devamında kralların Hristiyanlardan kafa vergisi alamayacağı, sadece bu vergiyi Hristiyan olmayan kişilerden alabilecekleri belirtilir, fakat kişi sonradan Hristiyanlığı kabul etmiş ise o kişi de kafa vergisinden muaf tutulmalıdır.⁸⁰

Evlilik, insan hayatında önemli bir geçiş evresi kabul edilir. Kültürler arası evliliklerde bu geçiş süreci daha meşakkatlidir. Bu tarz evliliklerde çiftler ister istemez kendilerini bir kültürel geçiş süreci içerisinde bulurlar. Birbirlerinin adetlerine, gelenek ve göreneklerine yabancı oldukları için ilk aşamalarda bazı çatışmalar yaşanır. Zamanla çiftlerin birbirlerini anlaması ve uyum göstermeleriyle birlikte birbirlerine karşı anlayışları ve toleransları gelişir; hatta ortak bir kültürleşme yaşarlar.⁸¹ Kültürleşme sürecinde farklı kültürler bir araya gelip birbirlerini etkileyerek değişime uğrarlar ve yeni sentezler, bileşmeler ortaya çıkarılır.⁸² Mihitar Goş, kendi halkının benliğini koruması için bu tarz evliliklere kötü gözle bakmış ve kanunlarında ötekilerle evlilik konusuna yer vermiştir. Goş, kendi çocuklarını yabancılarla (Hristiyan olmayanlarla) evlendiren kişilerin *komünyon*dan ve dolayısıyla kiliseden menedileceğini dile getirerek bu gibi evliliklerin yaşanmasına rıza göstermez.⁸³ Hristiyan birinin bir yabancıyla evlenebilmesi için yabancıнын vaftiz ettirilmesi ve bütün eski hayat tarzının, alışkanlıklarının silinmesi gerektiğini belirtir.⁸⁴ Mihitar Goş için evli bir Hristiyan çiftten herhangi birinin dinini değiştirmesi boşanma sebebidir. Böyle bir durum yaşandığı zaman çiftin bir arada yaşayamayacağını yazar.⁸⁵

76 Bu bölümde ilgili kanunname maddelerinin tercümelerinin kontrolü konusunda yardımlarından dolayı Öğr. Gör. Dr. Ercan Cihan Ulupınar'a teşekkür ederim.

77 Altın (bazen gümüş) sikke, dinar.

78 Քնշ, Հատաստանագիրք, 38.

79 Քնշ, Հատաստանագիրք, 39.

80 Քնշ, Հատաստանագիրք, 41.

81 Celia Jaes Falicov, "Cross-Cultural Marriages", *Clinical Handbook of Couples Therapy*, Edt. Neil S. Jacobson ve Alan S. Gurman, (New York: Guilford Publications, 1995), 234.

82 Bozkurt Güvenç, "Süreçler: Kültürleme, Kültürlenme ve Kültürleşme", *Kültürün ABC'si*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 87.

83 Քնշ, Հատաստանագիրք, 120.

84 Քնշ, Հատաստանագիրք, 97-98.

85 Քնշ, Հատաստանագիրք, 54.

Ötekilerle ilgili kanunların olduğu bir başka alan ise uşaklık, hizmetçilik ile ilgili konulardır. Mihitar Goş, yabancı bir halktan uşak ya da hizmetçi satın alanların, eğer kişi vaftiz olursa, kendisine bir fidye miktarı belirlenmeli ve o miktara karşılık gelen zamana kadar çalıştığında özgür bırakılmaları gerektiğini; ancak vaftiz olmazlarsa diledikleri gibi satabileceklerini yazar.⁸⁶ Efendi ve hizmetçi-uşak ilişkilerini düzenleyen maddeler incelendiğinde, efendinin işlediği suçlardan alacağı cezanın, suça uğrayan tarafın Hristiyan olup olmamasına göre değiştiği görülür. Efendinin, hizmetçisini ya da uşağını yaralayacak derecede dövmesi halinde, dövülen kişi Hristiyan ise özgürlüğüne kavuşurken, Hristiyan olmayanlar değerinin daha altından satılır.⁸⁷ Eğer efendi, hizmetçisi veya uşağını öldürürse bu durumda öldürülen kişinin dinine bakılmaksızın kan bedeli ödenmesi gerektiği yazılır.⁸⁸

Evliliklerle boşanmalar ve efendi ile hizmetçi-uşak arasındaki ilişkiler gibi kavramlardan farklı olarak kanunnamede ötekilerle ilgili hükümlerin olduğu üç adet kanun bulunmaktadır. Bunlardan ilki bir Hristiyan'ın başka bir Hristiyan çocuğu kaçırap yabancılarla satması durumunda ne yapılması gerektiğiyle ilgili olan 58. maddedir. Buna göre, eğer bir Hristiyan başka bir Hristiyan çocuğu kaçırap bir başka milletten birisine satarsa, o kişi öldürülmeyip hapse atılır. Bağışlarla birlikte satılan çocuğu tekrar geri alabilmesi için adam gönderilir. Eğer başarılı olamazsa gözlerine mil çekilir ve serbest bırakılır.⁸⁹ Ötekilerle ilgili hükmün bulunduğu bir diğer kanunda, bir kişinin Tanrı'ya küfretmesi halinde hangi cezanın uygulanacağı anlatılır. Orta Çağ toplumlarında çok büyük bir suç sayılan Tanrı'ya küfrün bu kanunda da cezası suçu işleyen kişinin Hristiyan ya da yabancı olması fark etmeksizin öldürülmesidir.⁹⁰

Ötekilerle ilgili son kanun maddesi bir papazın yolculuk sırasında kendisini korumak amacıyla birini öldürdüğünde cezasının ne olacağı sorusuna cevap arayan 170. maddedir. Mihitar Goş, yoldaşını korumak amacıyla ve saldıranlar başka bir millete mensup ise onları öldürmenin meşru olduğunu söyler. Hristiyanlıkta din adamlarının saflığı önemli olduğu için Mihitar Goş papazlara ne olacağı ile ilgili kesin bir hüküm veremez ve olayın *vardapetler* tarafından incelenip ona göre karar verilmesi gerektiğini yazar.⁹¹

86 Գոշ, Դատաստանագիրք, 71.

87 Գոշ, Դատաստանագիրք, 74.

88 Գոշ, Դատաստանագիրք, 72-73.

89 Գոշ, Դատաստանագիրք, 72.

90 Գոշ, Դատաստանագիրք, 84.

91 Գոշ, Դատաստանագիրք, 123.

Mihitar Goş'un, kendi halkının kimliğini koruma güdüsüyle kanunnamesinde, ötekilerle hemen her alanda kurulabilecek olan ilişkileri engellemeye çalıştığı görülür; ancak o dönemlerin Anadolu'sunda Ermeni-"öteki" ikili ilişkileri var olmasaydı, Goş, kanunnamesine böyle maddeler ekleme ihtiyacı hissetmeyecekti. Bu kanunnamelerden yola çıkarak 12-13. yüzyıl Anadolu'sunda Ermenilerin diğer milletlerden kişilerle evlilikler gerçekleştirdikleri rahatlıkla söylenebilir. Aynı şekilde boşanmalarla ilgili kanun maddesinden Ermeniler arasında din değiştirmelerin yaşandığı da anlaşılabilir. Diğer maddelerden Ermenilerin o yüzyıllarda İslam hukukuna güvenerek, diğer gayrimüslimler gibi Müslümanların mahkemelerinde adalet aradıkları çıkarımına da varabiliriz. Muhtemelen böyle olduğu için Mihitar Goş, bunu engellemek adına kanunnamesinde Müslüman mahkemelerine gidilmemesini salık vermiştir.

Mihitar Goş'un yazdığı bu kanunname, onun kendi idealindeki Ermeni toplumu tasvir etmektedir. Kanunnamenin dünyanın çeşitli bölgelerindeki Ermeni topluluklarında kullanıldığı bilinse de ötekilerle ilgili verdiği hükümlerin hayata geçirilip geçirilmediğine dair bir kanıt yoktur. Özellikle ötekilere karşı verilen ölüm, elleri kesme, gözlere mil çekme gibi ağır hükümlerin, Müslüman idaresindeki bölgelerde uygulanmış olduğu düşünülemez. Çünkü bu kişiler her zaman kadılara başvurabilirlerdi. Aynı zamanda Müslüman siyasi otoritelerin, topraklarında yaşayan Hristiyanların aralarındaki dinî meselelerin çözümü için mahkeme kurmalarına izin verse de bu mahkemelerin devletin Hristiyan olmayan vatandaşlarına hüküm vermelerine, bir ikilik yaratacağından ve siyasi otoriteyi sarsacağından izin verilmemekteydi. Bununla birlikte Osmanlı Devleti döneminde Hristiyanların kendi aralarındaki sorunları çözüme kavuşturmak için kadıya da müracaat ettikleri çeşitli örnekler mevcuttur.⁹² Bu durumun 12-13. yüzyıl Anadolu'sunda da yaşanmış olduğunu düşünmemek için hiçbir sebep yoktur.

SONUÇ

Tarih boyunca Ermeniler daha önce Bizans, İran ve Arap yönetimleri altında yaşamak durumunda kalsalar da Anadolu'daki Türk hâkimiyetine kadar yazılı milli bir kanunnameye sahip olma ihtiyacı hissetmemişlerdi. Bunun sebebi; Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki Bizans, İran ve Arap yönetimleri genel olarak, bu yerleri yine o yöreden soylu bir kişiyi yönetici atayarak ya da merkezden vali göndererek yönetmişler, onlardan asayişli sağlamaları ve

92 Çeşitli örnekler için bkz. Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, 247-249.

düzenli vergi tahsilatı yapmaları dışında başka bir şey beklememişlerdir. Bu sebeple Ermeniler, böylesi farklı yönetimlerin altında kendi iç hukuklarında bağımsız olabilmişler, kendi gelenek ve adetleriyle, yine onlar gibi Hristiyan bir devlet olan Bizans'ın dinî kanunlarının çevirilerinden faydalanmışlardır. Ancak diğerlerinden farklı olarak Türk idaresi, Ermenilerin yaşadıkları bölgelere kendi nüfusları ve kurumlarıyla gelmiş ve burada merkezi güçlü bir yönetim oluşturmuştur. Ermeniler, kendilerine yabancı bir milletin yönetimi ile tanışmış ve ister istemez o milletin mensupları ve kurumlarıyla ilişki kurmak zorunda kalmıştır. Bu kurulan ilişkiler sonucunda Ermeniler, gönüllü veya mecburî Müslüman mahkemelerine gidip orada adalet aramak durumunda kalmışlardır.

Yabancılarla kurulan bu yakın ilişki Ermenilerin kendi benliklerini kaybedeceklerinden korkan Ermeni âlimlerini ve din adamlarını harekete geçirmiş olacak ki Mihitar Goş, bu durumu engellemek amacıyla bir kanunname yazma ihtiyacı hissetmiştir. Öyle ki Mihitar Goş, eserini yazarken dönemin hem siyasi hem de dinî önderlerinden destek görmüştür. Mihitar Goş, kanunnamesini hazırlarken çevresindeki diğer halkların kanunlarını ve özellikle Bizans kanunlarından yapılan tercümelemleri kullanmıştır. Kendi dinî kitaplarını ve *“yakınlarımızdan gördüklerimiz ve duyduklarımız”* diyerek belirttiği Ermeni gelenek ve adetlerini de kaynak olarak kullanmıştır. Bu sebeple kanunname aynı zamanda Ermeni kültürüne dair önemli verileri de içermektedir.

Kanunname, Ermeni toplumu tarafından yaygın kabul görmüş, sadece Anadolu'da değil Polonya, Ukrayna, Hindistan, Sudan gibi dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermeni kolonileri tarafından da kabul edilmiştir. Bu sayede eser 16. yüzyılda önce Latinceye sonra Lehçe ve Ermeni harfli Kıpçak diline çevrilmiştir. 20. yüzyılın başlarında dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermeni kolonilerinde kullanımda kalmıştır.

Eser, Türk tarihi araştırmaları için de kaynak niteliğindedir. Kanunnamede her ne kadar Müslümanlara karşı olumsuz bir bakış açısı olsa da eser, 12-13. yüzyıl Anadolu'sunda Ermeni-“öteki” ilişkilerinin nasıl bir konumda olduğuna dair değerli bilgiler verir. Kanunnamede ötekilerle ilgili maddelerden 12-13. yüzyıl Anadolu'sunda Müslüman ve Ermeniler arasında yakın ilişkiler kurulduğu, karşılıklı evlenmeler yaşandığı, Ermenilerden ihtida edenler olduğu rahatlıkla görülebilmektedir.

KAYNAKÇA

Adontz, Nicholas. *Armenia in the Period of Justinian The Political Conditions Based on the Naxarar System*. Çev. Nina G. Garsoian, Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970.

Աղայան, Ե.Բ. “այլազգի.” *Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան*. Երևան: Հայաստան Հրատարակչություն, 1976.

Aptowitzer, V. “The Controversy over the Syro-Roman Code.” *The Jewish Quarterly Review*, 2(1), (1911): 55-74.

Առաքելյան, Գրիգոր. “Միսիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» ստեղծման իրավական նախադրյալները.” *Կանթեղ. Գիտական հոդվածների ժողովածու*, (3), (2011): 236-243.

Բոզոյան, Ազատ. “Հայ միջնադարյան իրավունքի պատմության հուշարձանները.” *Էջմիածին. Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Սայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, 62 (7-8), (2006): 90-108.

Cowe, Peter. “Medieval Armenian Literary and Cultural Trends (Twelfth-Seventeenth Centuries).” *Armenian People From Ancient to Modern Times*. Edt. Richard G. Hovannisian. New York: St. Martin's Press, 2004.

Crone, Patricia. *Roman, Provincial and Islamic Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Davtyan, Susanna, Khachatryan, Mikayel, Johrian, Ara ve Ghazaryan, Karen. “Mkhitar Gosh's Medieval Law Code and its Implications for Armenian Communities Abroad.” *Medicine and Law*, 33 (2), (2014): 41-47.

Դերմենջյան, Մայրանուշ Փարավոնի. “անհավատ.” *Հայերեն-Թուրքերեն Բառարան*. Երևան: Հեղինակային Հրատարակչություն, 2013.

Դերմենջյան, Մայրանուշ Փարավոնի. “այլազգի.” *Հայերեն-Թուրքերեն Բառարան*. Երևան: Հեղինակային Հրատարակչություն, 2013.

Եղիազարյան, Հ. “Հովհաննես Տավուշեցի-Վանական վարդապետը և Ոլորուտ գյուղը որպես նրա կյանքի ու գործունեության մի կենտրոն.” *Էջմիածին. Պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի*, 17 (5), (1960): 17-22.

- Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- Erk, Kutluay. "Ecclesiastical Terminology in Töre Bitigi: ARİ." *Acta Orientalia Vilnensia*, 13 (1), (2016): 11-33.
- Falicov, Celia Jaes. "Cross-Cultural Marriages." *Clinical Handbook of Couples Therapy*. Edt. Neil S. Jacobson ve Alan S. Gurman. New York: Guilford Publications, 1995.
- Feldbrugge, Ferdinand. *Law in Medieval Russia*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009.
- Grousset, Rene. *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*. Çev. Sosi Dolanoğlu. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- Güvenç, Bozkurt. "Süreçler: Kültürleme, Kültürlenme ve Kültürleşme." *Kültürün ABC'si*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Խանյարյան, Լ. "Կիրակոս Գանձակեցի." *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*. Կ. 5. Երևան: 1979.
- Keleş, Mahmut Recep. *Kutbüddîn-i Şirâzî Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Kirakos Gandzakets'i. *History of the Armenians*. Çev. Robert Bedrosian New York, 1986.
- Mango, Cyril. *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Մխիթար Գոշ. *Գիրք Դատաստանի*. Աշխատասիրությամբ Խոսրով Թորոսյանի. Երևան: Հայկական Սոց Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1975.
- Մխիթար Գոշ. *Դատաստանագիրք*. Աշխատասիրությամբ Մարտիմ Անդրանիկի Ոսկանյանի. Երեվան: 2001.
- Minorsky, Vladimir. *Studies in Caucasian History*. Londra: Taylor's Foreign Press, 1953.
- Mxit'ar Goš. *The Law Code [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goš*. Çev. Robert W. Thomson. Amsterdam: Rodopi, 2000.

- Öztürk, Erdi. *Etnik ve Dinsel Dönüşüm Çağında Anadolu: Halklar, İnanışlar ve Kültürel Etkileşim (XII-XIII. Yüzyıllar)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2018.
- Payaslian Simon. *The Political Economy of Human Rights in Armenia*. New York: I.B. Tauris, 2011.
- Pirie, Fernanda. "Law Before Government: Ideology and Aspiration." *Oxford Journal of Legal Studies*, 30 (2), (2010): 207-228.
- Պիվազյան, Էմ. "Մխիթար Գոշ." *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, C.7. Երևան: 1981.
- Poghosyan, Gevorg. "History of Evolution of the Armenian Sociological Thought." *Social Sciences*, 4 (5), (2015): 119-126.
- Redgate, A.E. *The Armenians*. Cornwall: Blackwell Publishers, 2000.
- The Heritage of Armenian Literature Volume II*. Edt. Agop J. Hacikyan. Detroit: Wayne University Press, 2002.
- Թորոսյան, Խ.Ա. "Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործադրության մասին միջնադարյան Հայաստանում." *Պատմաբանասիրական հանդես*, (3), (1971): 35-48.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*. Ankara: TTK, 1958.
- Զաքարյան, Սեյրան. "Իմաստասիրականը Հովհան Օձնեցու Հոգևոր Ժարանգության Մեջ." *Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն*, 27 (3), (2018): 44-58.

Yayın Geliş Tarihi: 11.08.2020

Yayına Kabul Tarihi: 22.04.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Tarcan, Burçin H.; "Ermeni Terör Örgütlerinin Güney Kafkasya'da Gerçekleştirdikleri Faaliyetler: 1905-1906." *Ermeni Araştırmaları* 68 (2021): 129-157.

Araştırma Makalesi

ERMENİ TERÖR ÖRGÜTLERİNİN GÜNEY KAFKASYA'DA GERÇEKLEŞTİRDİKLERİ FAALİYETLER: 1905-1906

(ACTIVITIES OF ARMENIAN TERRORIST ORGANIZATIONS IN
SOUTH CAUCASUS: 1905-1906)

Burçin Hafize TARCAN*

Öz: *Bu çalışmada Ermeni terör örgütlerinin 1905 ve 1906 yıllarında Güney Kafkasya'da özellikle Müslüman halklara yönelik yapmış oldukları terör faaliyetleri ele alınmış, "gönüllü birlikleri" adı ile Ermeni silahlı gruplarının gerçekleştirdikleri saldırıların ve yağmanın boyutları incelenmiştir. Söz konusu eylemler Bakü, Şuşa, Tiflis gibi çeşitli bölgelerde gerçekleştirilmiş ve sonucunda birçok sivil ölmüştür. İlk toplu çatışma Şubat 1905'te Bakü'de başlamış ve ardından Güney Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Ermeni gruplarının gerçekleştirdikleri tüm bu saldırıların ardında Rus hükümetinin desteğini alarak sınırlarını genişletme politikasının yer aldığı gözlemlenmiştir.*

Makalede hem Azerbaycanlı yazarların hem de Ermeni yazarların görüşlerine yer verilmiş olup, karşılaştırmalı bir tahlil ile 1905-1906 yıllarında gerçekleşen olaylar genel olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Terör Örgütleri, Bakü Olayları, Tiflis Olayları, Şuşa Olayları, Zengezur.*

* ORCID: 0000-0003-1698-4967
M.A., Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Politik Ekonomi Yüksek Lisans Programı, e-posta: burcintarcan@gmail.com

Abstract: *In this study, the attacks specifically against Muslim people in the South Caucasus between 1905 and 1906 by Armenian terrorist groups are studied; and dimensions of the attacks and the looting carried out by “voluntary units” were examined. The actions were carried out in various regions such as Baku, Shusha and Tbilisi, and cost many civilians their life. The first collective conflict started in Baku in February 1905 and then spilled over the various locations in the South Caucasus. It is observed that the reason behind all attacks by Armenian groups was the expansionist policies by gaining the support of the Russian government.*

This article tries to reveal the events that occurred between 1905 and 1906 by giving the perceptions of both Azerbaijani and Armenian writers comparatively.

Keywords: *Armenian Terrorist Organizations, Baku Events, Tiflis Events, Shusha Events, Zengezur.*

Giriş

19. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin Van Gölü etrafında toprak iddiaları olan Ermeniler, 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'ya-Azerbaycan topraklarına meyletmeye başlamıştır. Ermenilerin Güney Kafkasya'ya göçü, Rusların bugün malum olan amaçlarının ve faaliyetlerinin bir sonucudur.¹ Ruslar kendi çıkarlarına uygun olması amacıyla Kafkasya'ya Hıristiyan milleti göç ettirme yolunu tercih etmiştir. İskan politikaları aracılığıyla farklı milletlerden Hıristiyanlığı benimseyen insanlar, önce Kuzey Kafkasya'ya ardından da Güney Kafkasya'ya yerleştirilmişlerdir. Ruslar, 1860'lı yıllarda Çerkeslerin önceden oturdukları bölgelere ilk olarak Rus Kazaklarını, daha sonra ise Rusları, Ukraynalıları, Yunanları, Çekleri, Estonları ve Ermenileri yerleştirmeye başlamıştır.² Rusların Kuzey Kafkasya'da gerçekleştirdiği bu iskan politikası Güney Kafkasya'da da uygulanmıştır. Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi, Güney Kafkasya'da da kendine dayanak olacak yeni yapıyı oluşturmaya çalışan Ruslar bu arazilere de her millettten insan yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu göçlerde Ermenilerin çoğunluğu oluşturmasının sebebi olarak ise Ermenilerin Müslüman halkla birlikte yaşama tecrübelerinin olması gösterilebilir.

1826-1828 yılları arasında Rusya ve İran arasında yapılan savaş sonucunda iki devlet arasında Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın üçüncü maddesinde "İran altı ay içerisinde Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarını Rusya'ya bırakacaktır." ibaresi yer almıştır.³ Rus Çarı I. Nikola Türkmençay Antlaşması gereği aldığı Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarını "Ermeni İli" olarak ilan etmiştir. Ruslar, yaklaşık 4 ay içerisinde Azerbaycan'dan Rus topraklarına 8000'in üzerinde Ermeni aileyi göç ettirmiştir.⁴

Ermenilerin Kafkasya'ya yerleştirilmesine ön açan olaylardan biri de 1828-1829 tarihli Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan 1829 tarihli Edirne Antlaşması olduğunu söylenebilir.

1826 yılında Osmanlı Devleti'nde yeniçeri ocağının kaldırılmasının üzerine Rus Çarı I. Nikola bunu fırsat bilmiş ve Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.⁵

1 Elman Cəfəri, *Naxçıvanda Erməni-Azərbaycan Münaqişəsi* (Bakı: Nurlan, 2009), 59.

2 Marziye Memmedli, "Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğunun Kafkasya'da İskan Politikası" içinde *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, Mehmet Okur, Bahadır Güneş ve Ülkü Köksal (edt) (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2017), 443

3 Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları," *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 36, (2008):190

4 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918)* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995), 11.

5 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 324-325.

Bu savaş sırasında Ermeniler Rus Ordusuna asker olarak kayıt olmuşlardır. Savaşın sonunda ise Rusya, Kafkasya topraklarında kendine dost edinebilmek için, Anadolu'da yaşayan Ermenilerin, daha önce kendilerinin oluşturmuş olduğu Ermenistan vilayetine göç etmelerini istemiştir.⁶ Böylece Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarının sonunda 20.600 aile, yani 119.500 Ermeni Azerbaycan topraklarına yerleştirilmiştir.⁷ Önce 1828 Türkmençay Antlaşması, ardından 1829 Edirne Antlaşması ile Ermenilerin Kafkasya'ya göçü başlamış ve ileride kurulacak olan Ermenistan'ın temelleri böylece atılmıştır.

1830'lu yıllarda da Azerbaycan topraklarında Ermeni nüfusunun hızla arttığı görülmektedir. Örneğin; Erivan'a yerleştirilen Ermenilerle, 1828-1829 yılları arasında 25.151 olan Ermeni nüfusu, 1830 yılında 81.610 kişiye ulaşmıştır. 1873 yılına gelindiğinde bu sayı 221.191, 1886 yılında 375.700, 1897'de 439.926, 1916 yılında ise 669.871'e ulaşmaktadır.⁸ Ermenilerin nüfusunun arttığı vilayet sadece Erivan değildir. Bu durumun Gence ve Bakü vilayetlerinde de yaşandığını söylenebilir.

1860 yılında ise Kilikya'yı tekrardan kurabilmek için Osmanlı Devleti'nde ilk olarak Hayırsever Cemiyeti ve ardından kurulan Fedakârlar Cemiyeti, Anadolu Ermenilerinden ziyade Rus uyruklu Ermeniler tarafından desteklenmiştir.⁹ 1879-1880 yılları arasında ise *Ararathlı, Mektep Sevenler, Ermenistan'a Doğru Cemiyeti ve Milliyet Perver Kadınlar Cemiyeti* gibi birçok yeni cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetlerin en büyük destekçisi ise Rusya olmuştur. Cemiyetlerin başkanları veya mensupları Ermeni din adamlarından oluşmaktadır. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde çıkan birçok ayaklanmada bu din adamlarının rolü bulunmaktadır.¹⁰ Osmanlı Devleti üzerinde toprak hayalleri peşinde koşan Ermeniler, Anadolu'da çeşitli silahlı çıkışlarda bulununca, Sultan Abdülhamit 1896 yılında Ermenilere yönelik esaslı bir uzaklaştırma uygulamıştır. Bundan kaçan birçok Ermeni ise Kafkasya'ya sığınmıştır. Kaçanların başında Taşnaksütyun ve Hınçak üyeleri bulunmaktadır.¹¹ Kafkasya'ya yerleşen Ermenilerin, orada yaşamakta olan Ermeni halkını Azerbaycan Türkleri aleyhine kışkırttıkları düşünülmektedir.

6 Marziye Memmedli ve Samire Memmedli, "Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)," *Ankasam Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2018): 336-337.

7 Memmedli, "Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğunun Kafkasya'da İskan Politikası", 445.

8 Memmedli, "Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğunun Kafkasya'da İskan Politikası", 445.

9 Ü. Gülsüm Polat, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri Üzerine Bazı Tespitler," *KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 12 (2010):104.

10 Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi* (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1978), 57.

11 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi* (İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975), 131.

19. yüzyılın sonlarında Anadolu'daki çıkışlarının bastırılması ve bu eylemlerden asıl zarar görenin kendileri olduğunun fark edilmesiyle, Ermeni teröristler yönlerini Güney Kafkasya'ya çevirmişlerdir. 1905'te, gelecekte kurulması planlanan Ermeni Devleti için, Ermeni yerleşim bölgelerinin oluşturulması amacıyla Azerbaycan Türklerini topraklarından zorla kovabilmek adına Ermeni komitacılar birçok kentte terör faaliyetlerine girişmişlerdir.¹² Bu komitacılar, Azerbaycan Türklerine karşı gerçekleştirecekleri girişimlerinde başarılı olamayacağına farkında olmalarından dolayı da Rusların yardımına sığınmak durumunda kalmışlardır. Ruslar ise Ermenileri kendilerine kullanabilecekleri bir araç olarak düşünmüşler, ayrıca Azerbaycan'ın İran ve Türkiye ile sınır bağlantısını kaldırabilmek için Ermeni komitacıların gerçekleştirdikleri facialara göz yummuşlardır. Dolayısıyla Çarlık Rusya'nın o dönemki imparatoru II. Nikolay'ın kendi topraklarında yaşayan milletler arasında ayrımcılık yaptığını, Azerbaycan Türklerine karşı ayrılıkçı bir politika izlendiğini söylemek mümkündür.

1905-1906 yıllarında Ermeni terör örgütlerinin yaptıkları katliamlar 1918-1920, 1948-1953 ve 1988 yıllarında yeniden tekrarlamıştır. 1905-1906 yıllarında Azerbaycan Türklerine karşı gerçekleştirilen faaliyetler ise Azerbaycan'ın her bölgesini kapsamıştır. Ermeni teröristlerin amacının huzursuzluk çıkararak, düşmanlık yaratmak olduğu bilinmektedir. Ermeni komitacıların Azerbaycan Türklerinin sayılarının çok fazla olması dolayısıyla yapabilecekleri başka bir şey olmadığını düşünmüşler ve bölgedeki nüfus üstünlüğünü ele geçirebilmek adına katliamlar uygulamışlardır. Ayrıca kurmayı planladıkları devlet içerisinde ileride intikam amacıyla kendilerine Azerbaycan Türkleri tarafından karşı bir etnik temizlik politikası uygulanmasından korktuklarından dolayı söz konusu faaliyetleri planladıklarını düşünülebilir. Üstelik 1905-1906 yıllarında Ermeniler, Azerbaycan Türklerine göre daha üstün konumda bulunmaktadır ve koşulları da Azerbaycan Türklerine göre daha iyidir. Yani iki millet arasında eşitlik olmadığı, denge bozukluğu olduğu söylenebilir. Buna örnek olarak Azerbaycan Türklerinin Çarlık Rusya'da orduya alınmamalarından dolayı askeri alanda bir tecrübelerinin olmaması gösterilebilir.

Ermeni terör örgütlerinin yürüttüğü eylemler yalnızca Güney Kafkasya ile sınırlı kalmamıştır. Bu bölge haricinde İran'ın Tebriz ve Horasan kentlerinde de bir takım çalışmalar yapıldığı görülmektedir.¹³ 1905'te yaşanan olayların birebir tanığı olan Memmed Sait Ordubadi kaleme aldığı *Qanlı İller* kitabında

12 Bahtiyar Necefov, *Düşmenin İç Üzü XIX. Asrin Sonu XX. Asrin Evvellerinde Türkiye ve Cenubi Qafqazda Ermeni Terrorizminin Tarihi* (Bakı: Çaşıoğlu, 2007), 11.

13 Mir Möhsün Nəvvab, *1905-1906'cı İllerdə Erməni-Müsləman Davası* (Bakı: Azərbaycan, 1993), 17-18.

yaşanan katliamları; çatışmalar sırasında yerel hükümet yetkililerinin olaylara karışmamasına, Azerbaycan Türklerinin bilgisizliği ve olaylardan habersiz olmalarına ve Ermenilerin özerklik alarak devlet kurma isteklerine bağlamaktadır.¹⁴

Ermeni terör örgütleri 1905 ve 1906 yılları arasında başta Bakü ve Nahçıvan olmak üzere Güney Kafkasya'da 200'ün üzerinde terör faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu faaliyetlerde hem Azerbaycan Türkleri hem de kendilerine karşı olan Ermeniler hedef alınmıştır.¹⁵ Çatışmalarda iki ulusun milli karakterleri, basmakalıp görüşler, gelenekler ve tarihi geçmiş her aşamada önemli bir rol oynamıştır.¹⁶

1905 yılında Ermenilerin faaliyetlerinin artmasının nedenlerinden bir diğerinin, aynı yıl içerisinde Rus İmparatorluğu sınırlarında gerçekleşen Rus Devrimi olduğunu söylenebilir. Rus İmparatorluğu içerisinde 1905 yılında gerçekleşen devrimci hareketin ardından oluşan karışıklıklar karşısında devletin güçsüzlüğünü fırsat bilen Ermeniler, Azerbaycan Türklerine saldırarak topraklarını genişletip "Büyük Ermenistan" hayallerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Ermenilerin devlet içerisinde oluşan her boşluğu ustalıkla kullandığı 1917'de yaşanan Bolşevik Devrimi'nin ardından da Azerbaycan Türklerine karşı yapılan katliamlarda da görülmektedir.

1. Bakü Olayları

Ulusal alanda ilk toplu çatışmalar 1905 yılının Şubat ayında Bakü'de başlamıştır. 6 Şubat'ta Ermeni kilisesi karşısında şehrin önde gelen isimlerinden olan Meşedi Ağarıza Babayev'in Ermeni komitacılar tarafından öldürülmesi sonucunda önce Bakü'de başlayan toplu ayaklanmalar daha sonra Güney Kafkasya'ya yayılmış ve 9 Şubat'a kadar devam etmiştir.¹⁷

Ağarıza Babayev'in ölümüyle birlikte ve öncesinde Ermeni komitacılar tarafından işlenen cinayetler Azerbaycan Türkleri arasında bir hareketlenmeye neden olmuştur. Bunun üzerine Ermeni Lalayev, 20-30 kişiyi barındıran bir haydut çetesi oluşturmuş ve onları silahlandırmıştır. Lalayev'in emri ile bu çete

14 Memmed Said Ordubadi, *Qanlı İller* (Bakı: Qafqaz, 2007), 8-10.

15 Murteza Hasanoğlu ve Nesrin Süleymanlı, "Ermeni Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan," *Avrasya İncelemeleri Dergisi* (2013): 297.

16 Eldar Əzizov, *Difai XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlk Tarixi Şərtləri və Səbəbləri* (Bakı, 2009), 35.

17 Fahri Valehoğlu, "Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya'da XX. Yüzyılın İlk Ermeni-Türk Münaqişəsi," *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* (2012): 280

Lalayev'in kendi evinin etrafında pozisyon alarak Azerbaycan Türklerine karşı ateş etmeye başlamıştır. Bu ateşler sonucunda Karabağlı Tağı Bey Şirin Bey oğlu sokaktan geçerken öldürülmüştür. Bakü'nün tanınmış kişilerinden olan Ağakerim isimli bir şahıs ise kendi grubunu toplamış, silahlandırmış ve Lalayev'in evinin etrafını sararak herkesi tek tek öldürmüştür.¹⁸

6 Şubat 1905'te Ağarıza Babayev'in ölümünden sonra Bakü'de başlayan çatışmalarda 6 Rus, 25 Ermeni, 6 Azerbaycan Türkü ve 5 başka milletlerden olmak üzere toplamda 18 kişi ölmüş ve 27 kişi de yaralanmıştır.¹⁹

7 Şubat'ta Ermeni silahlı grupları toplu atışlara başladıklarında Azerbaycan Türkleri de silahlanıp çatışmaya girmişlerdir. Bu olaylar esnasında hem Azerbaycan Türklerine hem de Ermenilere ait birçok dükkân yağmalanmıştır. Yağmalamaları gerçekleştiren haydutların bir kısmını İranlı işçiler, bir kısmını ise Anadolu'dan gelen Taşnaksütyun gönüllüleri oluşturmaktadır.²⁰

Yağmalar ve katliamlar devam ederken, Azerbaycan Türkleri Ermeni komitacıların yaptığı zulme rağmen mağdur edilen Ermenilere yardım etmişlerdir. 8 Şubat'ta Ermeni teröristler Mirza Aramyans'ın dükkânı saldırmış, Azerbaycan Türkleri Aramyans'a yardım etmişlerdir. Yapılan yardımlara bir başka örnek olarak, Azerbaycan Türkü üç kadının dört gün müddetince 50 Ermeni'yi evlerinde saklaması gösterilebilir. Aynı gün saat 22.00 civarlarında Surahanski ve Voronsovski sokaklarına gelip evleri talan etmek isteyenler engellenmiştir. Oysaki bu sokakların köşelerinde ve bulvarlarda birçok Azerbaycan Türkünün evi yakılmış ve yakılmaya devam edilmiştir. Benzer olayların 9 Şubat'ta da devam etmiştir.²¹

6 Şubat 1905'te Bakü'de başlayan olaylar 9 Şubat'a kadar sürmüştür. 3 gün süren bu çatışmalarda 66'sı Ermeni, 83'ü Azerbaycan Türkü, 36'sı ise başka milletlerden olmak üzere toplamda 185 kişi ölmüştür.²²

Bakü'de gerçekleşen bu katliamdan sonra, 11 Mayıs'ta, Bakü Valisi Mixail Nakaşidze sokaktan fayton ile geçerken Ermeni Taşnaksütyun çetesinin lideri Dro²³ ve ekibinin suikastına uğramıştır. Faytonun üzerine bomba atıp faytonu patlatan Çete, valinin ölümüne neden olmuştur.²⁴

18 Nəvvab, *1905-1906'cı İllərdə Erməni-Müsəlman Davası*, 13.

19 Qılman İlkin, *Bakı və Bakılılar* (Bakı: Kitap Klubu, 2018), 293.

20 Ordubadi, *Qanlı İllər*, 12.

21 Ordubadi, *Qanlı İllər*, 14.

22 İlkin, *Bakı və Bakılılar*, 294.

23 **Dro:** Asıl adı Drastamat Kanayan olan Taşnaksütyun üyesi Ermeni isyancıdır. 1914-1918 arasında Erzurum, Erzincan ve Kars gibi birçok vilayette yaşanan katliamları yönetmiştir. 1918-1920 yıllarında kurulmuş olan Demokratik Ermeni Cumhuriyeti'nde de savunma bakanlığı görevini yürütmüştür.

24 Valehoğlu, "Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya'da XX. Yüzyılın İlk Ermeni-Türk Münakaşası," 280.

20 Ağustos 1905 tarihinde iki millet arasında bir başka çatışma daha meydana gelmiştir. Çatışmayı destekleyen hükümet, farklı alaylardan topladığı 500 askerle Bakü’de olağanüstü hal ilan etmiştir.

21 Ağustos’ta Ermeni komitacıların Sabuncu Kasabası Hastanesi önünde ateş açarak başlattığı olaylar üç gün boyunca devam etmiş, birçok Azerbaycan Türkü hayatını kaybetmiş, ayrıca ciddi maddi zararlar oluşmuştur. Bu çatışmalar esnasında oluşan maddi zararlar o dönemin görevlileri tarafından Kafkasya Defterhanesine de bildirilmiştir.²⁵

Ağustos 1905’te Bakü’de yaşanan olaylar sonucunda özellikle petrol sanayisi büyük zarara uğramıştır. Balahani-Sabuncu bölgesinde petrol kuyularının üçte dördü yanmıştır. Bibi-Heybet bölgesinde ise 600 petrol kuyusundan geriye 120 adet kalmıştı. 68 rafineri fabrikasının 24’ü durdurulmuştur. Mazot üretiminde ise %77,7 oranında düşüş yaşanmıştır. Bütün bunlar Bakü’de işsizliğin epey artmasına neden olmuştur. Ağustos ve Eylül aylarında Bakü Genel Valisi Anderi Fadeyev’in emriyle işsiz kalan insanlar sürgün edilmiştir.²⁶

20 Ekim 1905’e gelindiğinde ise Bakü’de üçüncü katliamlar başlamıştır. Padişahın özel gününde Ruslar ve Azerbaycan Türkleri sokaklarda dolanırken Çar lehinde Türkçe sloganlar atmaya başlamışlardır. Azerbaycan Türkleri vali ile birlikte Büyük Kiliseye gelmişler ve dua etmişlerdir. Daha sonra ise vali, piskopos ile birlikte Kasım Bey mescidine gitmişler ve orada da dualar etmişlerdir. Bu sırada şiddetli yağmur olması nedeniyle halk dağılmış ve o esnada bir Rus’u elinde kırmızı bayrak ile yüksek bir yere çıkararak hükümete karşı söylemlerde bulunduğunu görmüşlerdir. Bunun üzerine halk bu kişiyi yakalamış ve öldürmüştür. Yine 20 Ekim’de halk birleşip devletin hapishaneyi açmasını ve mahkûmları serbest bırakmasını istemiştir. Rus birlikleri buna silahlı karşılık vermiş ve çatışmalarda 18 kişi yaralanmıştır. 21 Ekim de ise kendi özel günleri sebebiyle Rus Kazakları²⁷ ellerinde padişahın fotoğrafı ile sokaklarda yürürken bir Ermeni’nin evinden Rus Kazaklarının üzerine ateş açılmaya başlanmıştır. Kazaklar hemen buna karşılık olarak evin etrafını çevirmişler ve evleri ateşe vermişlerdir. 23 Ekim günü Kazaklar bu sefer padişahın oğlunun resmi ile sokaklarda dolaşırken Ermeni mahallesine geldiklerinde bir Ermeni tarafından üzerlerine yine ateş açılmış ve Kazaklar yine evleri ateşe vermişlerdir. Bu olaylarda 16 kişi öldürülmüştü. Ekim ayında

25 Beşir Mustafayev, Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905-1920). *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İzmir, 2009:96-97.

26 İlkin, *Bakı və Bakılılar*, 295.

27 **Kazaklar**: Rus Ordusunun Askerleridir.

yaşanan bu çatışmalarda elli biri Ermeni, ikisi Azerbaycan Türkü, biri Rus, biri Gürcü, biri Yahudi olmak üzere toplamda 57 kişi ölmüştür.²⁸

2. Nahçıvan Olayları

1905 yılının Mayıs ayında Bakü'deki olaylardan sonra Nahçıvan'da da Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında huzursuzluk çıkmıştır. Şehirde de Ermenilerin elinde silahlar bulunduğu ve ansızın saldırılarına dair bir takım söylentiler yayılmıştır. Bu söylentiler Azerbaycan Türkleri arasında bir korku yaratmış, Ermeniler ise apaçık bir şekilde silahlanmaya devam etmiş ve saldırıya hazırlanmışlardır.²⁹ Nahçıvan'ın etrafı Ermeni kentleriyle çevrili olduğundan ve kolay bir şekilde asker toplayabilecekleri için, Ermeniler konuşarak anlaşma yolunu tercih etmişlerdir. Nesrin Sariahmetoğlu *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)* adlı eserinde o dönemde Nahçıvan'da yaşayanların 2 bin Ermeni ve 65 bin Azerbaycan Türkü olduğunu ve toprak sahiplerinin birçoğunun Azerbaycan Türkü olduğu belirtmektedir.³⁰ 5 Mayıs 1905 itibariyle Ermeniler Nahçıvan şehrinde, Kültepe, Aliabad, Cehri, Şihmahmud ve Tumbul köylerinde Azerbaycan Türklerine karşı silahlı çatışmalara girmiş ve ölümlerine neden olmuşlardır.³¹

Dönemin gazetelerinden olan Hayat gazetesinde Nahçıvan olayları şu şekilde özetlenmektedir: “*Ermeni terör saldırılarını kilise yönetmektedir. Nahçıvan'da ki bir köyde 4 kişi ölmüş, sonrasında ise Zek köyünde 17 Azerbaycan Türkü katledilmiş, Ermenilerden ise sadece 4 kişi ölmüştür. “Kilise zili hemen aheste aheste çalındığı anda gülle-baran başlanırdı.*” Ayrıca gazetede bir evden 19 kişinin öldürüldüğü, başka bir evden de 13 kişinin öldürüldüğünü belirtmiştir.³²

Dönemin tanıklarından olan Memmed Said Ordubadi ise Qanlı İller (*Kanlı Yıllar*) adlı kitabında Nahçıvan'da yaşanan olaylar için şunları yazmıştır: “*O zamana kadar asla korkmamış olan Nahçıvanlı Türkler geceleri Ermenilerin korkusundan dışarıya, gündüzleri ise uzakta bulunan evlerine gidemiyorlardı. Nahçıvan'ın etrafı her yönden Ermeni kentleri ile çevrili olduğundan, 6 saat*

28 Nəvvab, *1905-1906'cı İllərdə Erməni-Müsəlman Davası*, 43-44.

29 Necefov, *Düşmənin İç Üzü XIX. Asrin Sonu XX. Asrin Evvellerində Türkiyə və Cənubi Qafqazda Erməni Terrorizminin Tarihi*, 129.

30 Nesrin Sariahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 277.

31 İsmail Hacıyev, “XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında),” *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi* (2017):165.

32 Beşir Mustafayev, “Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden),” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (2012):281.

*boyunca Erivan'dan istedikleri kadar Ermeni askeri getirmeye güçleri yettiğinden Azerbaycan Türkleriyle tatlı bir dille konuşmak istemiyorlardı.*³³”

5 Mayıs 1905 saat 15:00 civarında Cehri kentinden olan üç Azerbaycan Türkü, Ermeni köyü olan Şıhmahmud'a geçerlerken ağır bir şekilde yaralanmışlardır. Bu haber şehre ulaştığında halk iyice rahatsız olmuştur. 7 Mayıs'ta ise bir Azerbaycan Türkü, Tunbul isimli Müslüman-Ermeni köyünü geçince öldürülmüştür. 8 Mayıs'ta ise Erivan Vali Yardımcısı Baronovski, Erivan şehir valisi Agamalov ve Nahçıvan şehir valisi Caferkulu Han Nahçıvanski ile Nahçıvan'a gelmiştir. Onların geldiğini duyan halk birden harekete geçip, şikâyetle bulunmuşlardır. İlk şikâyetleri “Ermeniler bize yaptıklarını yaptılar, ancak yine toplanıp gelsinler” olmuştur. Tarih 9 Mayıs'ı gösterdiğinde ise Cehri kenti sakinleri Valinin huzuruna gelip “Bizim kentin yolları her taraftan Ermenilerin elindedir. Bu nedenle yolların hükümet tarafından koruma altına alınmasını rica ederiz.” şeklinde isteklerde bulunmuşlardır. Ne var ki bu isteklerin hepsi cevapsız kalmış ve şikâyetçilere hayal kırıklığından başka bir sonuç alınamamıştır.³⁴ Nahçıvanlı Ali Hacı Bayramzade, Aliabad köyünden geçerken Ermeni köylüler tarafından yedi kurşun ile vurulmuş ve öldürülmüştür. Bu haberin şehre ulaşması ise büyük çatışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çatışmaların sonunda yaklaşık olarak 85 dükkân ve 75 depo yakılıp, talan edilmiştir.³⁵

Mayıs ayının 11'inde ise Kültepe isimli Ermeni kentinin zenginlerinden olan Haçatur ve ailesi Ermeni teröristler tarafında öldürülmüştür. Ermeniler ise bunu Azerbaycan Türkleri tarafından yapıldığını düşünerek intikam almak istemişlerdir. Aynı günün akşamında Ermeni terör örgütleri bütün şehri ateşe vermişlerdir. Azerbaycan Türkleri karşılık vermiş ve böylece iki grup arasında çatışma başlamıştır. Çatışmalar devam ederken Erivan Vali Yardımcısı Baronovski'nin “Onlar size ateş açıyorlarsa, siz de onların tabancalarını alın” demesi üzerine cesaretlenen İranlı işçiler, birkaç Ermeni dükkânını yağmalamıştır. Aynı esnada Ermeni dükkânlarına yakın olan Azerbaycan Türklerinin dükkânlarından da ateş edilmeye başlanmıştır. Çatışmalar yaklaşık olarak iki buçuk saat sürmüş, Ermenilerin meşhur tacirlerinden Adamov öldürülmüştür. Azerbaycan Türklerinden ise beş kişi ölmüştür.³⁶ Gece saat 12.00 civarında Ermeniler tarafından şiddetli bir şekilde silahla ateş edilmeye başlanmış ve bütün şehri silah sesleri kaplamıştır. Bu saldırılar Ermenilerin ipek fabrikasından gerçekleştirilmiştir. Bu saldırıları vali Baronovski bir saat

33 Ordubadi, *Qanlı İller*, 16.

34 Ordubadi, *Qanlı İller*, 16-17.

35 Mustafayev, Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920), 98.

36 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 278.

sonra kestirmiştir ve nihayet Ermeniler sakinleşmiş, sessizleşmişlerdir. Sabah vakitlerinde bu haber etrafta bir korkutucu etki yaratmıştır. Bu korkunun üzerine her tarafta ölümler ve yağmalamalar başlamıştır. Bu ölümler ve yağmalamalar ilk olarak yarısını Azerbaycan Türklerinin yarısını ise Ermenilerin oluşturduğu Cehri köyünde başlamıştır. Bundan itibaren Ermeniler, Azerbaycan Türklerine karşı zulümden hiç çekinmemiştir. Kasım'ın 26'sına kadar hükümetin arabuluculuk etmesiyle Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında defalarca barış yapılmış ve bir arada yaşamaya devam edilmiştir.³⁷ Bu arabuluculukta hükümetin Ermenilerden yana tavır takındığını söylenilebilir.

17 Haziran 1905'te Zeyneddin Köyü'nde Ermenilerle Nahçıvanlı Türkler arasında yaşanan çatışmalar nedeniyle Nahçıvan'daki Kafkasya alayının komutanı 18 Haziran'da Genelkurmay Başkanlığı'na bir rapor göndermiş ve raporunda şunları belirtmektedir:

“Ermenilerle Müslümanlar arasında devam eden çatışmanın durdurulması için yardım amacıyla bana havale edilen Nahçıvan'daki alay 17 Haziran'da akşam saat 20.00'da silah kullanmak zorunda kaldı, sonuçta Zeyneddin Köyü'nde 20'den çok Müslüman öldürüldü.”

Bir başka raporda ise 5 Temmuz 1905 günü Nurs Köyü'nde Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında yaşanan olaylarda dağlara kaçarak kendilerini korumak isteyen 5 Azerbaycan Türkünün öldürüldüğü yazılıdır. Raporların herhangi birinde Ermenilerin öldürüldüğüne dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.³⁸

26 Kasım'da ise cemaat birden bire dükkânlarını kapatıp evlerine kaçmıştır. Halk arasında farklı söylentiler olduğu sırada da Kazakların barışı sağlamak için Çeşme Basar köyüne giderken Hacı Nesir Hacı Nağioğlu'nun evini yağmaladıkları ve oğlunu öldürdükleri haberi duyulmuştur.³⁹ Aynı günün gecesinde Ermeni komitacıların ve Kazakların işbirliğiyle Azerbaycan Türklerine ait olan pazar yeri yakılıp yıkılmıştır. İki saat boyunca devam eden yangının ardından Albay Krilov ve Naçalnik Angil⁴⁰ Pazar alanına gelmiş ve Kazaklara “Cemaati Kovunuz” diyerek ateş emri vermiştir. Bu ateş emrinin ardından Meşedi Hasan Memmed Kulu Bey'in oğlu vurulmuştur. Pazar yerinde çıkan yangında yaklaşık olarak 85 dükkân ve 75 ambar yanmıştır. 27-30 Kasım arasındaki üç günlük sürede kentte büyük bir kıtlık ortaya çıkmıştır. 30

37 Ordubadi, *Qanlı İller*, 18.

38 Emin Şihaliyev, “Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX. Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi* (2016):180.

39 Ordubadi, *Qanlı İller*, 18.

40 **Naçalnik:** Reis, Emniyet Müdürü

Kasım'da yine Ermeniler ve Kazakların elbirliği ile ateşe verilen Cehri kenti, halkı çok perişan bir duruma sokmuştur.⁴¹

Nahçıvan olaylarına dair Ermeni terör örgütleri ile Azerbaycan Türkleri arasında farklı görüş bulunduğunu görülmektedir. Bu durumun sadece Nahçıvan olaylarında değil iki grup arasında yaşanan bütün çatışmalarda aynı olduğu söylenebilir.

Ermeniler, Nahçıvan'da Azerbaycan Türklerinin kendilerine saldırarak onları katlettiklerini, kendilerinin dükkânlarının yakıldığını ve bunların sonucunda kendi nüfuslarının Nahçıvan ve köylerinde azaldığını iddia ederek kendilerini savunmaktadırlar.⁴² Memmed Said Ordubadi ise Nahçıvan'da yaşanan bu olaylarda Azerbaycan Türklerinin Ermenilere oranla daha fazla zarar gördüğünü yazmaktadır.⁴³

3. Erivan Olayları

Memmed Said Ordubadi'ye göre, Nahçıvan'da gerçekleşen yenilgiden sonra Erivan'da bulunan Ermeni terör yanlıları bu duruma son derece kızgın ve intikam almayı beklemişlerdir. Bunun üzerine Erivan'daki Ermeni komitacıların, Azerbaycan Türklerine karşı olan hareketleri günden güne artmıştır. Azerbaycan Türkleri arasında düşmanın yükselmesi ve kendilerinin askeri eğitimlerinin olmayışı nedeniyle korkular bulunmaktadır. Ermeni teröristler, Nahçıvan'ın intikamını almak ve Azerbaycan Türklerine zarar verebilmek için 23 Mayıs 1905'te harekete geçmişlerdir.⁴⁴

Mir Möhsün Nəvvab'ın aktardığına göre, Erivan şehrinde olaylar Mayıs ayında, 80 Azerbaycan Türkünün evinin bulunduğu bir mahallede başlamıştır. Ermeni terör grubu mensupları mahalledeki Azerbaycan Türklerinin evlerini kurşunlamaya başlamışlardır. Azerbaycan Türkleri kendi sayılarının bu terör örgütüne oranla az olmasına aldırış etmeden, onlara karşı direnişe geçmiştir. Üç gün boyunca süren çatışmalarda Ermeni komitacılarından 40 kişi, Azerbaycan Türklerinden ise 2 kişi ölmüştür. Üç günün ardından Ermeni örgüt üyelerinin kurşunları bittiğinde Azerbaycan Türkleri mahalleden kaçmıştır. Bunun haberini almış olan Ermeniler ise boş evlere girip Azerbaycan Türklerinin eşyalarını çalmıştır. Erivan'da Ermenilerin Azerbaycan Türklerine

41 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 279-280.

42 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 281.

43 Ordubadi, *Qanlı İller*, 20.

44 Ordubadi, *Qanlı İller*, 20.

karşı işlediği gaddarlıklar ve eziyetler çevre kentlerden de duyulmuş, Müslüman Kürtler hemen silahlanarak Erivan'da katliam olan bölgelere gitmişlerdir. Yol üzerinde yakaladıkları Ermenileri öldürmüşler, mallarını talan edip, evlerini ateşe vermişlerdir.⁴⁵ 24 Mayıs günü de yine Ermeni teröristler tarafından Azerbaycan Türklerinin üzerine gün boyunca ateş açılmaya devam edilmiştir. Ancak Azerbaycan Türkleri bu olaya hazırlıksız yakalandığı için karşılık verememiş, hükümet de olaylara müdahale etmemiştir.

Ermeni gönüllülerinin çoğu askeri eğitim almış ve Taşnaksütyun tarafından döneminin modern silahlarıyla donatılmışlardır. Çarlık Rusyası tarafından orduya alınmayan Azerbaycan Türklerininse ne askeri eğitimleri vardır, ne de gerekli savaş malzemeleri bulunmaktadır. Buna rağmen yine de Ermenilere karşı direnişe göstermişler, kayıplar verdirebilmişlerdir.⁴⁶ Bu kayıpları verdirmelerinde, Bakü ve Nahçıvan'daki çatışmalardan sonra sağ kalan Ermeni militanların Erivan'da yorgun ve moralsiz şekilde çatışmaya girmiş olması gösterilebilir.

Mayıs ayının 31'inde ise çatışmalar yirmi evden ibaret olan Erivan'ın Gözecik köyüne sızramıştır. Ermeni teröristler köyün etrafını sarıp ateş açmışlardır. Azerbaycan Türkleri ise silahları bulunmadığından yarım verst⁴⁷ mesafede olan Mankus adlı bir köye sığınmışlardır. Ermeni teröristler, onları takip etmiş; 2 Haziran'da da Mankus köyüne saldırıya geçmişlerdir. Azerbaycan Türklerinin çoğu silahsız oldukları için buradan da kaçmışlar ancak kentten kaçamayan yaşlılar burada öldürülmüşlerdir.⁴⁸

3 Haziran'da da çatışmalar 150 evden oluşan Güllüce köyünde devam etmiştir. 10 bine yakın gönüllü Ermeni birleşip Güllüce'nin güneyinde kalan 500 evden ibaret olan Başkeni adlı Ermeni köyünden ateş etmeye başlamışlardır. Güllüce'de bulunan halk silahsız olduğundan Tutya, Damargirmez, Kamal kentlerine kaçıp şehri Ermenilere teslim etmişlerdir. Köyde kendi servetlerini korumak için kalan Meşedi Kanber, Mahmud ve Hacı Hüseyin ise sekiz Ermeni'yi öldürmüştür.⁴⁹

Haziran ayının 4'ünde 150 evden oluşan Kamal köyü tehlikede olduğundan önce kadınlar ve çocuklar ardından bütün kent halkı 20 verst uzaklıktaki Tazekent'e sığınmışlardır. Burada 18 gün yaşayan Azerbaycan Türkleri,

45 Nəvvab, *1905-1906'cı İllərdə Erməni-Müsəlman Davası*, 15-16.

46 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 282-284.

47 **Verst:** 1 Verst = 1600 metre.

48 Ordubadi, *Qanlı İllər*, 25-27.

49 Ordubadi, *Qanlı İllər*, 25-27.

Erivan’da gerçekleştirilen barış ile kendi kentlerine geri dönmüşlerdir.⁵⁰ 1905-1906 yıllarında Erivan’da yaşanan tüm çatışmalarda 188 köy dağıtılmış, köy halkları öldürülmüş sağ kalanlar ise köylerinden, evlerinden kovulmuştur.⁵¹ 1897 yılında Erivan bölgesinde Azerbaycan Türklerinin sayısı 313.176 iken, 1907 yılında ise nüfusa kayıtlı 302.965 kişi kalmıştır.⁵²

4. Eçmiyadzin Olayları

Erivan olayları sonrasında Azerbaycan Türklerinin silahsız olduklarından dolayı kendilerini koruyamadıklarını fark eden Ermeni militanları bunu fırsat bilerek Eçmiyadzin’e yönelmişler ve buradaki Azerbaycan Türklerini öldürmüşlerdir.⁵³

3 Haziran 1905 tarihinde Şoragel, Penbek, Aleksandropol Ermeni gönüllüleri birleşerek Eçmiyadzin’in Azerbaycan Türklerinden oluşan Uşu köyüne saldırmışlardır. Ancak, 8 saat süren çatışmalar sonunda Ermeniler birçok kayıp vermiş ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. 4 Haziran’da Ermeni gönüllülerinin yaşadıkları bu mağlubiyet ve verdikleri kayıplardan sonra başka bir savaşa ve mağlubiyete hazır olmadıklarını düşünerek, herhangi bir çatışmaya girmeme kararı almışlardır. Azerbaycan Türklerini az sayıda kişiyle yenemeyeceklerini anlayan Ermeni teröristler civar köylerden piyade ve süvari toplamaya başlamış ve bölükleriyle birleştirmişlerdir. Azerbaycan Türklerine yardım gelebilecek her yolu kesmişler ve yardımsız kalmalarını sağlamışlardır. Savaştan önce bütün yollar kesildiği için herhangi bir kaçış yolu da kalmamıştır. 5 Haziran’a gelindiğinde Ermeni gönüllüler aldıkları yardımlara güvenerek savaşı başlatmışlar ancak birkaç saldırıdan sonra mağlup olup geri çekilmişlerdir. Bu saldırılarda Azerbaycan Türklerinden 2 kişi hayatını yitirmiştir. Ermeniler tekrar bir mağlubiyet alınca 2 gün boyunca yine asker toplayarak ve askeri hatalarını düzelterek hazırlıklara koyulmuşlardır.⁵⁴ Ermeniler hazırlıklarını tamamladıktan sonra 8 Haziran’da tekrardan saldırılara başlamışlardır. Bu savaşta Ermeniler modern silahlar kullanırken, Azerbaycan Türkleri ellerinde bulunan eski silahları kullanmışlardır. Bu sebeple Azerbaycan Türkleri, kısa bir süre içerisinde çok fazla kayıp vermişlerdir. Aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin ellerinde bulunan teçhizatla bitmek üzereydi. Durum böyle olunca Azerbaycan Türkleri Uşu köyüne geri çekilmek zorunda

50 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 286.

51 Əlisahib Əroğul, *Ermeni-Daşnak Faşizmi və Azərbaycan* (Bakı: Təhsil, 2007), 167.

52 Vaqif Arzumanlı; Nazim Mustafa, *Tarixin Qara Səhifələri* (Bakı: Qartal Nəşriyyatı, 1998), 50.

53 Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azərbaycan’daki Faaliyyətləri (1905-1920)*, 101.

54 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 292.

kalmıştır. Bundan sonra ise Ermeniler hemen Uşu köyüne gelerek, saldırmış ve köye girer girmez köyü hemen ateşe vermişlerdir. 9 Haziran'da ise Persi, Nazrevan, Küçükkend, Kötüklü, Koşabulak, Anpur çayının sahilinde İrgu ve Engirse köyleri olmak üzere 7 köy daha yakılmış ve talan edilmiştir. Bu köyler talan edildikten hemen sonra Ermeniler, gece saat 24.00 civarlarında Tekye isimli Azerbaycan Türklerinin köyüne saldırmıştır.⁵⁵

Ermenilerin modern silahlarına karşılık Azerbaycan Türklerinin tamamen silahsız olması ise onların köyü boşaltmalarına neden olmuştur. Ermeniler köye girince hemen Ahund Muhammed Ali Mirza Abdu-Hüseyin Gazızade'nin evini yakmışlar ve böylece evin içerisindeki 200 cilt Kur'an ve kutsal kitap yanmıştır. Ermeniler başta Azerbaycan Türklerinin camide saklandıklarını düşünmüşler ve camiye ateş açmışlardır. Bunun üzerine cami duvarı delik deşik olmuştur. 10 Haziran'a gelindiğinde ise Eçmiyadzin'e bağlı Azerbaycan Türklerinin yerleştiği 9 köy daha Ermeniler tarafından ele geçirilmiştir.⁵⁶

Eçmiyadzin'de, Ermeni gönüllü birliklerinin modern silahlar kullanması Azerbaycan Türklerinin ise eski silahları kullanmış olması, hatta bazı köylerde Azerbaycan Türklerinin tamamen silahsız olması buralarda büyük felaketler yaşanması kolay hale getirdiği söylenilebilir.

5. Gence Olayları

Ermeni teröristlerin, Azerbaycan Türklerini Ermenistan'da öldürmesi Gence'de olayların başlamasına neden olmuştur. Bu çatışmalarda Azerbaycan Türklerinin mahallelerinde olan Ermeniler ile Ermeni mahallelerinde bulunan Azerbaycan Türklerinin tamamı öldürülmüştür. Her iki milletten insanların evleri yanmış ve soyulmuştur. Ermenilerin yaşadığı ve bin evden ibaret olan Molla Celili Mahallesiindeki evlerin hepsi yakılmış, yanmamış olan ne kadar mal varsa hepsi yağmalanmıştır.⁵⁷

Gence'de olaylar başlamadan önce Genceli aydınlardan Elekber ve Halil Hasmehmedov kardeşler, Şefi Rüstembeyov, İsmayılhan Ziyadhanov, Nesip Bey Yusufbeyli ve Ahmet Agayev sivil halkı Ermeni teröründen koruyabilmek için Difai isimli bir teşkilat kurmuşlardır. Difai Teşkilatı'nın ana faaliyet yeri Gence'dir. Karyakin, Cevanşir ve Şuşa'da da şubeleri bulunmaktadır. Bu teşkilat Osmanlı Devleti ve İran'la da iyi ilişkiler içerisine girmiştir.

55 Ordubadi, *Qanlı İller*, 27.

56 Ordubadi, *Qanlı İller*, 28-29.

57 Mirzə Rəhim Fəna, *1905-ci İl Hadisəsi* (Bakı: Nurlan, 2009), 125.

Yayınladıkları farklı dillerdeki broşürlerle de Azerbaycan Türklerini değil, bütün Kafkasya halklarını barışa çağırmışlardır.⁵⁸ Difai teşkilatının Taşnaksütyun'dan farkı şudur: Öncelikle birlik ve dayanışmayı esas alarak, yerel Azerbaycan Türkleri nüfusuna yönelik saldırıları önlemek ve ihlal edilen haklarını korumak amacını gütmektedir. Ayrıca Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasındaki çatışmaları tetikleyen ve bu çatışmalarda tek taraflı bir tutum sergileyen hükümet yetkililerini cezalandırmayı hedeflemişlerdir. Bu dönemlerde var olan partilerden, teşkilatlardan farklı olarak Difai teşkilatı halka nüfuz etmeyi, halk içerisindeki etkili kişileri kendi taraflarına çekmeyi istemiştir.⁵⁹ Difai teşkilatının tüm bu uğraşlarına rağmen çatışmalar 18 Kasım'da Gence'ye de sıçramıştır.

Gence'de olaylar 18 Kasım 1905 tarihinde Tohana köyü sakinlerinden Bayram Meşedi Muhammedali oğlu, Mehreli Zeynel oğlu, Emrah Hasan oğlu, Mirza Muhammed Ali oğlu'nun evlerine dönerken Ermeni bağlarından üzerlerine ateş açılması üzerine başlamıştır. Bu esnada Meşedi Muhammedali Oğlu ve Mehreli Zeynel Oğlu ölmüş, diğerleri ise şehre kaçarak polise haber vermişlerdir. 19-20 ve 21 Kasım tarihlerinde ateşlere devam edilse de herhangi bir ölüm ya da yaralanma olmamıştır. Bu sırada komutan yardımcısı Malama'nın çabaları ile geçici bir barış imzalanmış ve Ermeni birlikler ateş etmeyi durduracaklarına dair söz vermişlerdir. Ermeni gönüllülerinin bu sözü vermiş olmalarına rağmen 23 Kasım gecesi tekrardan Azerbaycan Türklerini yağmalamayı düşünmüş ve bunun üzerine keşif grubu oluşturmuşlardır. 12 kişiden oluşan bu keşif grubu Gence çayını geçip, Gence'nin sakinlerinden Tağı Ağahüseyn oğlunun değirmeninde gizlenmişlerdir. Diğer Ermeni gönüllüleri ise nehrin Ermeni kısmındaki kıyıda, keşif gruplarının haber vermesini bekleyerek savaşa hazırlanmışlardır. Değirmene saklanan Ermeni gönüllülerini fark eden Azerbaycan Türkleri ise uygun bir yerde mevzi alarak değirmene ateş açmaya başlamışlardır. Gönüllüler çeşitli tüfeklerle karşılık vermiş olsalar da Azerbaycan Türkleri siperlerinden çıkıp hücumla başlayınca Ermeni militanlarının birçoğu hayatını kaybetmiştir.⁶⁰ Bundan sonra iki taraf arasında şiddetli çatışmalar başlamıştır. İki tarafında büyük kayıpları olmuştur. Ancak kayıpların çoğunluğu Ermeni tarafından olmuş ve artık Ermeni birliklerinin düzensiz ve perişan bir halde olduğu anlaşılmıştır.

Bu çatışmalardan sonra Vali Malama iki tarafı 24 Kasım'da barış için bir araya getirmiştir. Ancak buna rağmen Ermeni militanlar tekrar harekete geçmiş ve

58 İlkin, *Bakı və Bakılılar*, 300.

59 Əzizov, *Difai XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlkin Tarixi Şərtləri və Səbəbləri*, 117-118.

60 Ordubadi, *Qanlı İllər*, 73-75.

üç Azerbaycan Türkünü öldürmüşlerdir. Bu haber duyulunca Azerbaycan Türkleri köylerine gelen Ermenileri öldürmüşler, tren garındaki Ermenilere de saldırmışlardır. Bu kavgalarda Azerbaycan Türklerinden 8 kişi ölmüştür. Daha sonra Gence'ye yeni atanan Vali General Binbaşı Flişer Ermenilerin geçmiş barışı bozduklarını görmüş ve yeni bir barış yapıcı kurulun oluşturulmasını emretmiştir. Bu emirden sonra her iki taraftan da 12 vekil olmak şartıyla yeni bir barış anlaşması yapılmıştır.⁶¹

Gence'de 1905 ve 1906 yıllarında yaşanan iki millet arasında yaşanan çatışmalarda, Gence'nin 112 köyü yakılarak dağıtılmış, köy ahalisi öldürülmüş ya da köylerinden sürgün edilmiştir.⁶²

6. Şuşa Olayları

Şuşa ilindeki olaylar farklı tarihlerde aşamalı bir biçimde gerçekleşmiştir. Ermeniler 17 Ağustos'ta Köçerli ve Helfeli mahallelerinde Azerbaycan Türklerine ait 18 evi yakmışlar, halkını öldürmüşler ve mallarını yağmalamışlardır. Ayrıca Azerbaycan Türklerine yardım için gönderilen askerler de yine Ermeni birlikleri tarafından öldürülmüştür. Din adamları her ne kadar Azerbaycan Türklerini saldırıda bulunmamaları için uyarmış olsa da özellikle gençler onları dinlememiş ve Ermeni militanlarına karşı geniş çaplı bir karşı saldırılar gerçekleştirmişlerdir.⁶³ Azerbaycan Türklerinin bu hücumuna Ermeniler şaşırmışlardır. Çünkü Azerbaycan Türkleri Ermenilerin hiç beklemediği bir şey yapmışlar ve işgal ettikleri köyleri yakmışlardır. Ermeniler bu duruma karşı mukavemet gösterememiş ve böylece 17 Ağustos'ta yaşanan olayların galibi Azerbaycan Türkleri olmuştur.

18 Ağustos'a gelince Ermeniler dağılmış kuvvetlerini tekrardan toplayıp, yeni bir savaşa hazırlanmışlardır. Bir gün öncesinde hücumu dayanamayıp birçok kayıp vermiş olan Ermeni gönüllüleri her ne kadar toparlanmaya çalışmış olsalar da Azerbaycan Türklerinin saldırılarına yine dayanamamışlardır. Azerbaycan Türkleri, Ermeni komitacılara ait bölgeleri ele geçirmiş ve ateşe verip, yakmışlardır. 19 Ağustos'a gelindiğinde Azerbaycan Türkleri savaşın dördüncü gününde Ermenilerin bütün imarethane ve dükkanlarını ateşe vermişlerdir. Handemirov'un tiyatrosu, devlet hâkimi Mirovoy Sudya'nın defterhanesi, kız mektebi ve daha birçok ünlü imarethane yakılmışlardır.⁶⁴

61 Ordubadi, *Qanlı İller*, 75-79.

62 Əroğul, *Erməni-Daşnak Faşizmi və Azərbaycan*, 167.

63 Mustafayev, Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920), 102.

64 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 300.

Ermenilerin Şuşa'daki durumu diğer çatışma bölgelerinden farklıdır. Ermeniler, Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu birliklerden kaçıp kışlalara sığınmışlardır. Kaçamayan yaşlı Ermenileri ise diğer Azerbaycan Türkleri güvenli bir yere almışlardır. Şuşa'da iki taraf arasında yaşanan çatışmalar 20 Ağustos'ta da devam etmiştir. Ermeni gönüllüler, Azerbaycan Türklerinin sakin kalmasını fırsat bilerek ateş açmışlardır, Azerbaycan Türkleri de buna karşılık vermiştir. Azerbaycan Türkleri "Her ne olursa, olur" diye düşünerek Ermeni Meydanı'na doğru yürümüş ve bu durumu gören Ermeniler tehlikede olduklarını düşünerek birkaç bomba ve top atmışlardır. Ancak buna rağmen Azerbaycan Türkleri ilerlemeye devam etmiştir. Bu sırada Ermeni tarafının barıştan yana olduğunun anlaşılması için Ermeni din adamları, hükümet yetkilileri ve Ermeni askerleri ellerinde İncil, kilise bayrağı ve başlarında haçlar ile mescidin minaresine çıkmışlardır. Azerbaycan Türkleri, Ermenilerin bu barış isteğini kabul edip, evlerine çekildikleri sırada bir Ermeni sığınağından ateş açılmış ve bir Azerbaycan Türkü öldürülmüştür. Azerbaycan Türkleri yine de barışı bozmamak için sakinliklerini korumuş ancak o gün akşama kadar Ermenilerin evlerinden şiddetle ateş açılmaya devam edilmiştir.⁶⁵

21 Ağustos'ta, karşılıklı barıştan sonra, Ermeni militanlar 17 İranlı işçinin başını kesmiştir. Azerbaycan Türkleri barışın bozulmaması için yine sakinliklerini korumuşlardır. Barış zamanında Azerbaycan Türklerinin bölgelerinde bulunan Ermeni dükkânlarının sağlam olduğu, Ermeni bölgelerindeki Azerbaycan Türklerine ait dükkânların ise tamamen soyulduğu ve yakıldığı fark edilmiştir. Bu savaşta Azerbaycan Türklerinden çok kayıp yaşanmamıştır, Ermeniler ise kayıplarının sayılarını gizleseler de çok fazla sayıda kayıp verdikleri bilinmektedir.⁶⁶

16 Ağustos 1905'te başlayan Şuşa Olayları 21 Ağustos'ta barış ilan edilmesiyle son bulmuştur. Bu çatışmalarda orduda bulunan Ermeni askerleri Ermeni milletine büyük yardımda bulunurken, hükümet tarafsız kalmıştır.⁶⁷ 25 Aralık 1905 tarihinde Kafkasya Genel Valisine gönderilen bir telgrafta, bir aydan fazla süredir Şuşa yolunun Ermeniler militanlar tarafından kapatıldığı, bölgenin dış dünyayla hiçbir bağlantısının kalmadığı, Azerbaycan Türklerinin evlerinin yağmalanma tehlikesi altında olduğu, şehrin de açlık tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı bildirilmiştir. Aynı sene içerisinde Rus Bürosundan Kalaçev'in gönderdiği bir başka telgrafta ise, Şuşa-Ağdam-Askeran yollarının silahlı Ermeni çeteleri tarafından kapatıldığından ve Azerbaycan Türklerinin öldürüldüğünden bahsedildiği görülmektedir.⁶⁸

65 Ordubadi, *Qanlı İller*, 47-49.

66 Ordubadi, *Qanlı İller*, 47-49.

67 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 301.

68 Beşir Mustafayev, "Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* (Yaz 2012):546-547.

1906 yılında sükûnet ortamı tekrar bozulmuştur. General Goloşopov Şuşa'ya atanmasından sonra, dört Ermeni gönüllüsünün Askeran'da bir Azerbaycan Türkünü öldürdüğü bildirilmektedir. Azerbaycan Türkleri polise şikâyet için gittiklerinde, Goloşopov onlara “Cemaatin gidip geldiği yol dışında kalan yerler benim kontrolüm dışındadır.”⁶⁹ cevabını vermiştir. Bunun üzerine Ermeni birlikleri, Goloşopov'un Azerbaycan Türklerine karşı iyi niyetli olmadığını fark etmişler ve Askeran yolunu kapatarak Azerbaycan Türklerine gelebilecek yardımları engellemeye başlamışlardır.

12 Temmuz 1906 gününde, bir yandan Kazak çeteleri ve Rus piyadeleri, diğer yandan çevre köylerden toplanmış olan yaklaşık 10.000 gönüllü Ermeni askerleri Azerbaycan Türklerine karşı hücumla başlamıştır. Beş gün boyunca Ermeni sınırındaki bütün Azerbaycan Türklerinin evleri yakılmış, top darbeleri ile yıkılmıştır. Buna rağmen Azerbaycan Türkleri, hem Ermeni gönüllülerine hem de Rus birliklerine karşılık vermiştir. Ermeni birliklerinin durumu gittikçe kötüleşmektedir. Ermeni gönüllülerinin bu vaziyetini gören General Goloşopov, Rus askerlerinin de bu savaşa katılmasını emretmiştir. Beşinci günde Azerbaycan Türkleri üzerine tam bir saldırı başlatılmıştır. Azerbaycan Türklerine 6.000 tüfekten ateş açılmış, ancak yine de Ermeni birlikleri ve Kazaklar geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Savaşın altıncı gününde yani Temmuz'un 18'inde General Goloşopov, hem Ermeni hem de Azerbaycan Türkleri tarafından vekiller toplamış ve böylece iki taraf arasında barış ilan edilmiştir.⁷⁰

Söz konusu çatışmada, General Goloşopov'un tedbirleriyle, Azerbaycan Türklerine karşı Erivan'dan, Gence'den ve diğer çevre kentlerden 7.000 silahlı Ermeni gönüllünün ve 850 Rus Kazağın seferber edildiği görülmektedir. Goloşopov'un tüm önlemlerine rağmen, Ermeni tarafından ölenlerin sayısı yaklaşık olarak 700, yaralananların sayısı ise 287 kişi olmuştur. Ölenlerin 35'i Gence'den, 100'ü Erivan'dan, 41'i tanınmış adamlardan, 31'i ise Rus Kazaklarından olmuştur. Azerbaycan Türklerinden ölenlerin sayısı 16, yaralananların sayısı ise 21 kişidir.⁷¹

Şuşa'da yaşanan olaylar hakkında Lucio Villari ve James Dodds Henry gibi yazarlar, Şuşa'nın nüfusunun 35.000 olduğunu, iki millet arasındaki nüfus dağılımının eşit olduğunu, ancak Ermenilerin daha iyi bir şekilde örgütlendiklerini söylemişlerdir. Bakü'de yaşanan katliamların ardından Ermenilerin hiçbir şekilde cezalandırılmamasından cesaret bulan Azerbaycan

69 Ordubadi, *Qanlı İller*, 80.

70 Ordubadi, *Qanlı İller*, 49-52.

71 Nəvvab, *1905-1906'cı İllərdə Erməni-Müsəlman Davası*, 85

Türklerinin, Ermenilere saldırdıklarını, yağmalar yaptıklarını, uzun süre devam eden barış görüşmeleri yapılmış olmasına rağmen sonrasında daha fazla ölümler yaşandığını yazmışlardır.⁷² Ermeni yazar Simon Zavaryan'ın da o dönemlerde yaşanan olaylarla ilgili Şuşa'da Azerbaycan Türklerinin olduğu köylerin yakıldığından bahsettiği görülmektedir.⁷³

Hayat ve *İrşad* gazeteleri 1905-1906 yıllarında Şuşa'da yaşanan olayları yazarken birkaç noktaya dikkat çekmişlerdir. İlk olarak, Ermeni gönüllülerin hedeflerine ulaşmak için planlar yaptıkları, gizli bir şekilde silahlandıkları, iyi bir şekilde örgütlendikleri ve her türlü aldatmacaya başvurdukları gibi detaylara dikkat çekilmiştir. Ermenilerin kendi soydaşlarından birini öldürerek suçu Azerbaycan Türklerine attıkları ifade edilmektedir. Dikkat çekilen bir diğer nokta ise Azerbaycan Türklerinin tehlike altında olduğunda bir yumruk gibi birleşmeleri olmuştur. Şuşa halkının ve civarda yaşayan diğer Azerbaycan Türklerinin, Ermenilere karşı birleşip, büyük bir cesaretle ve dayanışma örneğiyle mücadele ettiklerinden bahsettiklerini görülmektedir.⁷⁴

7. Cebrayıl-Karyakin Olayları

Cebrayıl ve Karyakin de Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasındaki ilişkiler başlarda iyi düzeydedir. Ancak diğer bölgelerde yaşanan çatışmaların bu bölgeye de sıçraması kaçınılmaz olmuştur.

13 Haziran 1905'te iki Taşnaksütyun gönüllüsü Cebrayıl kentine gelip: “*Biz iki Taşnaksütyun askeriyiz, parti yetkilileri 16 Haziran'da Azerbaycan Türklerini manastıra çağırıyorlar, sizlere söyleyecekleri bir şeyler var.*” demiştir.⁷⁵ Bunun üzerine 16 Haziran gününde Azerbaycan Türkleri söylenilen manastıra gitmişlerdir. Bu toplantıda Ermeni gönüllüleri, Azerbaycan Türklerine kendilerinin artık Rusya'dan bağımsız olmak istediklerini, Azerbaycan'ın da bu hakkının olduğunu belirtmişler ve onlardan yardım istemişlerdir. Ayrıca kendilerinin de silah konusunda Azerbaycan Türklerine yardımda bulunacaklarını söylemişlerdir. Azerbaycan Türkleri ise bu teklifi reddetmiş, Ermenilerin silahlarına ihtiyaçları olmadığını söyleyerek manastırı terk etmişlerdir. Bu toplantının ardından Cebrayıl'a hastalık bulaşmış ve bunu fırsat bilen Ermeni militanları 25 evlik Divaneli köyüne saldırı

72 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 302.

73 Afag Ferzelibeyova, “Ermənilərdən Azərbaycana bağlı şok etirafı”, *Hürriyyət*, <http://hurriyet.com.az/post/20898>

74 Möhsün Nağısoylu, Raqub Kərimov və Mütəllim Rəhimov, *Şuşa Azərbaycan Mətbuatında (1875-1920)* (Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2017), 5.

75 Ordubadi, *Qanlı İllər*, 30.

düzenlemişlerdir. Azerbaycan Türkleri'nin hastalıktan dolayı güçleri kalmadığından eşyalarını bırakıp kaçmışlardır. Ermeniler ise bütün değerli eşyaları alıp Ermeni köylerine vermişlerdir. Divaneli köyünün yıkılmasından sonra Ermeni gönüllüler, Veyselli köyüne saldırmıştır. Saldırılarda 15 kişiyi öldürülmüştür. Veyselli'de çatışma olduğunu duyan başta Yağlıvende köyü sakinleri olmak üzere pek çok köyden gönüllü yardıma gelmişlerdir. Gelen yardımlarla sayıları artan Azerbaycan Türkleri karşısında Ermeni gönüllüleri yavaş yavaş geri çekilmiştir. Azerbaycan Türkleri kaçan Ermeni gönüllülerini takip etmiş, takipten dönerken ise Efşar adlı Ermeni köyüne gidip orayı dağıtmışlar ve 3 Ermeni'yi de esir almışlardır. Veyselli köyünün hemen ardından Ermeni militanları 150 haneli Kacar köyüne saldırmışlardır. Buradaki çatışmalar 6 saat sürmüş ve 55 ev yıkılmıştır. Kacar olaylarında 15 Azerbaycan Türkü, 150 de Ermeni hayatını kaybetmiştir. Kacar köyündeki çatışmalardan sonra Ermeni militanları Çemenli köyüne saldırmışlardır. Azerbaycan Türkleri ise üç taraftan Ermenileri sıkıştırıp Hakhulu köyüne geri çekilmeye mecbur bırakmışlardır. Ancak Azerbaycan Türkleri bu köyü de her taraftan ateş altına almış ve Ermenileri buradan da kaçırmışlardır. Çemenli'de yaşanan olayların ertesi günü Ermeniler Ağbulaq isimli Ermeni köyünde toplanmışlar ve tekrardan Çemenli'ye hücum etmeyi planlamışlardır. Bunu duyan Azerbaycan Türkleri ise Ağbulaq köyüne saldırmışlar ve dört taraftan köyü ateşe vermişlerdir. Böylelikle birçok Ermeni'yi öldürmüşler ve Ermenileri köyü boşaltmak zorunda bırakmışlardır. Bu olaylardan sonra Ermeniler Hırmancık köyünde toplanmışlar ve etraftan gönüllü asker toplamışlardır. Ermeniler bu sefer Azerbaycan Türklerini yenebilmek için askerlerin her türlü ihtiyaçlarını gidermiş ve çatışmalara öyle başlamıştır. Ancak bu istekleri hayal olarak kalmış ve Azerbaycan Türkleri buradan da galip olarak ayrılmıştır. Bundan sonra ise Ermeni gönüllüleri Kışlak köyüne saldırmış ve köyü yakmışlardır. Kışlak köyünden kaçan Azerbaycan Türkleri de Dolanlar adlı Ermeni köyüne saldırmış ve Ermenileri mağlup etmişlerdir. Bunun üzerine de Ermeni gönüllüler toplanıp Mezree köyüne saldırmışlardır. Köyün etrafı Ermeni köyleri ile çevrili olduğundan Azerbaycan Türklerine yardım ulaşamamış ve burada Ermeni gönüllüleri galip gelmiştir. Ermeni birlikleri köyü önce yağmalamış, ardından ateşe vermişlerdir. Her iki taraftan da 6 kişi ölmüştür.⁷⁶ Ermeni yazar Simon Zavaryan Cebrayl'da yaşanan olaylarda 5 Azerbaycan Türkü köyünün yakıldığını yazmıştır.⁷⁷

Cebrayl ve Karyakin'de savaşları ilk olarak Veyselli ve Divaneli köylerinde olmak üzere Ermeni etnik milliyetçi grupları başlatmıştır. Ermenilere ait olan Efşer, Dödükçü, Hakhulu, Ağbulaq, Hırmancık ve Dolanlar köyleri de dağıtılmıştır.

76 Ordubadi, *Qanlı İller*, 31-42.

77 Ferzelibeyova, "Ermənilərdən Azərbaycanla bağlı şok etirafılar"

8. Tiflis Olayları

Ekim ayında bayram sebebiyle halk Tiflis sokaklarında gezerken, kilisenin yakınlarında birden evlerden üzerlerine ateş açılmaya başlanmış ve sonucunda ölümler olmuştur. Halk Ermeni gazetesi olan Listok'un binasına yaklaşınca da binadan bomba atılmıştır. Tiflis'te bu hadiseler yaşanırken Batum tarafında da birçok köprü patlatılmıştır.⁷⁸ Tiflis'te Azerbaycan Türklerinin sayısı Ermenilere oranla daha fazlaydı. Ancak buna rağmen Azerbaycan Türkleri, Ermeniler karşısında yine de endişe duyuyorlardı. Azerbaycan Türklerinin gizli geçitler aracılığıyla Ermenilerin mıntıklarına gizlice dâhil olması onların korkuya kapılmalarına yol açmıştır. Aynı zamanda Borçalı'dan 100 atlı Azerbaycan Türklerine yardım amaçlı Tiflis'e gelmiştir. Gürcüler de Ermenilerin Tiflis'te başlatmış olduğu bu çatışmalardan rahatsızdı.⁷⁹

20 Kasım 1905 saat 21.00'da şehrin Azerbaycan Türklerinin bulunduğu kısımda yarım saat süren bir çatışma başlamıştır. Bu çatışma esnasında hem Azerbaycan Türklerinden hem de Ermenilerden kayıplar verilmiştir. Bu çatışma ertesi gün tekrardan başlamıştır. Çatışmanın neden ve kim tarafından başlatıldığı bilinmiyordu. Çatışma biraz sakinleşince her iki milletin din adamları çatışma alanına gelmiş ve halkı sakinleştirmeye çalışmışlardır. Her iki tarafta ateşi başlatanın karşı taraf olduğundan şikâyet etmiştir. 21 Kasım 1905 günün de ise demiryolu işçileri iki tarafın uzlaşmasını sağlamak amaçlı greve başlamıştır. Daha sonra işçiler Voronsov Meydanından Soldat Pazarına doğru yürümeye başlamıştır. Buna rağmen 24 Kasım günü çatışmalar tekrar başlamıştır. Mihaylov Hastanesi'nin 24 Kasım gününe dair kayıtlarına göre bu çatışmalarda 13 Ermeni, 2 Azerbaycan Türkü yaralanmıştır. Aynı hastanenin 25 Kasım günü kayıtlarına göre ise 5 Ermeni ölmüştür. Tiflis'te ki çatışmalar 20-29 Kasım arasında gerçekleşmiştir. Toplamda 24 Ermeni, 15 Azerbaycan Türkü öldürülmüştür.⁸⁰ Tiflis'te gerçekleşen bu çatışmaların sonunda da mağlup olan tarafın Ermeni gönüllülerinin olduğu söylenebilir.

20 Şubat 1906 yılında ise Kafkasya'da Azerbaycan Türklerini ölümden kurtarmak ve olayların sebeplerini inceleyerek sonrasında hem Ermenilerin hem de Azerbaycan Türklerinin sorunlarını çözebilmek için Kafkasya Valisi Vorontsov Daşkov'un aracılığıyla Tiflis'te Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında barış görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. 15 Şubat olarak karara alınan toplantı, vekillerin o gün gelememesi sebebiyle 20 Şubat tarihinde yapılmıştır. Bu görüşmelerde Azerbaycan Türklerinin vekili olarak Bakü'den Ahmed Bey

78 Nəvvab, 1905-1906'cı İllərdə Erməni-Müsəlman Davası, 42.

79 Fəna, 1905-ci İl Hadisəsi, 127.

80 Ordubadi, Qanlı İllər78-81.

Agayev, Kerbelay-ı İsrail Hacıyev, Ali Merdan Topçubaşov, Tiflis'ten Mehemed Ağa Vekilov, Gence'den Aliekber Bey Hasmemmedov, Ermenilerin vekili olarak ise Tiflis'ten Hatisov ve Samson Bakü'den Hatisov, Stepanov, Ter-Avanesov, Arekelyan, Tagiyanusov ve Muradyan katılmıştır. Görüşmelerin sonucunda Ermenilerin aslında buraya barış amaçlı gelmedikleri, Azerbaycan Türklerini görüşmeler yoluyla yenerek onlardan zararlarını talep etmek isteğinde oldukları anlaşılmıştır.⁸¹

9. Katar Olayları

Ermeni gönüllüleri, Cebrayıl'da dağılmış olan askeri birliklerini toparlayıp, bakır madenleriyle meşhur olan Katar kenti yakınlarında Barabatum, Çekedek isimli Ermeni kentlerinde toplanmaya başlamışlardır. Bunun amacı Katar'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin morallerini bozarak Ohçu-Şebedek köylerinde katliam ortamı yaratmaktır. Bu girişimleri gerçekleştirmek için Ermeniler, Mirze Aram Bey'e önderlik etme yetkisi vermiştir. 29 Temmuz 1906 günü Mirze Aram Bey, Karaçemen köyünün sakinlerinden Camal Bey'in hizmetçisi Sefyar Bey'i alışveriş bahanesiyle Maden Pazarına çağırmıştır.⁸² Sefyar Bey, Maden Pazarına doğru giderken Taşnaksütyun partisinin talimatı ile katledilmiştir. Daha sonra ise Karhanı köyüne saldırmışlar, köyün tüm nüfusunu öldürmüş veya esir almışlar ve aynı gün Ermeniler Lov, Halaç, Saldaşlı, İncevar ve Daşnov köylerini yakıp yıkmışlardır.⁸³

Ağustos ayının 1'inde ise Ermeniler her taraftan Katar köyünü kuşatmış ve ateş açmışlardır. Ermeniler buradaki Azerbaycan Türklerinin gücünü bilmediklerinden, öğrenmek için köye 50 Kazak göndermişlerdir. Kazaklar köye girerken Azerbaycan Türklerinin silahlı olduklarını görmüşlerdir. Köy her taraftan Ermeni köyleri ile çevrili olduğundan, Azerbaycan Türkleri civar köylerden hiçbir yardım alamamıştır. Ancak buna rağmen 9 gün süren çatışmalarda Ermeni birlikleri burada mağlup olmuş ve köyü ele geçirememişlerdir. Ermeni komitacılar köye girer girmez, köyü ateşe verseler de köy halkı yine de burayı terk etmemişler fakat Ermeni gönüllülerinin köyden çekilmesinden sonra da köyde yaşamının zor olduğunu fark eden köy halkı, Giredağ adındaki başka bir Azerbaycan Türklerinin olduğu köye sığınmışlardır.⁸⁴

81 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 310-311.

82 Ordubadi, *Qanlı İller*, 96-97.

83 Nazim Mustafa, "Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar," *Yeni Türkiye Dergisi* (2014):5.

84 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 314-315.

10. Zengezur Olayları

Ermeni militanları Katar Köyünü talan ettikten sonra, 1906 Ağustos ayının başlarında Zengezur'un Ohçu, Şebadin, Aralık, Pirdavdan ve Atgız köylerinde de yağmalama yapmaya başlamışlardır. Taşnaksütyun askerleri Gümrü, Erivan, Abaran ve Şoragel'den yardım topladıktan sonra Ohçu köyünün yakınlarındaki Papıslı ve Kürdükan isimli Ermeni köylerinde toplanmışlardır. Modern silahlara sahip olan bu gruplar 9 Ağustos'ta Zengezur'un köylerine saldırmış ve talan etmişlerdir. Bu saldırılardan kaçabilenler Saggarsu köyüne sığınmışlardır.⁸⁵

Kaçan Azerbaycan Türklerini takip eden Ermeniler, 13 Ağustos 1906 tarihinde Saggarsu köyünde oturan Azerbaycan Türklerine karşı tamamıyla bir soykırım politikası uygulamıştır. Olayları yaşayanlar o günü şöyle anlatmıştır:

“İnitiler tepedeki Ermeni sığınaklarından yankılanıyordu. Köyün ileri gelenlerinden Molla Hasan Efendi de ailesiyle birlikte Saggarsu'ya sığınmıştı. Köyde ancak kaçacak durumda olmayan ihtiyarlar ve kadınlar bulunuyorlardı. Sabaha doğru “ya Ali, ya Ali” sesleri duyulmaya başladı. Avam ve şaşkına dönmüş Müslümanlar “bu gelen İslam ordusudur” umuduyla ağlayarak onlara doğru koşmaya başladılar. Ancak gelenler Ermenilerdi. Onlar kendilerine doğru koşanları öldürmeye başladılar. Bu sırada yakındaki dört İslam köyünde de katliamlar gerçekleşti. Saggarsu katliamından Molla Hasan Efendi bir grup kadınla elinde Kur'an Ermenilerin önüne çıkıp aman dilesede, tamamı vahşilikle öldürüldüler. Ermeniler Kur'an'ı yakarak süngülerine geçirdiler. Kurtulmayı başaranlar karlı dağ yolu ve geçitlerini kullanarak Ordubad'a sığındılar.”⁸⁶

Saggarsu köyündeki felaketin kurbanlarının Ordubad'a sığınmaları üzerine, Ordubad halkı onlara yardımlar etmiş ve onlara mahsus dinlenme yerleri oluşturmuşlardır. İlk önce yaralılar tedavi edilmiş, ölenler defnedilmiştir.⁸⁷ 18 Ağustos 1906'da Saggarsu yakınlarındaki ormanlardan tanınmaz halde olan onlarca ceset çıkarılmıştır. Ormanların birinde bir kilim altında 15 çocuğun kesilmiş kafası bulunmuştur.⁸⁸ Buna benzer görüntülere çatışmaların yaşandığı neredeyse her bölgede rastlanılmıştır.

85 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 315.

86 Aygün Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005), 60-61.

87 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, 315-316.

88 Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, 62.

16 Eylül 1906 tarihinde ise Zengezur'un Girdekan köyünde çatışmalar başlamıştır. Burada çatışmalar başladıktan beş dakika sonra Panuslu köyündeki gruplarda olaylara karışmıştır. Bu iki Ermeni köyünde de Ermenilerin sayısı fazla olduğundan çatışma başlar başlamaz kentin kenarlarında saklanıp, oradan Azerbaycan Türklerinin askerlerine ateş açmışlardır. Dört saat süren şiddetli çatışmaların ardından Ermeni gönüllüler hücumu geçip Azerbaycan Türklerinin hareket hattına girerek iletişimlerini kesmeyi planlamışlar ancak başarısız olmuşlardır. Burada çatışmalar beş saat sürmüş ve birçok Ermeni militanı öldürülmüştür. 17 Eylül'de ise Saggarsu'ya sığınmış olan herkes kendi köyelerine dönmüştür. Köylere hükümet askerleri geldiği için herkes kendi köyünde rahat bir şekilde yaşamıştır.⁸⁹ Ermeni yazarlardan Simon Zavaryan *Ekonomiçeskie Usloviya Karabaga i Golod 1906-1907* adlı kitabında, Zengezur'da Azerbaycan Türklerinin yerleştiği 43köyün yakıldığını yazdığı görülmektedir.⁹⁰

SONUÇ

1905-1906 yıllarında Güney Kafkasya'da yapılan katliamlar mahiyet itibariyle Ermeni komitacıların yirminci yüzyılda Türklere karşı, aşamalarla gerçekleştirdikleri katliamlar planlı bir nüfus politikasının parçası olarak nitelendirilebilir. Ermeni militanlarının izlemiş olduğu bu politika kendilerinin uzun süredir sahip olduğu "Büyük Ermenistan" düşüncesine dayanmaktadır. İlk olarak Bakü'de başlayan saldırıların ardı arkası kesilmemiş ve büyük bir coğrafyaya yayılmıştır. Ermeni birliklerinin saldırılarına karşılıksız kalmayan Azerbaycan halkı da onlara karşı saldırılarda bulunmuş ve iki grup arasında gerçekleşen olaylar neticesinde iki milletten de pek çok kayıplar verilmiştir. Buna rağmen Ermeni militanların düşlerinden vazgeçmediği ve farklı bölgelerde farklı şekillerde saldırılarına devam ettiği görülmektedir.

Ermeni gönüllülerinin saldırıları yalnızca Azerbaycan Türklerine yönelik olmamış, kendilerine karşı çıkan Ermenilere de saldırıları olmuştur. İki millet arasındaki sorunların çözümü için her ne kadar barış görüşmeleri gerçekleştirilmek istendiyse de Ermeni gönüllülerinin barıştan ziyade savaşmak niyetinde oldukları görülmektedir.

Öte yandan, Rus yetkililerin Ermeni militanlarının Kafkaslarda gerçekleştirdikleri işkenceler karşısında eylemsiz kalmayı tercih ettiği

89 Ordubadi, *Qanlı İller*, 112-113.

90 Ferzelibeyova, "Ermənilərdən Azərbaycanla bağlı şok etiraflar"

anlaşılmaktadır. Ancak yine de Rusların, Türkler ile Ermenileri birbirilerine karşı kıskırtmaktan geri kalmadıkları da gözlemlenmektedir.

Yaşanılan olaylara bakılarak, yirminci yüzyılda Kafkas-Anadolu coğrafyasında ilk katliamların Ermeni militanlar tarafından gerçekleştirildiği de söylenebilir.

Sonuç olarak, Ermeniler ve Müslümanlar arasında meydana gelen olaylar uzun yıllar boyunca sürmüştür. Temel sorunun, Ermeni kimliğinden dolayı kaynaklanan bir etnik sorun değil, “Büyük Ermenistan” hayalleri bulunan Ermeni milliyetçilerinin yaratmış olduğu terör sorunu olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aktas, Necati, İsmet Binark ve Hacı O. Yildirim. Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:36 , 190.
- Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Valehoğlu, F. (2012). Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya'da XX. Yüzyılın İlk Ermeni-Türk Münakaşası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı:1 , 280.
- Şihaliyev, E. (2016). Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX. Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 175-192.
- Sarıahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Riasanovsky, N. V., & Steinberg, M. D. (2011). *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Polat, Ü. G. (2010). Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri Üzerine Bazı Tespitler. *KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Ermeni Araştırmaları I*, Sayı:12, 103-117.
- Ordubadi, M. S. (2007). *Qanlı İller*. Bakü: Qafqaz.
- Nəvvab, M. M. (1993). *1905-1906'cı İllərdə Erməni-Müsəlman Davası*. Bakı: Azərbaycan.
- Necefov, B. (2007). *Düşmənin İç Üzü XIX. Asrin Sonu XX. Asrin Evvellerində Türkiyə və Cənubi Qafqazda Ermeni Terrorizminin Tarihi*. Bakı: Çəşmə.
- Nağısoylu, M., Kərimov, R., & Rəhimov, M. (2017). *Şuşa Azərbaycan Mətbuatında (1875-1920)*. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu.
- Mustafayev, B. (2012). Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 47 , 281.
- Mustafayev, B. (2012). Arşiv Belgeleriyle Gence'de Ermeni Mezalimi (1905-1919). *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 29-50.

- Memmedli, M. (2017). Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğunun Kafkasya'da İskan Politikası. M. Okur, B. Güneş, & Ü. Köksal içinde, *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler* (s. 441-450). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Memmedli, M., & Memmedli, S. (2018). Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918). *Ankasam Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 335-336.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İlkin, Q. (2018). *Bakı və Bakılılar*. Bakı: Kitap Klubu.
- Hasanoğlu, M., & Süleymanlı, N. (2013). Ermeni Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Sayı:2 , 297.
- Hacıyev, İ. (2017). XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında). *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 165.
- Fəna, M. R. (2009). *1905-ci İl Hadisəsi*. Bakı: Nurlan.
- Əzizov, E. (2009). *Difai XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlkin Tarixi Şərtləri və Səbəbləri*. Bakı.
- Əroğul, Ə. (2007). *Erməni-Daşnak Faşizmi və Azərbaycan*. Bakı: Təhsil.
- Eroğlu, V. (1978). *Ermeni Mezalimi*. İstanbul: Sebil Yayınevi.
- Cəfərli, E. (2009). *Naxçıvanda Erməni-Azərbaycan Münaqişəsi*. Bakı: Nurlan.
- Baykara, H. (1975). *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi.
- Attar, A. (2005). *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Arzumanlı, V., & Mustafa, N. (1998). *Tarixin Qara Səhifələri*. Bakı: Qartal Nəşriyyatı.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918)*. (1995). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

- Ferzelibeyova, A. (2016). Hürriyet Azerbajjan:
<http://hurriyet.com.az/post/20898> adresinden alınmıştır
- Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*.
İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi
Daire Başkanlığı Yayın Nu:52.
- Necefova, K. (2010). Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel Ve
Kültürel Arka Planı. K. Şükürov, & Q. Vasif içinde, *Büyük Devletler
Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)* (s. 1-11). İstanbul: IQ Kültür
Sanat Yayıncılık.
- Mustafa, N. (2014). Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da
Yaptıkları Katliamlar. *Yeni Türkiye Dergisi*, 1-7.
- Mustafayev, B. (2009). Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-
1920). *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası
Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi*. İzmir.
- Mustafayev, B. (2012). Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920).
Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 533-561.

Yayın Geliş Tarihi: 24.02.2021

Yayına Kabul Tarihi: 20.04.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Memmedli, İlahe; "Mir Möhsün Nevvab'ın Kaleminden 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 68 (2021): 159-160.

Kitap Tahlihi

MİR MÖHSÜN NEVVAB'IN KALEMİNDEN 1905-1906 YILLARINDA ERMENİ-MÜSLÜMAN ÇATIŞMASI

(ARMENIAN-MUSLIM CONFLICT BETWEEN
1905 AND 1906 WRITTEN BY MIR MOHSUN NEVVAB)

İlahe MEMMEDLİ*

Kitap adı: Ermeni-Müslüman Çatışması 1905-1906

Yazar: Mir Möhsün Nevvab

Yayınevi: Türk Tarih Kurumu

Yayına Hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan

Yayın Yeri -Tarih: Ankara- 2020

Dil: Türkçe

Sayfa Sayısı: 121

Möhsün Nevvab Hacı Seyyid Ahmet oğlu, 1833 yılında Azerbaycan'ın kültür ve medeniyet merkezi olan Şuşa şehrinde doğmuştur. Tüm hayatını doğduğu şehirde geçirmiştir. İlk eğitimini dini mektepte alan Nevvab, Arapça ve Farsçayı öğrenmiş, ardından sonra Abbas Sarıçalı Medresesinde astronomi, kimya, matematik ve diğer bilimlerin esaslarını tahsil etmiştir. Mir Möhsün Nevvab şair ve yazar olmakla beraber aynı zamanda ressam, hattat ve bilim adamı,

* Karabük Üniversitesi Lisansüstü Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, ilahe1405@gmail.com

müziyen, tarihçi, müzik tarihçisi ve bir marangozdu. Birçok çalışmada Nevvab Orta Çağ'dan bu yana süregelen “ansiklopedik alim” kuşağının en son temsilcilerindedir. 1918 yılında Şuşa'da 85 yaşında hayatını kaybetmiştir. 1994 yılında Ermenilerin Şuşa'yı işgali sırasında Nevvab ve diğer sanatçıların eserleri yok edilmiştir.

Birçok konuda eser yazan Nevvab'ın Ermenilerin 1905-1906 yıllarında yaptıkları kırımlara ilişkin tarih risalesi gerek konu, gerekse muhteva yönünden dikkat çekmektedir. Sovyet döneminin yasakları arasında, uzun süre arşivlerin tozlu rafında yer alan bu kıymetli eser sadece Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra neşredilebilmiştir. Kitap, birincil kaynak olarak olaylara tanıklık eden bir âlim tarafından yazıldığı için son derece önemlidir. Bahsi geçen dönemde Bakü, Karabağ, Revan ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Ermeni silahlı çetelerinin Müslümanlara karşı saldırıları, ayrıca Çarlık yönetiminin bu saldırıları “böl-yönet” politikası doğrultusunda nasıl yönlendirdiği ve Ermeni saldırganlığının yayılmasına nasıl vesile olduğu, bu kitapta gözler önüne serilmektedir. Kitapta ayrıca, Ermeni silahlı çetelerinin insanın kanını donduracak vahşet ve işkence yoluyla Türk/Müslümanları katlettiklerine dair çok sayıda olaydan bahsedilmektedir. Mir Möhsün Nevvab, yazmış olduğu bu eserde Türklere karşı düşmanca bir tutum içinde olan Ermenilere seslenerek hiçbir cinayetin cezasız kalmayacağını, yaptıkları amellerden dolayı suçluların bu dünyada ve ahrette cevap vereceklerini şu sözlere yer vererek yazar:

“Bu kadar zulüm, eziyet, insafsızlık ve kanunsuzlukla bu eyalette bayrağınızı dalgalandırmak istiyorsunuz. Lakin buna nail olamayacaksınız. Evet, o padişahlık bayrağı yükselirse, onun altına önce başı gözü çivilenmiş, burnu kulağı kesilmiş, başları taş ve çekiçle ezilmiş, bedenleri zulüm ateşi ile yakılmış şahısların evlatları gelip size soru sual edecektir. Şunu iyi bilin ki bu zulümleri türetenler karşılığını çok çabuk bulacaktır. Allah-u Teâlâ da bu zulümleri türetenlere merhamet etmeyecektir. Elbette, bu zulümleri yapan haydutlardan çok geçmeden bu dünyada intikam alınacak ve ahrette de yaptıklarının cezasını çekecekler.”

Eserin orijinali eski alfabeden aktarılarak 1993'de Bakü'de neşredilmiştir. Eser 2020'de Ali Asker ve Serap Bozpolat Ayan tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak Türk Tarihi Kurumu tarafından yayınlanmıştır. 121 sayfadan oluşan metnin sonunda kullanılan kaynaklar, izin ve eserden yazım örnekleri verilmiştir.

Kitap, tarih ve Ermeni meselesi konusunda çalışmalar yapan araştırmacılar ve konuyla ilgilenen genel okuyucu kitlesi için son derece faydalı olacak bir eserdir.

EDİTÖRÜN DÜZELTME NOTU

Prof. Dr. Taner Aslan tarafından kaleme alınan “Van Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kirkor’un Layihası Üzerine Bazı Düşünceler” adlı, Ermeni Araştırmaları 67, (2020): 83-114 sayfaları arasında yayınlanan makalede “Murahhasa” olması gereken kelimeler “Murahas” olarak yazılmıştır. Makalede sözü geçen “Murahas” kelimelerinin hepsi Murahhasa olarak okunmalıdır. Ayrıca “Murahas Efendi” olarak yazılan ifadeler “Murahas Vekili” olarak okunmalıdır.

Makalede yapılan diğer düzeltmeler aşağıdaki gibidir;

- 85. sayfa 2. paragrafın sonunda baskı hatası nedeniyle “Van Ermeni Patrik Vekili Tatyos ile Ruhanî Meclis Azaları ve Cismânî Meclis Azaları isimlerine layihanın sonunda yer verilmiştir” cümlesi peş peşe basılmıştır.
- 90. sayfada, “Portaklayan” olarak yazılan isim "Portakalyan" olarak düzeltilmiştir.
- 93. sayfa 3. Paragraftaki cümleye yazarın istediği üzerine aşağıdaki düzenleme yapılmıştır:

Yayınlanan hali; “Layihada Ermeni milliyetçileri ve propagandistleri arasına mesafe koyduklarına dair netlik ortaya koyamamaktadır.” olan cümle

Düzenlenen hali; “Lahiyada, Ermeni milliyetçileri ve propagandistleri arasına mesafe konulduğu belirtilmiş olsa da arşiv belgelerinde verilen bilgiler bunun aksini göstermektedir” olarak okunmalıdır.

Söz konusu yanlış yazımlar ve düzeltmeler dergimizin dijital baskısında da ivedikle değiştirilmiş olup, söz konusu durumdan ötürü yazara ve okuyucularımıza özürlerimizi iletmeyi bir borç biliriz.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalıŐmaya dayalı araŐtırmaların yayınlanması, akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartıŐmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 68 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenlerin, uzmanların lisansüstü öğrencilerinin Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araŐtırmalarına ilişkin makaleleri bulunmaktadır. Ermeni Araştırmaları dergisinin bütün sayılarına <https://avim.org.tr/tr/Dergiler/Ermeni-Arastirmalari#sayilar> adresinden ulaŐılabilir.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TRDİZİN tarafından taranmaktadır.

Bu makale çağırısı **69. sayı** içindir. Makale son gönderim tarihi **28 Haziran 2021**'dir.

Yayın İlkeleri ve Yayın Politikası

Ermeni Araştırmaları Dergisi yılda 3(üç) defa, Nisan, AĞustos ve Aralık aylarında, yayınlanır. Derginin dili Türkçedir.

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıŐ ve yayımına karar verilmemiŐ, orijinal çalışmalar olmalıdır.

Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dille **Chicago Stilinin 17. sürümüne** uygun olarak yazılmış olmalıdır. Dergi tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun olmayan makaleler değerlendirmeye alınmamaktadır. (Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>)

Dergi *Ermenistan siyaseti, Ermenistan tarihi, Ermenistan'da kültür ve sosyopolitik gelişmeler, Ermenistan'ın bölgesel ve uluslararası politikaları, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Ermenistan-İran ilişkileri, Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri, Ermenistan-ABD İlişkileri, Ermenistan-AB ilişkileri* gibi konu başlıkları altındaki çalışmalar kabul etmektedir.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar amaç, kapsam, içerik, yöntem, yazım kurallarına uygunluk açılarından mümkün olan en kısa sürede ön değerlendirmeden geçirilerek, yayın kurulu incelemesine gönderilir.

Yayın kurulunca uygun bulunan yazılar bilimsel yetkinlikleri açısından değerlendirilmek üzere alanında uzman en az 2 (iki) hakeme gönderilir. Yayınlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Takip edilen Hakem sistemi çift kör hakem sistemidir. Hakem raporları gizlidir. (Ermeni Araştırmaları dergisi ilgili hakem raporlarını 5 yıl süreyle saklar.) Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar. Kabul edilen eserin yayınlanma süreci, eserin alındığı tarihten itibaren 2-8 ay sürmektedir.

Dergiye makale gönderimi ücretsizdir. Yayına kabul edilen makaleden de hiç bir ücret talep edilmez.

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları dergisinde yayımlanan makalelerde belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. E-posta yolu ile gönderilen makaleler dikkate alınmayacaktır.
3. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
5. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
6. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,15 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların MS Word formatında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Gönderilen yazıların başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir:
 - Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
 - Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
 - Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
 - Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
 - Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. (Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır)
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; dipnot verilerek unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Makaleye konulacak ekler varsa kaynakçadan sonra her birine ayrı numara verilerek konulmalıdır. İçerikleriyle ilgili açıklama ekin alt kısmına 10 punto ile yazılmalıdır.
8. Makale sonunda, Araştırmacıların Katkı Oranı beyanı, varsa Destek ve Teşekkür Beyanı, Çatışma Beyanına yer verilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşivle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : Adres :
Soyadı :
Telefon :
E-mail :

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık	Yıllık 135 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 90 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 60 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 100 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı)
Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) /
British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine
Ömer Engin Lütem Konferansları 2020 / Editör: Alev Kılıç	40 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset /
Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

E-ISSN: 2687-3214

9 771303 068004

Fiyatı: 45 TL